

ONS GAAT HET IN
IEDER GEVAL NOG GOED

Ingrid Hoogendijk

Ons gaat het in
ieder geval nog goed

*Een Nederlandse familie
in Oost-Pruisen
1920-1946*

2018

THOMAS RAP
AMSTERDAM

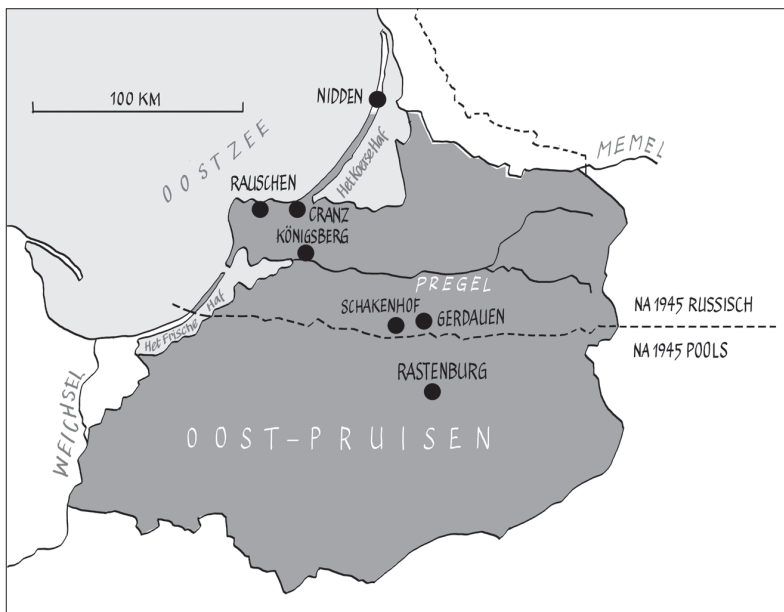
Copyright © 2018 Ingrid Hoogendijk
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagillustratie © privéarchief Ingrid Hoogendijk
Kaarten binnenwerk © Roland Sillem
Afbeeldingen binnenwerk © privéarchief Ingrid Hoogendijk,
met uitzondering van p. 15, foto boven (Deutsche Museum Bonn)
Vormgeving binnenwerk Aard Bakker, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 004 0535 6
NUR 320
thomasrap.nl

*Wir denken selten bei dem Licht an Finsternis,
beim Glück an Elend,
bei der Zufriedenheit an Schmerz,
aber umgekehrt jederzeit.*

IMMANUEL KANT (1724-1804)

INHOUD

	Kaarten	8
	Proloog	9
1	De weg naar Oost-Pruisen, 1920-1933	13
2	Het dagelijks leven in Schakenhof	34
3	De invloed van het nationaalsocialisme, 1933-1938	55
4	Het begin van de Tweede Wereldoorlog, 1939-1940	69
5	Duitsland bezet Nederland, 1940	104
6	Het <i>moral bombing</i> op Duitse steden	112
7	Produceren voor de oorlog	122
8	De Duitse oorlogspropaganda	140
9	Een laatste bezoek aan Oost-Pruisen, 1941	155
10	Schakenhof in de verkoop	165
11	De oorlog tegen de Sovjet-Unie, 1941	181
12	Tweestrijd der gevoelens, 1942-1943	211
13	Geen vertrouwen meer in de <i>Endsieg</i> , 1943	237
14	De oorlog nadert de achterdeur, 1944	264
15	Het einde van de oorlog, 1944-1945	278
16	De vlucht, 1945-1946	298
17	Eindstation Rusland, 1946	389
	Epiloog	405
	Dankwoord	412
	Namen	413
	Bronnen	414

PROLOOG

Ondanks haar tachtig jaar was zij nog steeds een mooie vrouw. Ze had een innemende glimlach en opvallend blauwe ogen, maar als je goed keek, dan zag je dat haar blik bedroefd was en doorleefd. Aan het einde van haar leven woonde ze in een verzorgingshuis in Driebergen, niet ver bij mij vandaan. In haar kamer hingen aquarellen van het landgoed Schakenhof, kostbare herinneringen aan haar jeugd. Zij was de laatste van de zeven kinderen Hoogendijk. Met haar overlijden werd een bewogen geschiedenis afgesloten, de geschiedenis van een Nederlandse familie in Oost-Pruisen.

Cobi was geboren in Oost-Pruisen, een gebied dat, gelegen aan de Oostzee tussen Polen en Litouwen, tot 1945 bij Duitsland hoorde. Daar groeide zij op in Schakenhof, een oud *Rittergut* dat haar vader, de Nederlander Michiel Hoogendijk, in 1922 had verworven.

Ze had intens gehouden van het leven op het platteland, het weidse landschap met zijn mooie luchten. Ze was een echt natuurkind. Ze genoot ervan met haar paard over de uitgestrekte velden te rijden of met de jachthond door de diepe sneeuw te banjeren. In het voorjaar begroette ze de ooievaars en bewonderde ze de grote verscheidenheid aan bloemen in het park. Als de nood aan de man kwam, hielp ze mee op het land bij het binnenhalen van de oogst en het verzorgen van de dieren.

Cobi was het jongste zusje van Pieter, mijn vader. Ook hij

had een groot gedeelte van zijn jeugd in Schakenhof doorgebracht. Toen het nationaalsocialisme het dagelijks leven in Duitsland steeds meer in zijn greep kreeg, moedigde Michiel zijn oudste zoon aan terug te keren naar Nederland. Pieter kwam daar begin 1937 aan. Hij stierf in 1973.

Over het leven in Schakenhof en over het lot van zijn ouders heeft mijn vader ons, zijn kinderen, niet veel verteld. Toen wij opgroeiden lag de oorlog met al zijn verschrikkingen nog te vers in het geheugen. In Nederland wilde men van Duitsland nog niets weten; over een verleden in Oost-Pruisen kon je maar beter zwijgen. Men wilde liever vergeten wat er was gebeurd en wij kinderen hebben er niet naar gevraagd.

Hoewel Pieter uit zichzelf niet over Schakenhof en zijn familie sprak, heeft hij de vele brieven die zijn ouders, broer en zusjes hem gedurende de oorlog vanuit Duitsland toezonden, als een kostbare schat bewaard. Na Cobi's dood kreeg ik dit archief in handen.

De bewaard gebleven brieven beslaan een tijdsspanne van acht jaar, van 1938 tot 1946. Waar de familieleden aanvankelijk verslag doen van het traditionele dagelijkse leven op het platteland, wordt al snel duidelijk dat de oorlog ook Schakenhof in zijn greep krijgt.

De brieven beschrijven een ogenschijnlijk idyllische wereld, zoals wij die niet meer kennen. Ze vertellen het verhaal van een landgoed in Oost-Pruisen, dat eigendom was van en geleid werd door mijn grootvader Michiel. Met zijn gezin had hij zich begin jaren twintig gevestigd in het verre oosten van Duitsland. Hij had de opkomst van de nazi's meegemaakt. Als Nederlander waande hij zich neutraal in Hitlers Rijk. Hij kon niet voorzien wat hem en zijn gezin nog te wachten stond.

Wat had mijn grootvader doen besluiten zijn leven in Rotterdam achter zich te laten en met zijn vrouw en kinderen naar Duits-

land te verhuizen? Zou hij zich gerealiseerd hebben dat dit vertrek uit Nederland ook een grote stempel op het leven van zijn kinderen zou drukken? Had het leven in Oost-Pruisen hem gebracht wat hij verwacht had er te zullen vinden?

De brieven vertelden veel, maar riepen ook talloze vragen op. Na een lange zoektocht had ik honderden puzzelstukjes in handen, puzzelstukjes van een bewogen leven in een turbulente tijd. De vele brieven, foto's en documenten grijpen in elkaar, zij vormen een geheel, de rode draad in dit boek. Samen schetsen zij een authentiek beeld van het leven van een Nederlandse familie in Oost-Pruisen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en het lot dat deze familie ondergaat.

1

DE WEG NAAR OOST-PRUISEN, 1920-1933

Michiel Arie Hoogendijk werd op 26 september 1884 geboren in Capelle aan den IJssel als tweede kind en oudste zoon van Jan Hoogendijk en Geertruida Sigmond. In totaal zouden Jan en Geertruida veertien kinderen krijgen, waarvan er drie al op jonge leeftijd stierven. Jan woonde met het grote gezin in een kleine woning aan de Bermweg. Deze aanvankelijk onverharde weg liep van Nieuwerkerk aan den IJssel via Capelle naar Rotterdam. Al vanaf 1500 woonden vele generaties Hoogendijk in Capelle aan den IJssel of in de naastgelegen dorpen, niet ver van Rotterdam. Michiel groeide op in een somber, zwaar christelijk milieu.

Zijn militaire dienstplicht vervulde hij als scherpschutter bij het 4de regiment infanterie te Leiden. Op een fraai geënceneerde groepsfoto uit 1906 zit korporaal Hoogendijk in uniform ontspannen buiten op een stoel, met om hem heen een vijftiental soldaten, nagenoeg allen met een dikke sigaar of een borrelglas in de hand. Van oorlogsdreiging was geen sprake.

Vader Jan was oorspronkelijk smid van beroep, maar nadat hij door een ongeluk het licht in één oog had verloren, werd hij lappenkoopman. Met een hondenkar ging hij de boerderijen langs om lappen en fournituren te verkopen. In die tijd bestonden er nog nauwelijks winkels, het was gebruikelijk dat de kooplieden met hun volgeladen karren langs de deur kwamen. Ook Michiel werd lappenkoopman. Hij verstond zijn vak goed;

de hondenkar werd al snel vervangen door paard-en-wagen en hij ontwikkelde zich verder tot handelsagent.

Michiel trouwde op 23 november 1910 met Johanna Cornelia van Linschoten. Zij kwam uit Rotterdam Kralingen, waar ze op 22 augustus 1885 werd geboren. Het echtpaar ging 'op stand' wonen in Rotterdam aan de Jericholaan. Daar werden vijf van hun zeven kinderen geboren, Truus in 1911, Teuntje in 1912, Jo in 1914, Pieter in 1916 en Ali in 1918. Moeder Johanna kreeg bij de verzorging van de inmiddels uitgebreide kinderschaar assistentie van Michiels jongste zusje Maria. Zij woonde in bij het gezin.

De Heerlijkheid Halbau, Oberlausitz (nu Polen).

In 1919 werd Michiel lid van de Firma Ongenaert, Cox en M.A. Hoogendijk, Grossiers in Manufacturen. Dit bedrijf handelde in lakens en bukskins, mooie Engelse wollen stoffen voor herenkleiding. Het kantoor was gevestigd aan de Gedempte Botersloot in Rotterdam.

Na de Eerste Wereldoorlog was in Duitsland een groot ge-

brek aan grond- en hulpstoffen voor de industrie. Michiel zag hierin een kans en verkocht eind 1919 een treinwagon vol Engelse stoffen aan de textielfabriek Wilhelm Winkler AG te Halbau, een kleine stad niet ver van Dresden. Vanwege de grote geldontwaarding in Duitsland wilde Michiel voor deze levering niet in contanten worden uitbetaald, maar in onroerend goed. Door deze ruiltransactie verwierf hij het Slot Halbau met veertig kamers. En dus mocht de vijfendertigjarige handelaar uit Rotterdam zich plotseling kasteelheer noemen. Thuis in Capelle kon men het zich nauwelijks voorstellen.

Landgoed Peterkau, West-Pruisen (nu Polen).

Hoe indrukwekkend Halbau ook mocht ogen, in de praktijk bleek het kasteel sterk in verval geraakt en niet geschikt als woonoord voor een jong gezin. Michiel kocht daarom naast Halbau tevens het landgoed Peterkau, dat in West-Pruisen lag.

Maart 1920 verhuisde Michiel met zijn gezin van Rotterdam naar Peterkau. Daar werd in 1921 zijn zoon Jan geboren.

Michiel liet zich in Peterkau met zijn kinderen fotograferen voor de ingang van het aantrekkelijke herenhuis, bij de prachtige levijver in het park en op de berkenhouten brug voor een rijk begroeide oude berceau. Trots stuurde hij deze foto's als Ansichtkaarten naar zijn familie in Nederland.

De foto's van Halbau en Peterkau werden door de familieleden met een mengeling van ongeloof en afgunst bekeken. De geruchten over Michiel verspreidden zich met een eigen dynamiek. Er werd verteld dat het personeel voor hem knielde, wanneer Michiel 's morgens uit rijden ging. Bij zijn schaarse bezoeken aan zijn ouders in Nederland boezemde de jonge landheer ontzag in. In het dorp was deze trotse man van de wereld een opvallende verschijning. Op straat deden de kinderen hem na, zoals hij in zijn chique lange jas met grote bontkraag door Capelle schreed.

Maar ook in Peterkau bleef het jonge gezin niet lang. Michiel verkocht het landgoed weer, omdat hij een groot stuk grondgebied moest afstaan voor de uitbreiding van het naastgelegen dorp Buchfelde.

Tot zijn vreugde slaagde hij erin de Heerlijkheid Halbau te verruilen tegen het Rittergut Schakenhof in Oost-Pruisen. De overdracht vond plaats op 13 juni 1922, het begin van een nieuw avontuur.

Op de foto's uit het begin van de jaren twintig ziet Michiel Hoo-gendijk er statig en gesoigneerd uit. Als je niet beter wist, zou je denken dat hij als aristocraat binnen de eeuwenoude Oost-Pruisische traditie geboren was. Hij paste wonderwel in de lange rij lieden van adellijken huize die tot dan toe de geschiedenis van het landgoed Schakenhof hadden bepaald. Een geschiedenis die teruggaat tot aan de riddertijd.

In de dertiende eeuw begon de Duitse Ridderorde met de kerstening van de ongelovige Prussen, een trots volk dat aan de Baltische kust een gebied bewoonde tussen – aan de westkant – de rivier de Weichsel en – aan de noordkant – de rivier de Memel.

De Prussen stonden vooral bekend om de handel in barnsteen, dat werd gedolven in de Oostzee. Dit barnsteen vond al eeuwenlang zijn weg door Europa; zelfs de oude Grieken beschikten al over amber uit de Oostzee.

Onder de Duitsers ontwikkelde Oost-Pruisen zich tot de graanschuur van Europa. Dat graan werd goeddeels uitgevoerd via de haven van Königsberg, een stad die in 1255 aan de monding van de rivier de Pregel door de ridders van de Duitse orde was gesticht. Königsberg was tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog een van de belangrijkste steden van het Oostzeegebied. Al in 1545 kreeg de stad een universiteit, die met name bekendheid zou krijgen door de filosoof Immanuel Kant.

Kenmerkend voor de kaart van Oost-Pruisen waren de binnenzeen aan zowel de zuidkant, het Frische Haff, als aan de noordkant, het Kurische Haff. Beide wateren werden van de Oostzee afgeschermd door smalle stroken land, de zogeheten Nehrungen. De Oostzeekust stond bekend om haar steile kusten en langgerekte stranden. Badplaatsen als Rauschen en Cranz waren geliefd bij de Oost-Pruisen zelf, maar hadden eveneens een grote aantrekkingskracht op de meer welgestelde Duitsers uit het moederland. Zo had Thomas Mann in het aan de Kurische Nehrung gelegen dorpje Nidden zijn zomerhuis.

Het achterland was veelzijdig. Geroemd werd het glooiende landschap, de moerassen waar de elanden zich schuilhielden, de Rominter Heide waar keizer Wilhelm II zijn jachtslot had, alsook de talloze meren in het zuidoostelijk gelegen Mazuren.

In het hart van de provincie bevond zich Gerdauen, een kleine stad die zich sinds het einde van de negentiende eeuw, na de aanleg van het spoor, had ontwikkeld tot een regionaal centrum voor de graanhandel. Schakenhof bevond zich op een steenworp afstand van deze stad. En hier arriveerde Michiel Hoogendijk in 1922 met zijn vrouw en kinderen. Zijn dochter Jo zette later, in 1949, haar herinneringen op papier:

Oost-Pruisen moet je kennen om ervan te kunnen houden. Degene die van dit land is gaan houden, zal deze liefde altijd blijven koesteren.

De schoonheid van Oost-Pruisen is niet lieflijk of opdringerig van aard. Je moet er moeite voor doen deze te leren kennen. Het land is ruw en veelal ongerept en evenzo zijn de mensen, vaak moeilijk toegankelijk. Heb je eenmaal hun harten gewonnen, dan kan je van hen op aan en zijn ze heel trouw. Het weidse en grootse, vaak eindeloze landschap kan je diep ontroeren. Bomen tekenen en verfraaien het landschapsbeeld, sierlijke bomenrijen langs wegen en lanen, oude knoestige bomen op het land, prachtig mooie boombestanden in onze gemengde loof- en naaldbossen, bomen die mensengeslachten en stormen hebben overleefd.

Bijna midden in de provincie, vijfenzeventig kilometer van Königsberg, lag aan een mooie allee ons dierbare Schakenhof. Deze allee liep van Königsberg via Gerdauen naar Angerburg. Schakenhof was ook aan het staatsspoor gelegen en had een eigen treinstation. Wanneer je van de hoofdweg de met berken beplante zijweg insloeg en vervolgens het spoor overstak, zag je het park en het aanzienlijke gebouwencomplex van het Rittergut al liggen.

Michiel nam zijn intrek in het voormalige rentmeestershuis, een vakwerkhuis van vóór de oorlog dat reeds van centrale verwarming was voorzien. De stoffenhandelaar uit Capelle was nu verantwoordelijk voor een boerenbedrijf van vijfhonderd hectare.

In september 1923 werd in Schakenhof zijn jongste dochter Cobi geboren. Met haar komst was het gezin compleet.

Schakenhof vormde een eigen dorpsgemeenschap, het was in feite een gehucht. In die tijd hadden landgoederen nog veel personeel. De landarbeiders en voormannen woonden met hun gezinnen op het landgoed. In Schakenhof woonden vijfendertig fa-

milies, bij elkaar ongeveer honderdvijftig personen.

Aan het begin van de eeuw was het landgoed ingrijpend gemoderniseerd. De vorige eigenaar, Lothar von Kalckstein, die het landgoed in 1909 had verworven, had stevig in Schakenhof geïnvesteerd. Hij introduceerde de allernieuwste landbouwtechnieken. Zo liet hij het merendeel van de akkers draineren en introduceerde hij als noviteit de stoomploeg: aan weerszijden van de te ploegen akker werd een stoomlocomobiel op wielen opgesteld. Terwijl deze afwisselend een stukje verder reden, werd tussen de beide locomobielen met behulp van staalkabels een grote kiepploeg heen en weer over het land getrokken.

Von Kalckstein moderniseerde met vreemd kapitaal de aanwezige steenfabriek en bouwde een nieuwe zagerij. Samen met aangrenzende landgoedeigenaren liet hij vervolgens een smalspoor aanleggen met een laad- en losperron aan het staats-

spoor. Ook bouwde hij een nieuwe smederij en wagenmakerij en werd onder zijn leiding op het landgoed een elektriciteitscentrale gerealiseerd. Voor zijn personeel liet Von Kalckstein drie eenvoudige ‘acht-familiehuizen’ bouwen en nadat de koestal was gerenoveerd werd ten slotte ook het oncomfortabele slot van Schakenhof nog aangepakt: maar liefst tweeëndertig kamers werden voorzien van heteluchtverwarming.

Veel grootgrondbezitters in Oost-Pruisen hielden zich bezig met het fokken van paarden. Von Kalckstein besloot zijn bedrijfsbelang in de paardenfokkerij af te bouwen en zijn aandacht te verleggen naar veeteelt. Tegen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had hij zeshonderdtachtig stuks stamboekvee. De melk werd in de nieuwe coöperatieve Melkfabriek Schakenhof verwerkt tot melkpoeder en gecondenseerde melk.

Het uitbreken van de oorlog bracht een zware slag toe aan het landgoed. Lothar Von Kalckstein meldde zich bij zijn regiment voor deelname aan de oorlog. Nog vóór zijn vertrek vorderde het leger al tweeëntachtig van de zesennegentig werkpaarden van Schakenhof. Aansluitend moesten de landgoedeigenaren op last van de regering de bevolking en het nog aanwezige vee in veiligheid brengen buiten de bedreigde zones. Zijn vrouw bereidde daarop samen met de hoofdopzichter de vlucht met paard-en-wagens voor.

Onmiddellijk na de mobilisatie op 1 augustus 1914 waren kleinere Russische legereenheden de grens met Oost-Pruisen overgestoken. Aanvankelijk konden de Russische troepen gemakkelijk grote delen in het zuiden en oosten bezetten, doordat de afgelegen Duitse provincie militair niet afdoende was beschermd. De Russen brachten bij hun inval in Oost-Pruisen veel schade toe. In Schakenhof werd een aantal gebouwen fors beschadigd; het slot brandde geheel uit.

De Russen hielden niet lang stand: in de Slag bij Tannenberg, die plaatsvond in de laatste dagen van augustus, werd het

Russische leger door Hindenburg verslagen en werd West-Mazuren bevrijd. In de slag bij de Mazurische meren die plaatsvond in september, lukte het de Duitse troepen geheel Oost-Pruisen te bevrijden.

De Duitse troepen vertrokken andermaal snel en lieten de provincie wederom onbeveiligd achter. De Russen zagen hun kans schoon: in oktober 1914 drongen zij nogmaals Oost-Pruisen binnen en rukten weer op richting het zuiden en het oosten. In de Mazurische Winterslag van 7 tot 21 februari 1915 slaagde Hindenburg erin Oost-Pruisen definitief van Russische troepen te bevrijden.

Nergens anders werd gedurende de hele Eerste Wereldoorlog op Duits grondgebied gevochten, alleen hier in Oost-Pruisen. De Russen lieten een spoor van vernielingen achter. Veel steden en dorpen werden volkomen vernield, waaronder de stad Gerdauen.

Het gerucht dat de vijand meedogenloos te werk zou gaan, verspreidde zich snel van dorp tot dorp. Naar verluidt sloeg een half miljoen mensen op de vlucht. Toen de vluchtelingen terugkeerden, bleek hun basis van bestaan te zijn weggevaagd. De oogst was op de velden verkommerd, dan wel door Russische of Duitse troepen in beslag genomen en naar schatting 135.000 paarden, 250.000 koeien en 200.000 varkens waren verloren gegaan. Burgers waren door Russische soldaten als spion vermoord of met duizenden tegelijk naar Siberië gedeporteerd.

Een in 1914 aangestelde oorlogsschadecommissie probeerde de totale omvang van de ramp in Oost-Pruisen vast te stellen. De materiële schade werd geschat op anderhalf miljard mark. Het dramatisch hoge verlies aan vee bracht de voedselvoorziening van de toch al zwaar op de proef gestelde bevolking direct in gevaar. Daarbij kwam nog dat alle jonge mannen uit Oost-Pruisen in verband met de mobilisatie waren opgeroepen, tot het eind van de oorlog zeshonderdduizend man. Hierdoor kwam ook het sociale leven in de provincie geheel tot stilstand.

Zelfs op het platteland hadden de mensen nauwelijks te

eten. Zonder erbarmen namen militaire commissies de rogge-oogst in beslag, terwijl rogge voor de voedselvoorziening van levensbelang was. Omdat niet alleen het vee maar ook de mensen verhongerden, werd het voeren van graan aan dieren uiteindelijk verboden. Dit leidde ertoe dat vooral op de kleinere boeren-bedrijven de paarden gaandeweg crepeerden. Voor velen werd het leven ondraaglijk; in het voorjaar van 1917 kwam het tot een hongeropstand, waarbij bakkerswinkels werden bestormd en leeggeplunderd.

De Russen waren maar korte tijd in de onmiddellijke omgeving van Schakenhof. De in augustus 1914 gevluchte bewoners konden daarom al na veertien dagen naar huis terugkeren.

Toen Michiel met zijn gezin op het landgoed arriveerde was het merendeel van de tijdens de oorlog aangebrachte schade hersteld. Het uitgebrande slot was afgebroken. De frustraties over de enorme schade aan zijn bedrijf en de resterende zware schuldenlast hadden Lothar von Kalckstein uiteindelijk doen besluiten het landgoed van de hand te doen en Schakenhof tegen Halbau te verruilen.

Schakenhof maakte indruk op de kinderen, in het bijzonder op Jo, die over haar ervaringen liefdevol noteerde:

In het midden van het erf stond het herenhuis. De stallen en de bedrijfsgebouwen vormden twee afzonderlijke groepen. Het geheel was geplaveid en maakte een nette indruk. Het gebouwencomplex was met een houten hek omgeven. Men kon het erf in alle windrichtingen via een poort verlaten. Naar het oosten kwam men voorbij aan de boomgaard en aansluitend aan de tuinderij met twee kassen en een grote groentetuin.

Richting het zuiden lag de zagerij met de daarbij behorende opslagplaats en onze eigen elektriciteitscentrale. Deze werd aangedreven door een stoomlocomobiel. Het gelijkmatige ‘poef poef’ van deze machine hoorde je overal en was uit

Schakenhof niet weg te denken. Het was de klokslag van de tijd, de polsslag van de arbeid.

Aan de machinekamer van de elektriciteitscentrale grensden de kolenbunker en een ruimte waar de batterijen stonden, een plek waar ik groot ontzag voor had. De vensters waren in allerlei mogelijke kleuren geschilderd, om het felle licht van buiten te dempen. De penetrante geur van de zuren die voor het onderhoud en het opladen van de batterijen nodig waren, stond mij tegen. Het schakelpaneel en de grote drijfriemen in de machineruimte waren voor mij aanleiding om alleen met een opgenomen rok en kloppend hart daaraan voorbij te glippen.

In hetzelfde gebouw bevond zich ook de werkplaats en de garage voor onze Ford V8. Vaak zit ik in gedachten weer achter het stuur. Wat graag zou ik weer in deze auto door de omgeving willen flitsen. Naast de zagerij stond de ruim bemeten wagenmakerij annex smederij. Alle gebouwen waren van elektrisch licht voorzien en alle werkplaatsen waren gemechaniseerd. Wekenlang klonk in de wintermaanden het monotone gezoem van de dorsmachine en het geluid van de zaagmolen.

Het vee was in lichte en ruime stallen ondergebracht. De koestal, die bijna honderd meter lang was, was volledig met cement afgewerkt en voorzien van een geautomatiseerd drinkstelsel. In een aparte ruimte stond een snijmachine voor voederbieten. De ruimte onder het dak werd gebruikt als hooizolder. Via een lopende band werd het voer voor de winter naar boven getransporteerd. De kalveren stonden in een aparte, naar Nederlands voorbeeld omgebouwde stal. Ieder kalfje had de eerste weken een box voor zich alleen. Alles was afwasbaar en ieder voorjaar werden alle stallen opnieuw gewit.

In een ander gebouw stonden de akkerpaarden en de diverse jaargangen remontepaarden. Daarboven was de graanzolder met een korenmolen en een schoningsmachine voor het graan.

De varkens hadden hun eigen rijk. Zelfs daar in de stal was het schoon, licht en luchtig. Verreweg de mooiste stal was de wit betegelde koetspaardenstal. Deze had zeven boxen voor koets- of rijpaarden en vier speciale met hout beklede boxen waar drachtige merries hun veulens konden werpen.

Het was heerlijk om op zondagmorgen een wandeling door de schone stallen te maken. In de gangpaden was zaagsel gestrooid. De koeien lagen herkauwend in het stro en ik hoor nu nog het geluid van de uit hun ruif etende paarden. Ali en ik waren ook 's avonds maar wat graag in de stal. We streelden en borstelden onze lievelingen.

In twee enorme schuren lag de graanoogst opgeslagen. In een van de twee was een transportband naar de bovenverdieping ingebouwd. Alle landbouwmachines, zoals de dorsmachine voor het koren en de borstelmachine voor het klaverzaad, waren in de grote gereedschappenshuur ondergebracht.

In deze schuur vonden ook altijd de oogstfeesten plaats en tijdens inkwartieringen het 'manoeuvrebale'. Menig vrolijk uurtje, menig dansje komt in mijn herinnering terug.

Met het einde van de Eerste Wereldoorlog was de ellende voor de bevolking van Oost-Pruisen nog niet voorbij. Integendeel. Het Duitse Rijk kreeg door de Entente-mogendheden (Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Rusland en Italië) het Vredesverdrag van Versailles opgedrongen. De Duitsers ondertekenden het verdrag op 28 juni 1919, na slechts enkele onbeduidende wijzigingen te hebben aangebracht, omdat anders een militaire bezetting dreigde.

In Duitsland heerste unanieme verontwaardiging. Het diepst was men nog wel gekwetst door het 'Oorlogsschuldartikel', artikel 231, waarin werd vastgelegd dat Duitsland en diens bondgenoten eenzijdig schuld hadden aan het uitbreken van de oorlog. Op grond van dit artikel moest Duitsland talrijke gebieden afstaan, vooral in het oosten, en werden het land grote be-

perkingen opgelegd op militair gebied. Voorts werd het Duitse Rijk tot astronomisch hoge herstelbetalingen gedwongen alsmede tot schadeloosstellingen in natura. Onvoorstelbare aantallen levend vee werden gevorderd, die met name voor België en Frankrijk waren bestemd.

Het Verdrag van Versailles werd als een belediging ervaren. De Duitsers vonden het verdrag onterecht, onrechtvaardig en vernederend. Uit de teleurstelling over de nederlaag ontstond woede en vervolgens een breed draagvlak voor wraak en revanche. Verbitterde officieren en soldaten verzamelden zich in zogeheten vrijkorpsen, paramilitaire organisaties zoals *Der Stahlhelm*, om tegen deze 'vrede' en tegen de nieuwe regering in opstand te komen. Straatgevechten, oproer en politieke moorden schiepen een klimaat waarin de nieuwe Weimarrepubliek slechts moeilijk kon gedijen.

Ook nadat het totaalbedrag aan herstelbetalingen was verlaagd, kon Duitsland de aflossingen niet voldoen, eenvoudigweg omdat er geen geld was. De Duitse regering probeerde met een algemene staking te reageren op de hoge herstelbetalingen en het volledig afbreken van de industriële bedrijven in het door de Fransen bezette Ruhrgebied. Deze *Ruhr-Kampf* moest met voortdurend nieuw gedrukt geld worden ondersteund.

Naast de herstelbetalingen moesten ook nog de enorme staatsschulden worden gefinancierd die de Duitsers zelf tussen 1914 en 1918 hadden gemaakt. De geldpersen bleven maar draaien en de mark kelderde snel in waarde. Er ontstond een ongekende hyperinflatie. Kreeg je in 1914 vier mark voor een dollar, in 1921 waren dat ruim vierhonderd mark, in 1922 al ruim vierduizend mark en ten slotte per 15 november 1923 ruim 4.000 miljard mark.

Brede lagen van de bevolking verpauperden en er ontstond een voortdurend toenemende afhankelijkheid van buitenlandse, vooral Amerikaanse kredieten. De wereldwijde economische crisis in Amerika als gevolg van de Beurskrach van 1929 trof het

Duitse Rijk extreem hard, omdat dit land sterker dan enig ander industrieland aan de Amerikaanse economie gekoppeld was. Juist in deze moeilijke tijd was Michiel aan zijn avontuur begonnen.

Conform het Verdrag van Versailles had Duitsland grote delen van West-Pruisen aan Polen moeten afstaan. Hierdoor werd Oost-Pruisen geografisch afgesneden van de rest van Duitsland. Het deel van Polen dat Oost-Pruisen met Duitsland verbond, werd nu de ‘Poolse Corridor’ genoemd.

Afgesloten van het moederland kon Oost-Pruisen niet meer de gebruikelijke grote hoeveelheden graan in West- en Midden-Duitsland afzetten. Daar kwam nog bij dat Polen en Litouwen een douane- en handelsoorlog tegen het land waren begonnen. Omgekeerd stegen in Oost-Pruisen de prijzen van importgoederen, in het bijzonder van industrieproducten die nodig waren voor de modernisering van de agrarische sector.

Ook de traditionele afzetgebieden in Rusland waren weggevallen. De ooit grootste paardenmarkt van Wehlau werd hard getroffen. Op deze markt wisselden vóór 1914 ieder jaar twaalfduizend paarden van eigenaar. Door het wegvallen van het Russische achterland werden na de oorlog in Wehlau jaarlijks nog maar vijfduizend dieren verhandeld.

Nieuwe economische impulsen ter compensatie van de weggevallen afzetgebieden waren vanuit de provincie zelf nauwelijks te verwachten. De infrastructuur was nog slecht ontwikkeld. Het belangrijkste probleem vormde de agrarische monostructuur, de landbouw bleef in Oost-Pruisen dominant. De weinige productiebedrijven, zoals melkfabrieken, zagerijen, brouwerijen, steenfabrieken en molens, beperkten zich tot het verwerken van lokale land- en bosbouwproducten.

Ter bevordering van de economie en met het doel nieuwe wegen naar Oost-Europese markten te openen voor Duitsland, werd in 1920 de *Deutsche Ostmesse Königsberg* in het leven geroepen. Deze jaarbeurs ontwikkelde zich tot de een-na-grootste

jaarbeurs van het Duitse Rijk, met in 1930 al honderdtwintigduizend bezoekers.

Ook Michiel maakte van de gelegenheid gebruik: hij presenteerde op deze jaarmarkt zijn fokvee en bouwde zo aan zijn imago als landheer. Op de Ostmesse in Königsberg won hij in de jaren 1928 tot 1932 belangrijke prijzen, zoals zilveren en gouden medailles en de algemene ereprijs. Deze prijzen werden prominent op zijn postpapier vermeld. Alom oogstte hij erkenning voor zijn vee en landbouwproducten.

Door de hyperinflatie lukte het boeren met hoge schulden hun schuldenlast bij weerloze schuldeisers af te lossen met waardeloos geworden papiergeld.

Eind november 1923 werd door de introductie van de *Rentenmark* de Duitse munt gestabiliseerd. Voor één miljoen *Papiermark* kreeg men één Rentenmark. Binnen een maand stond deze nieuwe mark weer in de normale verhouding tot de dollar. De Rentenmark was slechts een overgangsmunt. In 1924 werd de *Reichsmark* ingevoerd.

Na de overgang naar de Rijksmark leken de boeren er beter voor te staan. Er doken echter al snel nieuwe problemen op. Door de opwaardering van de nieuwe mark werden hypotheek opvorderbaar. Dit bracht zowel grote als kleine boerenondernemingen in moeilijkheden. Zij hadden geen bedrijfskapitaal. De oogst was tegen waardeloos geld verkocht en vanwege de inflatie was er niet geïnvesteerd in onderhoud en vernieuwing van productiemiddelen. In korte tijd raakte een beangstigend aantal bedrijven in de schulden.

Het einde van de ellende was nog niet in zicht. In 1927 werd de Duitse landbouw ook nog geraakt door een wereldwijde landbouwcrisis. Door overproductie zakte de prijs voor tarwe met veertig procent. In de directe omgeving van Schakenhof moesten vooral de kleinere boerenbedrijven hun arbeidersfamilies ontslaan.

Door de Rijksregering in Berlijn werd in 1928 de *Ostpreus-*

sen Hilfe in het leven geroepen. Uit dit fonds werden kredieten verstrekt en werd hulp geboden bij het omzetten van kortlopende in langlopende schulden. Het grootste gedeelte van deze subsidiegelden kwam terecht bij grote landgoederen. Deze waren niet meer in staat zichzelf te saneren. Van de kleinere boerenbedrijven ontvingen slechts enkele een financiële bijdrage.

In 1929 werd de economische hulp aan Oost-Pruisen wettelijk verhoogd en wederom ging bijna een derde van het geld naar de grote landgoederen, zonder dat een merkbare verbetering werd bereikt. In 1930 en 1931 werden door de Rijksregering voor de herfinanciering van landbouwbedrijven nog verdere subsidiegelden beschikbaar gesteld.

De economische malaise klinkt niet door in de ‘Herinneringen’ van Jo. Voor de kinderen was Schakenhof een paradijs:

Zodra de winter met rijp of met dikke sneeuw de omgeving in een prachtige sprookjeswereld omgetoverd had, hield ik het in huis niet meer uit. Onvergetelijk zijn onze avonturen op de slee. Meerdere sleeën werden aan elkaar gekoppeld, een paard daarvoor gespannen en daar gingen we!

Ongeveer parallel aan de allee werd de omgeving doorkruist door het spoor. Op de ‘Hoge Brug’, een traverse over het spoor, sloegen we de voorbijkomende treinen gade.

Behalve de ‘grote weide’ leverden ook de ‘smalle weide’ en de ‘ossenweide’ het wintervoer voor de koeien. In het vroege voorjaar hielpen wij met groot plezier mee de laatste oude grasbosjes op deze weides af te branden. Meestal kwamen wij van deze expedities beroet en uitgerookt naar huis.

Op de grote weide was aan de bosrand, in een paar hoge bomen, een hoogzit gebouwd. Van daaruit kon men met een verrekijker het uittredend reewild gadeslaan.

Het herenhuis, haar ouderlijk huis, krijgt in Jo’s herinneringen

een speciaal plekje. Met respect vertelt zij over de vele oorkondes en medailles die aan de muur van de werkkamer van haar vader hingen:

We keren terug naar het erf en betreden nu het herenhuis, dat voordien als rentmeestershuis dienstdeed. In dit herenhuis groeiden wij, zeven levenslustige kinderen Hoogendijk, op: twee jongens en vijf meisjes. Voor ons grote gezin was dit huis maar net ruim genoeg. Het dienstpersoneel, de logeerkamers en in de eerste jaren het klaslokaal van onze huisschool waren in het zogeheten Kavalierhaus ondergebracht. Dit huis stond ongeveer 100 meter verderop.

Onder de nok van het dak, uitkijkend op de gebouwen, was een kamertje dat wij het ‘mussennest’ noemden. Zodra ik de gezamenlijke kinderkamer was ontgroeid, trok ik hierin. Vaak stond ik urenlang voor het venster de sterrennacht in te staren. Wat weten stedelingen eigenlijk af van de grootsheid, van de geluidloze stilte van zulke nachten op het platteland?

In latere jaren verwisselde ik het mussennest voor de enige slaapkamer op de benedenetage, die altijd het domein is geweest van de oudste nog thuis wonende dochter. Oergezellig was het daar, met uitzicht op het park, met een radio en een grammofoon en een assortiment prachtige grammofoonplaten, met een hoekbank en kleine krukjes. Het afscheid van deze kamer, toen ik naar Königsberg verhuisde, is mij bijzonder zwaar gevallen.

Vaak loop ik in gedachten door de vertrouwde vertrekken. Graag denk ik terug aan onze herenkamer met zijn zware, uit hout gesneden meubels, zorgvuldig gekozen schilderijen, de gezellige zithoek en niet te vergeten het radiotoestel, dat aan de hoogste kwaliteitseisen voldeed. Hier bloeide mijn liefde voor de muziek op.

Onze woonkamer, de zonnekamer, was knus en vrolijk van kleur. Daar stond onze piano. Achter de toetsen droomde

ik bij geopend venster weg, totdat het elektrische licht werd aangedraaid en ik werd teruggehaald naar de werkelijkheid.

Aansluitend aan deze kamer was de werkkamer van mijn vader, het kantoor. Hier stond de enige kachel. Ons huis had centrale verwarming. De zithoek gaf deze kamer een minder strenge uitstraling dan gebruikelijk bij dergelijke ruimtes. Aan de muren was maar net plaats genoeg om daar alle oorkondes en medailles op te kunnen hangen, die mijn vader met zijn diverse prijsbekroonde fokdieren had gewonnen. Hij was daar geweldig trots op.

De grootste kamer van het huis was de eetkamer, met een enorme eettafel en daaromheen een groot aantal stoelen. Op de benedenetage waren ten slotte nog de keuken en de toegang tot de kelderruimtes te vinden. Op de bovenetages waren de slaapkamers, de badkamer en de voorraadkamers.

Op het landgoed groeiden de kinderen vanzelfsprekend op met dieren:

Van kleins af aan waren de paarden mijn grote passie. Het was een erezaak de namen, het geboortjaar, de kleur en de tekening van ieder paard en veulen te kennen. Al onze vrije tijd werd meestal in de paardenstal of in de zomer op de paardenweiden doorgebracht. Daar liepen de merries met de veulens en apart de drie jaargangen remontepaarden.

Het was altijd een groot feest, wanneer voor de eerste keer in het jaar de akkerpaarden weer naar buiten mochten. Zelfs de oudste knollen maakten, uit louter vreugde aan de stal ontkomen te zijn, de gekste bokkensprongen. Het was heerlijk een groep galopperende jonge paarden gade te slaan, aangevoerd door een bijzonder pittig dier, dat de leiding nam, volkomen vrij, edel in gang en houding.

Natuurlijk begonnen wij al jong met paardrijden, in het begin alleen met een deken die er altijd afgleed. Later kregen

wij een kinderzadel. Wat een verrukking! Niet weg te denken was onze Iwan, een klein kozakkenpaard dat na de Eerste Wereldoorlog in Oost-Pruisen achtergebleven was. Als Iwan zou hebben kunnen praten... Bij toerbeurt had eenieder van ons het alleenrecht Iwan te berijden.

Behalve Iwan hadden wij ook nog een groot aantal konijnen en hamsters. In de zomer verzorgden wij onze dieren zelf. Zo leerden wij niet alleen verantwoording te dragen, maar ook van onze dieren te houden.

Een bijzonder hoofdstuk betreft onze teckels, waarover ik alleen al een boek vol met verhalen zou kunnen schrijven. Van alle teckels vond ik Peterlein en na hem Hexi de liefste, zwarte korthaar teckels, met bruine punten boven de ogen.

Jarenlang heeft Peterchen 's nachts trouw over mij gewaakt. In een onbewaakt ogenblik is hij onder een auto gekomen. In ons huis werd door allen om het kleine montere kereltje gerouwd, bij eenieder nam hij een speciaal plekje in.

Zijn opvolger werd Hexi. Zij hield niet van koffers, ze wist precies dat die afscheid nemen inhielden. Bij mijn terugkeer werd ik weer met een luid en blij gehuil begroet. Ze reed graag mee in de 'gig', een klein rijtuigje en in de auto legde ze steeds haar snuit op mijn rechterhand. Ook als ik achter de piano zat lag zij op mijn schoot met haar kop op mijn onderarm.

Ten slotte maakt Jo een ronde door het park van Schakenhof:

Het fraaie park, met zijn linden, berken en kastanjes, lag aansluitend aan de groentetuin en de boomgaard en was circa vijftien hectare groot. Een dennenbos, waarin fazanten zaten, schermde het park van de weg af.

Een prachtige oude lindenallee vormde een honderd meter lange toegangspoort naar het park. Wat rook het daar heerlijk, als in het voorjaar de lindebloesem bloeide. Dikwijls keek ik hier naar het licht- en schaduwspel van de in de zomerwind

wiegende bladeren, luisterend naar een adembenemend vogelconcert. Tijdens warme zomerdagen werden de rieten tuinmeubelen in het midden van deze overdekte lindelaan gezet, met het uitzicht op een andere laan, waarlangs mijn vader blauwsparren en dennen had laten planten en borders vol bloemen. In het midden van dat pad stond een groep agaven, de hoogste bijna drie meter hoog. In de winter werden deze kuipplanten ondergebracht in de kassen van de tuinderij.

Op de grasvelden speelden zich heerlijke zomeridyllen af. Hier ravotten en stoeiden wij en met het heldere water uit de bron vonden geweldige watergevechten plaats. Je kon er naar hartenlust luieren, in de zon of onder de schaduwrijke bomen. Verrukkelijk was het, als de bessen rijp waren en je daarvan zoveel mocht eten als je maar kon.

Dieper in het park lag de slotvijver. Hier nestelden wilde eenden en meerkoeten in het riet en hengelde de visreiger naar zijn buit. Een groot gedeelte van deze vijver was begroeid met manshoog riet, waarin men zich met een roeiboot kon verstoppen voor een zonnebad. Zonovergoten lag de vijver voor je en kleurrijk geschakeerde libellen fladderden door de lucht.

De vijver werd van water voorzien via een afwateringssloot. Een sluisje reguleerde de waterstand. Hier was een bruggetje van berkenhout, waar we graag vertoefden.

Wanneer na een lange winter het ijs in de vijver begon te dooien en de wilde ganzen met veel lawaai in wigvorm de lucht doorklieften, brak de lente aan. Langs de vijver liep een smal pad. De strook langs dit pad was in het voorjaar bedekt met een wit tapijt van bosanemonen. Daar toverden zonnestralen het eerste jonge groen aan de struiken en bloeide een welriekende sering. De wereld om mij heen vergetend, luisterde ik naar de liefdesmelodieën van de nachtegalen en het hoogste lied van de leeuweriken en de vele andere teruggekeerde vogels. Het was een en al lokken, baltsen, jubelen en

juichen. De zwaluwen kwinkleerden vrij door de lucht, hoger en hoger. Hoe zouden onze stallen eruitgezien hebben zonder zwaluwnesten, zonder jong vogelgeluk?

We zochten ook graag de afgelegen zonneweide op, die – aan drie kanten door bomen omheind – heerlijk uit de wind lag. Ik kan niet zeggen wat ik mooier vond: het oplichtende geel van de tussen het jonge groen de kop opstekende paardenbloemen of juist enige weken later de doorzichtig witte pluizenbollen. Deze weide was ook prachtig, wanneer de koekeksbloemen en het duizendblad bloeiden. Telkens was ze in een ander kleed getooid.

2

HET DAGELIJKS LEVEN IN SCHAKENHOF

Ook Michiels zoon Jan heeft later zijn herinneringen aan het leven op Schakenhof op schrift gesteld. Zijn belangstelling ging vooral uit naar het boerenbedrijf van zijn vader en naar de arbeidsomstandigheden op het platteland. Anders dan elders in Duitsland, waar de industrialisering in de negentiende eeuw al een migratie naar de steden op gang had gebracht, woonde en werkte in Oost-Pruisen begin jaren dertig nog steeds de meerderheid van de bevolking in landelijk gebied.

In zijn herinneringen neemt Jan ons mee naar het jaar 1933. De kinderen Hoogendijk waren met Kerstmis nog allen thuis. Vader Michiel had zijn gezin door de voor Duitsland moeilijke jaren na de Eerste Wereldoorlog heen geloodst. De gevolgen van de machtsovername door de nationaalsocialisten waren op het platteland van Oost-Pruisen nog ver weg:

Oost-Pruisen was bijna even groot als Nederland, maar met nog geen drie miljoen ingezetenen lag het aantal inwoners er beduidend lager. De klimatologische omstandigheden waren er zwaar. Door het landklimaat was het groeiseizoen zes tot acht weken korter dan in Nederland.

Met bijna vijfhonderd hectare was het landgoed van mijn vader voor Oost-Pruisische begrippen niet uitzonderlijk groot. Het merendeel van het land bestond uit akker- en weidegrond, een klein deel werd gebruikt voor houtopslag,

wegen, erf, park en tuinderij. Tot het landgoed behoorden circa negentig paarden, groot en klein, ongeveer honderdvijftig stuks rundvee, waarvan een honderdtal melkkoeien, ruim driehonderd varkens en verder kippen, ganzen, eenden, kalkoenen en vijftientig bijenkorven.

De hoofdzakelijk zware grond werd bewerkt met behulp van een tractor en tien vierspannen. Het overgrote deel van alle voorkomende werkzaamheden werd uitgevoerd met een vierspan paarden. Bij grasmaaien, hooi keren, kunstmest strooien, harken en zaad eggen werd een tweetal of een enkel paard voorgespannen.

Evenals in vroegere tijden werd met Michiel als landheer op het landgoed nog steeds veel arbeid handmatig verricht. De werkzaamheden op het land werden uitgevoerd door *Instleute*. Deze landarbeiders woonden met hun gezinnen op het landgoed.

De bij elkaar liggende arbeidershuizen met eigen groentetuinen en eigen kleinveestallen werden op de landgoederen in Oost-Pruisen aangeduid als het 'dorp', zo ook in Schakenhof.

De gelijkvloerse arbeiderswoningen waren alle volgens hetzelfde principe gebouwd. Via een gemeenschappelijk voorportaal had men toegang tot twee woningen. Iedere woning bestond uit een woonkeuken, waar ook geslapen werd, en een voorraadkamer. Achter het voorportaal bevond zich de gemeenschappelijke 'zwarte keuken', waar brood gebakken werd. Boven de oven werden worsten en hammen gerookt.

De landarbeiders werden in hoofdzaak in natura uitbetaald. Zo betaalden zij geen huur en hadden zij recht op aardappelland en een groentetuin. Verder ontvingen zij volgens een vastgesteld tarief graan en eventueel hooi voor hun eigen koe. Die koeien waren in een aparte stal ondergebracht en 's zomers hadden zij een eigen weide. De gezinnen die zelf geen koe hadden, ontvingen een vastgestelde hoeveelheid melk van het landgoed. Iedere arbeider had jaarlijks ook recht op voldoende kachelhout.

De plattelandseconomie was zeer sober en gericht op zelfverzorging. De betaling in contanten was gering. Na het bereiken van de vijfenzestigjarige leeftijd konden de 'dorpsbewoners' kosteloos in Schakenhof blijven wonen. Hoewel de behuizing erg krap was, woonden veelal drie generaties in één woning.

De arbeidstijd bedroeg in de winter ruim zes tot acht uur, in de zomer tot elf uur per dag, maandag tot en met zaterdag. In de oogsttijd hielpen vrouwen en kinderen op het landgoed mee. Ook deze werkzaamheden waren in de arbeidsovereenkomst vastgelegd.

Gemeten naar de huidige arbeids- en woonomstandigheden op het platteland, kenden de landarbeiders van toen een hard bestaan. En toch bleven families vaak generaties lang trouw aan hun landheer.

Zoon Jan herinnert zich dat het in het voorjaar in Schakenhof een drukte vanjewelste was:

In de eerste drie weken van april werd een begin gemaakt met de bebouwing van het land. De landerijen waren in de herfst al eenmaal met een diepploeg grondig omgespit. Om deze nu te kunnen bewerken moest gewacht worden totdat ze voldoende droog zouden zijn.

Begonnen werd met het zaaien van tuinbonen. Deze hebben een hoog eiwitgehalte en worden daarom graag gebruikt als veevoer. Met een drie meter brede zaaimachine, getrokken door een vierspan, werden de bonen breed over het veld uitgezaaid en vervolgens met een vierschaarploeg zes tot tien centimeter diep onder de aarde gewerkt.

Daarna volgde het zaaien van een mengsel bestaande uit haver, zomergerst en erwten. Het zaaibed hiervoor werd zorgvuldig zaaiklaar en kruimelig gemaakt, door de tractor eerst met een zware eg en aansluitend met een paardeneg te laten rijden. De zaaimachine werd uitgerust met ploegscha-

ren waardoor het graan rechtstreeks in rijen gedrild werd. Na de zaaimachine werd het laatste graanzaad met een zaadeg ingeëgd.

Op andere akkers werden haver en zomergerst ingezaaid en enkele speciale soorten, zoals blauwe lupine, vlas en grassen voor de productie van graszaad. Lupine is zeer eiwitrijk en werd gebruikt als bakmiddel, bijvoorbeeld bij het bereiden van noedels. Ten slotte werden begin mei nog voederbieten gezaaid en aardappelen gepoot. Parallel aan deze werkzaamheden werden de afrasteringen van de weiden in orde gemaakt.

Voor de drainage van de akkers was Schakenhof aangesloten bij een coöperatie. Deze zorgde voor de afwatering van een groter gebied. De hoofdbuizen van het drainagestelsel mondden uit op twee afwateringssloten die door de landerijen liepen. De eerste afwateringssloot stroomde via het park. Via een stuw aan de noordkant kon een grote vijver ontstaan. Deze slotvijver was in de loop der jaren sterk verland en bestond voor een groot deel uit riet, ideaal voor wilde eenden en vissen, zoals snoek, zeelt en karper. De tweede afwateringssloot liep om het erf heen en mondde achter de stuw uit in de eerste sloot. Vervolgens werd het water via Böttchersdorf afgevoerd naar een stuwmeer in het riviertje de Alle.

In de tussentijd waren van het Landgestüt Rastenburg de staatshengsten gearriveerd, Trakehner en Ermländer koudbloedpaarden, vergezeld door een stalmeester. Deze hengsten zorgden voor jonge aanwas in Schakenhof en in de omliggende dorpen en landgoederen. Per seizoen werden ongeveer honderddertig merries gedekt. Het vreugdevolle gehinnik der hengsten die door de stalmeester ten huwelijk geleid werden, was dagelijks te horen. In de maanden maart en april werden de meeste veulens en kalveren geboren; biggen kwamen er bijna het gehele jaar door.

Aan het begin van het broedseizoen werden de broeinesten voor het pluimvee gereedgemaakt in een aparte, halfdonkere houten stal. Onder in het nest werd een graszode gelegd en daarop een laag stro. Een hen of een kalkoen werd eerst met een paar kalkeieren op een dergelijk nest gezet om te kijken of het dier werkelijk broeds was. Vervolgens kon het grote uitbroeden beginnen. Na achttien tot vierentwintig dagen kropen de kuikens uit hun eieren.

Hoogtepunt in het voorjaar was het naar buiten drijven van het vee. Dit gebeurde na de IJsheiligen. Allereerst werden de melkkoeien losgemaakt. Met hun staarten hoog in de lucht kwamen zij naar buiten, de koestal uit. De melkknecht marcheerde voorop en leidde de kudde koeien naar een weide die naast het erf lag. Daarna volgde op jaargang het jongvee, klein en groot in verschillende weiden. De jonge paarden kregen, eveneens op jaargang, hun vrijheid in aparte weiden.

De grootste attractie was het naar de weide brengen van de merries met hun veulens. Het moederpaard werd aan een halster meegevoerd, terwijl het veulen niet van haar zijde week. In de weide werd de merrie losgelaten en dan kon het vreugdevolle rennen en springen beginnen. De jonge veulens waren nog onbeholpen en houterig, een groene weide was immers nieuw.

Twee à drie dagen later mochten ook de werkpaarden 's avonds naar de weide. Iedere paardenknecht bond zijn vier paarden aan elkaar en reed daarmee naar de voor deze dieren bestemde weide. Maar wat graag namen wij de knecht dat werk uit handen. Op de weide werden de paarden van hun halsters en leidsels bevrijd en losgelaten. Daar walsten zij allereerst vol overgave op hun rug door het gras voordat zij begonnen te grazen.

Op het land volgde het uitdunnen van de voederbieten. Ondertussen keek Thulke, de baas van de werkplaats, alle

maaimachines na en controleerde Fuhs, de baas van de timmerplaats, het wagenpark. Tuinbaas Mertens kreeg hulp bij het onderhoud van het park en bij het op orde brengen van de grote groentetuin. Hij beheerde ook de vijftientig bijenkorven.

Rond de tiende juni werd begonnen met maaien. Vier maaimachines, ieder door twee paarden getrokken, waren de hele dag in touw om het gras en aansluitend de rode klaver te snijden, in het totaal ruim honderd hectare. Het gemaaid gras werd machinaal of met de hand gekeerd en in zwaden gespreid. Vervolgens werd het hooi aan oppers gezet, klaar om te worden geladen.

Als het gras droog genoeg was, werd het binnengehaald. Voor iedere ladderwagen werden vier paarden gespannen. De paardenknecht en een opsteker staken het hooi op de wagen, waar twee meisjes het verder schikten en stapelden. Een jongen reed de wagen van hoop naar hoop. Een andere jongen harkte de achtergebleven grashalmen bij elkaar.

Iedere paardenknecht was er natuurlijk op gebrand dat zijn wagen zo recht als mogelijk geladen was, want niets was ergerlijker dan het omkiepen van een scheef geladen wagen. Indrukwekkend hoog opgeladen waren de wagens met hooi voor het personeel. Met hulp van een vaste elevator werd het hooi opgeslagen op de hooizolder boven de koestal.

De belangrijkste dag in het jaar, de 21ste juni, viel meestal midden in de hooioogst:

Door de jongelui van het landgoed werden tijdens de hooioogst struiken en takken verzameld en op een afgemaaid klaverveld op een grote hoop gegooid. Zodra de zon achter de horizon was verdwenen, werd de houtstapel aangestoken en ontstond een hoog oplaaierend vuur, dat tot ver in de omtrek zichtbaar was. Onder begeleiding van een trekharmonica

werden oude volksliedjes gezongen en werd gedanst rondom de vuurplaats. Aan het einde van de avond probeerden de jongens en meisjes over de nog nagloeïende as heen te springen. Volgens een oud volksgebruik bracht dit geluk.

Zodra de hooioogst gereed was, werd begonnen met het uitrijden van de stalmest. Hiervoor werden de ladderwagens die voor het binnenhalen van het hooi gebruikt waren, omgebouwd en bijna de helft korter gemaakt. De stalmest werd in gelijkmatige hopen over het afgemaaide hooiland verdeeld, met de mestvork verder uitgespreid en ten slotte zo snel als mogelijk met de tractor omgeploegd.

In Schakenhof werd de stalmest volgens een speciaal procedé verwerkt. Mijn vader had deze methode in samenwerking met de landbouwkundige faculteit van de Universiteit van Königsberg ontwikkeld. De mest uit de verschillende stallen werd zorgvuldig laag voor laag in een mestbak gespreid. Vervolgens werd voortdurend met een speciale mestthermometer de temperatuur in deze bak gecontroleerd. Nadat de meest gunstige rottingstemperatuur van 75° C was bereikt, werd de mest vast aangestampt, waardoor de warmte in de mesthoop bleef. Zo werd op een natuurlijke wijze een maximum aan voedingsstoffen geproduceerd voor de bemesting van het land. Regelmatig werd er over dit speciale mestveredelingsproces geschreven en meerdere landbouwscholen hebben Schakenhof bezocht, om zich ter plaatse over dit procedé te informeren.

Rond de twintigste juli werd een aanvang gemaakt met het oogsten van het graan. Zodra een rogge-, tarwe-, gerst- of haverkorrel met de duimnagel gebroken kon worden en daarbij meel tevoorschijn kwam, werd het tijd het koren te maaien. Rondom elk veld werd met een zeis allereerst een strook van anderhalve meter gemaaid. Daarna konden de vier zelfbindermachines het land op. Met deze machines werd het koren gemaaid en aan schoven gebonden. Ieder van deze binderma-

chines werd getrokken door een vierspan.

Wanneer mijn vader met zijn 'gig', een klein door één paard getrokken wagentje, bij de maaiers en de bindsters langsging, knoopten de meisjes een krans van roggehalmen om zijn arm. Met dit gebaar wenste het personeel hun chef een goede oogst toe.

Zodra de bindermachines enige ronden hadden gedraaid, volgden de vrouwen die de schoven aan schelven zetten om te drogen. Het omtrekken van de machines kostte de paarden veel kracht. Zij werden daarom nooit langer dan een halve dag voor een bindermachine gezet.

Bij gunstige weersomstandigheden kon acht à tien dagen later begonnen worden met het binnenhalen van het graan. Het grootste gedeelte werd in de schuren opgetast. Deze werden met behulp van elevators tot aan de nok toe volgestouwd.

Wanneer in goede jaren de schuren vol waren, werden buiten het erf nog enkele graanbergen opgebouwd. Voor het opbouwen van een graanberg met een doorsnede van twaalf meter en een hoogte van negen à tien meter waren vijftig volgeladen wagens graan nodig. Slechts enkele vaklieden waren in staat de korenbundels zo te stapelen, dat het regenwater goed afliep.

Zodra het graan binnen was, kwamen de vierschaarploegen weer in actie voor de bewerking van de stoppelvelden. De grond werd zes tot tien keer omgewoeld waardoor het aanwezige onkruid kon ontkiemen. Daarna werden de velden met de tractor diep omgeploegd, vooral de percelen die voor het winterzaad bestemd waren. In gunstige jaren werden de weiden nogmaals gemaaid voor een tweede snit.

Rond de tiende september waren de graanoogst en het nagras meestal binnen en verheugde iedereen zich op het aanstaande oogstfeest. De grote gereedschapsschuur werd uitgeruimd en versierd en er werden tafels en banken opgesteld. In de keuken van het herenhuis werden manden vol met

belegde boterhammen klaargemaakt en bakplaten vol 'streuselkuchen' gebakken. Bij kantinebaas Katschmarek, een Rus die na de Eerste Wereldoorlog was blijven hangen, bestelde mijn vader diverse vaten bier, de nodige flessen korenbrandewijn en voor de vrouwen likeur.

Aan het begin van het feest werd aan mijn vader een door de meisjes gevlochten oogstkroon overhandigd, waarna hij de eerste dans opende. Een strikje speelde schuifeldans, polka en wals. Er werd gegeten, gedronken en gedanst tot in de vroege morgen.

Bij de aanvang van de aardappeloogst trad meestal de herfst in:

Midden september werden de melkkoeien weer op stal gezet, de kalveren, veulens en paarden volgden een paar weken later. De voederbieten werden gerooid en op grote mijten verzameld. Eind september werden rogge en tarwe gezaaid en werden de overige akkervelden diep omgeploegd.

Het belangrijkste werk vond nu bij huis plaats. De gehele dag door was het zoemen en snorren van de dorsmachine te horen. Allereerst werden de graanbergen verwerkt, daarna kwam de dorsmachine in de schuur; die bleef daar tot midden februari in bedrijf. Naar behoefte werd aan de dorsmachine een strobalenpers gekoppeld. Beide werden aangedreven door een grote elektromotor.

De elektrische stroom werd op het landgoed zelf geproduceerd. Dit was in Oost-Pruisen niet ongebruikelijk. In onze elektriciteitscentrale stond een stationaire stoomlocomobiel. Via twee vliegwielen werden twee grote dynamo's aangedreven. De een leverde krachtstroom voor de motoren, de tweede produceerde lichtstroom, die in een accubatterij werd opgeslagen. Alle woningen en stallen, grote en kleine motoren waren aangesloten op deze installatie. In de voederkeuken van de varkensstal kon men via een ondergrondse leiding tevens

voederaardappels garen, met stoom van de locomobiel.

De centrale verbruikte per jaar wel tien wagons steenkool en stond onder supervisie van baas Thulke. Deze Thulke was geboren en getogen in Schakenhof. Hij kende de omgeving goed en kon ook veel vertellen over de periode voor mijn vader het landgoed verwierf. Ik heb hem vaak geholpen bij het repareren van de landbouwmachines.

Eind oktober, begin november was het slachttijd, dit betekende topdrukte in de keuken van het herenhuis. Mamsellchen verwerkte met haar keukenstaf twee varkens tot worst, ham, spek, spekvet en gebraad. Er werd geweekt, gepekeld en gerookt. Bovendien werden er nieuwe voorraden aangelegd in de kelder en in de provisiekamer, om de zestien tot tweeëntwintig personen in het herenhuis dagelijks te kunnen voeden.

Ook voor de kalkoenen, eenden en ganzen was de slachttijd aangebroken. Twee tot vier arbeidersvrouwen hielpen hele dagen mee de vogels te plukken, met een spiritusbrander af te schroeien en deze vervolgens leeg te halen en voor de verkoop gereed te maken. De veren werden in speciale linnen zakken verzameld. Bij ongeveer dertig tot veertig ganzen werd het borstvlees verwijderd, waarna ze met een dun touw werden omwikkeld en apart gerookt. Het gerookte borstvlees, Spickgans genoemd, was een bijzondere delicatessen.

Het grootste gedeelte van het gevogelte, en meestal ook enkele vaten met honing, verkocht mijn moeder aan delicatessenzaak Pakroff aan de Tragheimerstrasse in Königsberg. De slachtweken werden afgesloten met het sorteren van de verzamelde veren. Ook daarvoor waren altijd afnemers. Met de opbrengst van alle verkopen kon mijn moeder haar kerstinkopen doen.

De dorpsvijver was een halve hectare groot en plaatselijk wel twee meter diep. Voordat de paarden 's avonds op stal

kwamen, werden ze de dorpsvijver in gereden, zo werd het vuil van hun hoeven, benen en buik afgespoeld. De paarden waren dit gewend en deden dit graag, vooral 's zomers, wanneer het buiten zeer warm was en de dieren bij het werk veel gezweet hadden. Wij, jongelui, namen de paardenknechten dit 'vijverrijden' graag uit handen. Natte billen waren daarbij geen uitzondering, wanneer wij met het zadelpaard zo diep in het water kwamen dat het water over de rug van het dier kon stromen. Het kwam ook geregeld voor dat een paard uit zichzelf, nog met het tuig om, in het water ging liggen. Dit veroorzaakte natuurlijk grote hilariteit.

Zodra het in november vroom, kwam aan het vijverrijden een einde. De bevroren dorpsvijver werd nu speelterrein voor de jeugd van het landgoed. Dan werden onze *Katschen* weer tevoorschijn gehaald. Onder houten plankjes hadden wij ijzerdraad bevestigd en dwars over de bovenkant bonden we een leren band, waarin onze voeten pasten. Hiermee gleden wij met behulp van een ijspikkel, een stok met een haak of een spijker, over het ijs.

Uiterlijk de twintigste oktober werden de laatste kalveren en veulens op stal gezet. Alle stallen op het landgoed stonden er goed onderhouden bij. Ze werden ieder jaar in de zomermaanden met veel water gereinigd en geschrobd en aansluitend gewit en geleverd.

Hartwig, de baas van onze smederij, was verantwoordelijk voor het beslag van alle werk- en koetspaarden. Bij ieder veulen keek hij zorgvuldig de hoeven en koten na op in de wei opgelopen verwondingen die verzorgd moesten worden. Omdat menig veulen zich verzette tegen het omleggen van een leidsel, werd hij bij het vegen van de hoeven geholpen door twee à drie sterke knechten.

Op de koetspaarden na, werden bij alle veulens en paarden de staartharen kortgeknipt. Voor de tweeënhalfjarige veulens

begon de voorbereiding op de remontetijd. De Wehrmacht kocht jaarlijks tien tot vijftien driejarige, volgroeide veulens voor het leger. Om een goede prijs te kunnen bedingen, moesten de remontepaarden worden getraind en moest hun gehoorzaamheid worden bijgebracht.

De korenmolen in de voorraadschuur draaide nu volop. De varkens, koeien en paarden kregen gemalen graan. Alleen de veulens kregen ter versterking van hun gebit hele haverkorrels. Iedere dag werden vers hooi en stro aangevoerd en moesten de knechten en de melker de stallen uitmesten. Het winterbedrijf was nu in volle gang.

Een van de krasse gepensioneerden was met de nachtwacht belast. Zijn dienst begon 's avonds om tien uur; 's morgens ging hij om halfzes weer naar huis. Iedere nacht deed hij vier tot vijf keer de ronde door alle stallen. Wanneer bij de varkens, koeien of paarden jongvee werd verwacht, werd hem dat op tijd gemeld, opdat hij naar deze dieren extra kon omkijken.

Aangezien de melker 's avonds om zeven uur als laatste de stallen verliet, was het tot de komst van deze nachtwaker noodzakelijk de stallen tussentijds nog een keer te controleren. Deze inspectieronde werd afwisselend door onze 'kameraar', de inspecteur of mijn vader uitgevoerd. Een kameraar beheerde de financiën van een landgoed, terwijl een inspecteur belast was met het algemene toezicht op de werkzaamheden.

Voor ons als kinderen was het een hoogtepunt om met onze vader de ronde mee te mogen lopen. Telkens na het openen van een staldeur hadden wij het gevoel dat de dieren hun adem inhielden. Pas na enige seconden bemerkten wij dat de dieren weer dooraten ofwel krachtig snoeven en proestten.

In de veulenstal waren voor de verschillende jaargangen zestien tot twintig ruime loopstallen ingericht. Bij het betre-

den van deze stal voelden wij voldoening wanneer de veulens rustig in hun boxen lagen. Bij binnenkomst van de akkerpaardenstal werden we hier en daar met een ingetogen gehinnik begroet. Soms kwam een koe of een paard dat zich los had weten te rukken, ons tegemoet. Voordat deze weer op zijn plaats was vastgebonden, had de uitbreker al de gehele stal gemobiliseerd.

Af en toe hadden we hulp nodig, wanneer juist op dat tijdstip een kalf of een veulen ter wereld wilde komen. In het bijzonder in de koestal veroorzaakte het weeklagen van de barend koe een levendig bulken en loeien van alle aanwezige dames.

In de varkensstal, waar de zeugen ondergebracht waren, moest hier en daar nog een big worden aangelegd. De pasgeboren biggen kwamen de eerste drie tot vijf dagen in een kist buiten de box. Hier lagen de nog onbeholpen dieren veilig en warm, zonder het gevaar vertrappt te worden. Iedere drie uur werden ze bij het moederdier aangelegd om te zogen en vervolgens werden ze weer teruggezet in de kist.

Het landgoed Schakenhof had een eigen houtzagerij. Deze was uitgerust met een zaagraam, waarmee brede boomstammen tot planken en balken gezaagd konden worden. Begin december werd een aanvang gemaakt met de aanvoer van langhout van de diverse landgoederen en boerderijen tot tien kilometer in de omtrek van Schakenhof. Boomstammen tot wel twintig meter lengte werden op extra lang gemaakte wagens vervoerd en bij de zagerij gelost. Fuhs, de baas van onze wagenmakerij en timmerplaats, zorgde met drie tot vijf knechten voor het zaagwerk. In april, wanneer alle stammen gezaagd waren, begon voor de houtzagerij de zomerslaap.

In de winters bestond het werk hoofdzakelijk uit het voeren en verzorgen van het vee:

In de keuken van het herenhuis begon de grote kerstbakkerij. Of het nu peperkoek met eigen honing, speculaas of Königsberger marsepein was, alles werd zelf gemaakt en in de grote oven gebakken. Alles werd handmatig bereid in enorme hoeveelheden. Voor kerstavond werden wel veertig borden met allerlei lekkers klaargemaakt, terwijl ook nog wat over moest blijven voor de volgende wintermaanden. De keuken was in deze tijd voor ons zeer uitnodigend, we wilden alles natuurlijk maar wat graag voorproeven. Deze bakweken vergrootten de voorpret over het aanstaande kerstfeest.

Met spanning werd door ons gewacht op het verschijnen van de ‘wilde jager’. Traditiegetrouw hadden de dorpskinderen zich verkleed en stelden ze diverse figuren voor, zoals een schimmel, een ooievaar, een dansbeer, een schoorsteenveger, een oude vrouw en een kameel. Verder was er een jongen met een rommelpot en een jongen met een trekharmonica. De groep werd aangevoerd door een gendarme met een lange sabel. De schimmelruiter moest laten zien dat hij bij machte was over krukjes heen te springen. De ooievaar kneep met zijn snavel bij jonge meisjes in bepaalde lichaamsdelen en de schoorsteenveger deelde overal zwarte vegen uit. Het brommen van de beer was speciaal bedoeld voor stoute kinderen, terwijl de oude vrouw een mysterieuze zak had, waarin de kerstkoekjes verdwenen. De gendarme gaf zijn commando's en de trekharmonica en rommelpot luisterden met vrolijke muziek het gehele spektakel op.

De traditie van de ‘wilde jager’ was gebaseerd op oude heidense gebruiken. De vrolijke figuren moesten met hun optreden tot uitdrukking brengen dat de donkere tijd spoedig voorbij zou zijn.

Op kerstavond verzamelden zich ruim twintig personen in de feestelijk versierde herenkamer. Er werden kerstliederen gezongen en wij kinderen droegen vol spanning kerstgedichten voor. Vati las uit de Bijbel het kerstverhaal en daarna wens-

te iedereen elkaar een vrolijk kerstfeest toe. Naast de grote familie met negen personen en het directe huispersoneel namen aan deze viering de koetsier, tuinman, wasvrouw en naaister, inspecteur en de zogeheten élèven deel. Voor allen lagen vooral nuttige geschenken klaar en een bord met kerstlekkernijen. In de vroege namiddag hadden wij de oude mensen van het landgoed al eenzelfde bord met kerstkoekjes gebracht.

Eerste kerstdag ging de familie gezamenlijk naar de kerk in het nabijgelegen dorp Friedenberg. Wanneer het gesneeuwd had, haalden wij onze sleeën tevoorschijn en bonden deze aan elkaar vast. Vervolgens werd ons kleine kozakkenpaardje Iwan uit de koetsstal gehaald en voor de eerste slee gespannen. En daar gingen we, dwars de velden en wegen over.

Zo kwam langzaam oudejaarsavond naderbij. Ter gelegenheid van de jaarwisseling verzamelden de knechten zich voor de zogenaamde oudejaarsknallerij bij het herenhuis. Iedere paardenknecht had een grote zweep: een lange rotan stok met een snoer van twee meter lang. Met een handige rukbeweging werd met de zweep een knal geproduceerd. De knechten stelden zich in een rij op. Met een ritmisch knallen gedurende een paar minuten werd afscheid genomen van het oude jaar en het nieuwe jaar begroet. Mijn vader haalde zijn jachtgeweer tevoorschijn en schoot een paar keer in de lucht. Met deze knallerij wilde men de boze geesten van het landgoed verdrijven. Op het nieuwe jaar werden een paar glaasjes gedronken en de chef en zijn gezin kregen succes toegewenst.

Schakenhof vormde een eigen jachtterrein. In hoofdzaak werden reeën, fazanten, hazen, eenden en patrijzen geschoten en zo nu en dan vossen en een enkel hert of wild zwijn. Mijn vader maakte gebruik van deze jachtmogelijkheden en wij kinderen vergezelden hem daarbij graag. Onvergetelijk blijven de avonden op de hoogzit, de waarnemingen van het uittredende wild.

Begin januari werd altijd een grote drijfjacht gehouden. Voor het vervoer van de drijvers en de geweren werd een vier-tal sledes gereedgemaakt. Op de jachtdag zelf werden deze bespannen met vier paarden. Een van de schutters blies op een jachthoorn zijn signalen. Als lunch werd rijk gevulde erw-tensoep uitgedeeld. Tijdens een goede jachtdag lagen vijftig tot zeventig stuks wild op het tableau.

Tijdens vorstperiodes werd er zorgvuldig op gelet, dat de waterleidingen naar en in de stallen niet zouden bevriezen. Wanneer het ijs op de slotvijver dik genoeg was, werden blokken ijs gezaagd en voor koeldoeleinden in de zomer, in een speciale ijskelder opgeslagen.

De wegen die onbegaanbaar geworden waren door metershoge stuifsnieeuwwallen, werden met een eigen, door paarden getrokken sneeuwplough dusdanig vrijgemaakt, dat men er met de paardenslee weer overheen kon.

Wanneer de vorst vanuit Rusland over het land kwam, kon deze lange tijd aanhouden. Op 18 februari 1929 werd met minus 46 graden bij ons de koudste dag geregistreerd. De strenge winter veroorzaakte aanzienlijke schade. Alle nieuw aangeplante fruitbomen waren door de vorst kapotgevroren en moesten worden vervangen.

Zoon Jan heeft in algemene zin het verloop van een jaar in Schakenhof geschetst. Het lijkt een zorgeloos en vredig bestaan, maar het tegendeel is waar. Jan heeft niet vermeld hoe moeilijk het voor zijn vader in werkelijkheid was zijn bedrijf financieel draaiende te houden.

Op een mooie najaarsdag werd de grote varkensstal in de as gelegd. Over de toedracht van deze brand vertelt Jan het volgende:

Zoals het Trakehner paard onlosmakelijk verbonden was aan ieder boerenbedrijf, zo was de ooievaar niet weg te denken uit

het Oost-Pruisische landschap. Op ieder landgoed en in elk dorp was wel een ooievaarsnest te vinden. De graanvelden en weiden boden de ooievaar een rijke voedselbron.

Op het Witte Huis, het oudste landarbeidershuis in Schakenhof, was – nog voor onze tijd – op een dichtgemetselde schoorsteen een wagenwiel geplaatst. Hierop hadden ooievaars in de loop van de tijd een nest gebouwd van wel een meter hoog. Ieder jaar nestelde daar een ooievaarspaar. Als de ooievaars in april weer arriveerden, wist men met zekerheid dat de winter voorbij was. Jong en oud begroette verheugd het geklepper van de ooievaars op het nest.

De ooievaars broedden vier à zes eieren uit. Soms werd door het ouderpaar een levend jong uit het nest gegooid en vervolgens nog een, soms wel tot vier stuks. Voor de inheemse bevolking was dit een voorteken, hoe de zomer zich zou ontwikkelen. Hoe kleiner het aantal jongen in het nest, des te warmer het zou worden. Bij een groter aantal jongen in het nest werd veel regen en nattigheid verwacht. Wanneer de weiden of later de graanvelden gemaaid werden, waren de ooievaars direct achter de maaimachine te vinden. Bij het opladen van het hooi of graan marcheerden er altijd vier tot zes direct achter iedere wagen.

Mijn vader hield van ooievaars en gaf daarom op een dag de baas van onze timmerplaats opdracht om aan de gevelzijde op de grote varkensstal een wagenrad te plaatsen. Hij hoopte daarmee in het voorjaar ooievaars aan te lokken. En daadwerkelijk heeft een koppel op dit dak zorgvuldig rondgekeken. Zij voerden enkele takjes en twijgjes aan en begonnen met de bouw van een nest. Maar na enkele dagen waren ze opeens verdwenen. Datzelfde gebeurde een jaar later en met gelijke afloop het derde en het vierde jaar. In het daaropvolgende jaar vond er op een septemberdag plotseling een onweer plaats. Voordat er één druppel was gevallen sloeg de bliksem in en stak de stal, waarop het wagenrad was geplaatst, in brand.

Op de zolder van deze schuur lagen ongeveer vierhonderd karrevrachten hooi opgeslagen voor de winter. Binnen enkele minuten stond de stal in lichterlaaie en brandde deze tot de grond toe af. Op één varken na konden alle dieren worden gered. De stal werd later weer opgebouwd.

Natuurlijk werd door de mensen over deze brand en het afgebrande ooievaarsnest gepraat. Men zei: 'Dat kreng moet geweten hebben dat de bliksem in zou slaan.' Een aantal jaren later ontdekten wij waarom op deze stal geen ooievaars wilden nestelen. In een groot weidcomplex moest een nieuwe waterpomp geslagen worden. Voor het vinden van de juiste plaats werd een wichelroedeloper ingeschakeld. Nadat hij de juiste plek had aangewezen, werd hem gevraagd met zijn wichelroede ook op het erf te kijken, hoe daar de waterverhoudingen lagen. Exact onder de varkensstal, daar waar het dode varken had gelegen, bevond zich een kruising van twee wateraders. Wanneer geen mogelijkheid tot aarding aanwezig is, worden bliksems door dergelijke kruisingen aangetrokken en dat was gebeurd. De ooievaars hadden intuïtief het gevaar van deze plek gevoeld.

Jan hield van het buitenleven op Schakenhof. Het was echter niet voor alle kinderen vanzelfsprekend om zich aan het landleven aan te passen. De twee oudste dochters Truus en Teuntje kostte het grote moeite om op de leeftijd van acht en zeven jaar hun geboorteland te verlaten en afscheid te nemen van hun vriendinnetjes op school. In Peterkau moest het gezin opeens Duits spreken en kregen de kinderen onderwijs aan huis van Fräulein Pelshorn.

Truus was in wezen geen plattelandskind. Ze had zelfs angst voor paarden. Ze ging al vroeg het huis uit en vertrok naar Berlijn, waar ze onderdak vond in een pension. Voortaan kwam ze alleen nog maar thuis tijdens de vakanties. Truus trouwde in 1936 de dertien jaar oudere Duitse kinderarts Heinrich Huis-

mans. Deze stamde uit een vooraanstaande artsenfamilie in Keulen. Uit een eerdere echtverbintenis had Heinrich al twee dochters. Het huwelijk werd in Schakenhof groots gevierd. Op de borst van zijn rokkostuum droeg Heinrich fier het *Eiserne Kreuz 1. Klasse*, een onderscheiding die hem op jonge leeftijd was toegekend in de Eerste Wereldoorlog.

Ook in Schakenhof hadden de kinderen gedurende de eerste jaren een huisonderwijzeres, Fräulein Bayerl. In het Kavalierhaus was een kamer als klaslokaal ingericht. De kinderen van de voorlieden kregen samen met de kinderen Hoogendijk les.

Teuntje vormde op school met haar jongere zusje Jo een tweespan, zij zaten jarenlang in dezelfde schoolbank. Door het vertrek uit Nederland had ze een schooljaar verloren. Ook Teuntje was niet gelukkig in Schakenhof. Evenals Truus keerde zij het landgoed vroeg de rug toe. Zij vertrok naar Berlijn en volgde daar een opleiding tot kinderverzorgster.

Tegen de wens van haar vader in huwde Teuntje in 1937 de Duitse officier Karl Westermann, die twaalf jaar ouder was dan zij. Karl was lid van Hitlers SA. Hoewel hij niet op Michiels sympathie kon rekenen, vond ook dit huwelijk in Schakenhof plaats. Onder de gasten bevonden zich Duitse officieren, gekleed in uniform.

Pieter volgde eveneens onderwijs op de huisschool in Schakenhof. Voor lessen Latijn reed hij op het kozakkenpaardje Iwan naar de dominee van de kerk in Friedenberg. Zijn gymnasiumtijd bracht hij tot aan zijn eindexamen door in Königsberg. In de vakanties kwam Pieter naar huis. Tussen de broers en zusjes bestond een diepgewortelde, hartelijke band. De vreugde van het weerzien was groot, het afscheid bij het schoolbegin zwaar.

Jo, Pieter en Ali waren bij hun verhuizing uit Nederland nog relatief jong. Zij raakten snel gewend aan de nieuwe situatie. Voor hen was het vrije buitenleven in Schakenhof een en al heerlijkheid, evenals voor de later in Duitsland geboren Jan en Cobi. Voor de laatste twee werd het Duits direct hun moedertaal.

Ook de ouders pasten zich aan hun nieuwe omgeving aan. Michiel en zijn vrouw Johanna bleven echter kritisch ten aanzien van de politieke ontwikkelingen in Duitsland. Jo schrijft hierover in haar 'Herinneringen':

Voor Vati, het opperhoofd van onze familie, hadden wij groot respect. Eén enkele oogopslag was voldoende om ons kinderen in toom te houden. Vati had een gebiedend karakter, wie hem begreep, kon echter veel bij hem bereiken.

Hij was altijd een imponerende en elegante persoonlijkheid, verstandig en belezen. Hij had het in de wereld vergeschopt. Zijn stokpaardjes waren filosofie en theologie. Urenlang kon ik geïnteresseerd luisteren naar zijn uitvoerige uiteenzettingen bij discussies. Onder zijn collega's was bijna niemand te vinden, die zich intellectueel met hem kon meten.

Zijn koopmanstalent is hem bij het boerenbedrijf goed van pas gekomen, want het was tijdens de lange noodjaren beslist een hele opgave voor het grote gezin de kost te verdienen.

Muttchen..., deze vrouw, die zo volledig opging in haar moederschap en in haar vrouw-zijn, verdient tot op de dag van vandaag mijn grootste hoogachting. Haar zachte vrolijke manier van doen, waarmee zij zo snel de harten van iedereen veroverde, staat mij als lichtend voorbeeld voor ogen. De hele dag onvermoeibaar bezig, altijd bereid te helpen, nooit was haar iets te veel. Met een onvoorstelbaar geduld ging zij tijdens het spelen en voorlezen in op al onze kindwensen. Menige schanddaad van ons zeven deugnieten bedekte zij met de mantel van haar grote, nooit tekortschietende liefde.

Haar ware grootheid openbaarde zich in het verdragen. In iedere situatie legde ze een houding aan de dag, waarvoor menigeen verstomde. Nooit hoorde men haar klagen. Door een diepe religiositeit bezield, accepteerde zij alles als door God gegeven. In hun houding en overtuiging bleven beide ouders Nederlanders, in het bijzonder na 1933.

Ondanks zijn inspanningen zich aan te passen aan het leven in Duitsland, behielden Michiel en zijn gezin de Nederlandse nationaliteit. Ook zijn in Duitsland geboren kinderen kregen het Nederlandse staatsburgerschap. Op het landgoed wapperde de Nederlandse vlag.

Op 25 september 1934 stuurt vader Michiel vanuit Nederland zijn zoon Pieter in Königsberg een ansichtkaart met een foto van prinses Juliana. Deze briefkaart vormt het begin van Pieters brievenverzameling.

3

DE INVLOED VAN HET NATIONAALSOCIALISME, 1933-1938

De herstelbetalingen, voortvloeiend uit het Vredesverdrag van Versailles, hadden bijgedragen aan de politieke instabiliteit van Duitsland. Het nationaalsocialisme buitte de situatie waarin het land verkeerde uit en won in het binnenland aan politiek aanzien door herbewapening en herovering van het Rijnland.

Met de benoeming van Adolf Hitler tot rijkskanselier wist de NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei*) in 1933 de macht naar zich toe te trekken. Binnen vijf maanden werd door de *Partei* het nazi-terreurregime ontwikkeld. Speerpunt van Hitlers buitenlandse politiek werd een herziening van het als groot onrecht ervaren Vredesverdrag.

Maart 1938 proclameerde Hitler de *Anschluss* van Oostenrijk en nog datzelfde jaar beval hij het Sudetenland binnen te vallen. Dat Hitlers plannen inmiddels verder reikten dan zijn herzieningspolitiek werd duidelijk toen Duitse troepen in oktober 1938 Tsjechoslowakije binnenmarcheerden. Hitler wilde het Duitse volk in het oosten van Europa *Lebensraum* verschaffen.

De aanspraken op deze gebieden rechtvaardigde hij vanuit zijn fanatieke rassenideologie, waarin het 'arische herenras' de opdracht had veld te winnen ten koste van de volkeren in het oosten. Met deze opvatting bond Hitler tegelijkertijd de strijd aan met het communisme en het Jodendom. De vervolging van Duitse Joden en het afpakken van hun rechten werd al sinds 1933 in praktijk gebracht. In 1935 werd dit op de partijdag van de NSDAP

in Nürnberg ook daadwerkelijk gelegitimeerd. In november 1938 vormde de Rijkskristalnacht het begin van de publiekelijke en gewelddadige onderdrukking van de Joodse bevolking.

Al deze ontwikkelingen gingen niet aan Oost-Pruisen voorbij. De afgelegen provincie verkeerde in 1929 in een diepe crisis. Vanwege de ondertussen algemene economische malaise kon de Rijksregering geen verdere hulp meer bieden. De kleinere boeren in Oost-Pruisen waren woedend op de grootgrondbezitters, omdat deze bij de verdeling van de beschikbaar gestelde kredieten vooral zichzelf hadden bediend. Zij geloofden de lege beloften van de democratische en de conservatieve partijen niet meer. Met de stijgende nood door inflatie en werkloosheid, nam het animo om zich politiek te engageren onder de bevolking op het platteland toe. Terwijl de communisten hun aanhangers met klassenstrijd en klassenhaat aanspoorden tot een burgeroorlog, pakte Hitler het anders aan. Hij profiteerde van de grote ontevredenheid onder de mensen door behendig gebruik te maken van slimme NSDAP-propaganda.

De opkomst van de NSDAP voltrok zich in een razend tempo. Ook de Oost-Pruisische adel, ooit een conservatief bolwerk en tegen de Weimarrepubliek, sloot zich nu in groten getale aan bij de nationaalsocialistische partij. In 1928 telde geheel Oost-Pruisen amper tweehonderd NSDAP-leden. Na de komst van Erich Koch als *Gauleiter* en het eerste optreden van Hitler en Hess in de Stadthalle van Königsberg op 25 mei 1929, waren dat er eind 1929 al ruim achtduizend, georganiseerd in meer dan tweehonderd plaatselijke groepen.

De KPD (*Kommunistische Partei Deutschlands*), die in Königsberg op een stevige aanhang kon rekenen, zorgde nog voor enige onrust en onzekerheid, maar het duurde niet lang voordat de knokploegen van Hitlers *Sturmabteilung* (SA) het straatbeeld domineerden.

De uiterst gelaten Oost-Pruisen waren maar al te graag be-

reid Hitlers beloften te geloven. Het verkiezingssucces van de nationaalsocialisten was zo groot, dat alle overige partijen aan betekenis verloren. Hitlers reis door Mazuren in 1932 leek op een triomftocht. Tienduizenden mensen stonden langs de weg. Toen Hitlers vroege metgezellen na 31 januari 1933 hun intrek namen op talrijke ministeries, vond ook in Oost-Pruisen een elitetewisseling plaats. Mensen uit lagere klassen kregen nu de mogelijkheid om op grond van hun partijlidmaatschap te stijgen op de sociale ladder. Het monopolie van de conservatieve ambtenarenelite was gebroken.

Aanvankelijk veranderde voor de meeste bewoners nauwelijks iets. Zij vervolgden hun leven volgens het ritme van de jaargetijden, maar sluipend baande Hitlers totalitaire dictatuur zich een weg in de provincie. Het bruine spook drong door tot in de Oost-Pruisische dorpen en kreeg daar geleidelijk voet aan de grond, ook in de omgeving van Schakenhof. De dorpen veranderden van gezicht, zij werden gelijkgeschakeld, geüniformeerd. Maar wat nog erger was: er werd gebroken met het recht. De *Stahlhelm*, de conservatieve paramilitaire organisatie die in vele plaatsen *Ortsgruppen* kende, werd door Hitler onder toezicht van de SA gesteld, om uiteindelijk geheel met deze organisatie te versmelten.

Op 5 juli 1933 nam het Rijkskabinet een besluit over de politieke toekomst van Oost-Pruisen. Het *Ostpreussen Plan* moest de provincie een ongekende economische opleving verschaffen. Een afzetgarantie met vaste afnameprijzen betekende voor de boeren een grotere winstmarge, terwijl gunstige kredieten en schuldverlichtingsprogramma's hun financiële positie verbeterden. Hierdoor werden modernisering van de agrarische bedrijfsgebouwen en de invoering van nieuwe technologieën mogelijk.

In de jaren tot 1939 bloeide Oost-Pruisen op, met voor de meerderheid van de bevolking aantrekkelijke perspectieven in zowel economisch als sociaal opzicht. De wrevel tegen de groot-

grondbezitters werd door de NSDAP handig voor eigen doeleinden gebruikt. Al vanaf 1932 proclameerde de partij de opheffing van de oude klassen- en cultuurverschillen ten gunste van de Duitse *Volksgemeinschaft*.

Zo wist de partij velen voor zich te winnen. Maar de partij sloot ook uit. Al in 1933 openbaarden de nieuwe machthebbers hun haat jegens Joden, communisten, sociaaldemocraten en christenen. Ook in Oost-Pruisen werden zij, zoals overal in het rijk, vervolgd. Stilzwijgend gedoogd of met openlijke instemming van hun medeburgers, werden de Joden van al hun rechten beroofd. In november 1938 brandden de synagogen in Oost-Pruisen. De eeuwenoude Pruisische tolerantie, waar Oost-Pruisen in het bijzonder zo bekend om stond, was in de nationaalsocialistische staatsterreur ten onder gegaan.

Terwijl de meeste mensen in Oost-Pruisen waren aangewezen op de onder Goebbels gelijkgeschakelde pers, werden in Schakenhof tot aan het einde van de oorlog ook Nederlandse kranten gelezen. De *Rotterdammer* en het *Handelsblad* werden per post toegestuurd. Ook die kranten werden in de oorlogsjaren onder supervisie van de Duitsers geschreven. Maar Michiel kende ook nog andere bronnen. Zo liet hij zich geregeld bijpraten door zijn vriend A.P. Nieuwkamp, Nederlands consul in Keulen. Michiel stond met Nieuwkamp in contact omdat hij het beheer voerde over diens landgoederen in Oost-Pruisen. Nieuwkamp was een graaggeziene gast in Schakenhof.

Thuis werd dagelijks naar de nieuwsberichten op de radio geluisterd. Michiel en zijn vrouw hadden grote bedenkingen bij de door de Führer en zijn aanhangers ingeslagen weg. De kinderen, nog jong en onervaren, opgegroeid in Duitsland, deels ook onder invloed van hun vrienden, hadden veelal een andere mening dan hun vader. Zij werden – al dan niet bewust – meegezogen in de vaart der gebeurtenissen om hen heen.

Door hun huwelijken in 1936 en 1937 waren – tot ongenoe-

Pieter en Jan bij de Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten, Ortsgruppe Friedenberg.

gen van Michiel – de dochters Truus en Teuntje Duitsers geworden. Michiel zelf, zijn vrouw en de niet-getrouwde kinderen hadden nog steeds de Nederlandse nationaliteit. Zij werden nu openlijk aangemerkt als ‘buitenlanders’. Voor de nazi’s hoorden zij er niet bij.

Zoon Pieter woonde gedurende zijn gymnasiumtijd in Königsberg, waar hij getuige was van straatgevechten en terreur. Thuis in Schakenhof was hij, evenals zijn broer Jan, lid van de Stahlhelm, Ortsgruppe Friedenberg. Het beviel hem niet dat hij daar op een gegeven moment gedwongen werd het bruine uniform te dragen en de Hitlergroet te brengen. Zijn besluit om zijn kameraden voortaan met ‘Heil Selassie’ (Selassie was in die tijd keizer van Ethiopië) te begroeten, kon op weinig enthousiasme rekenen en werd bestraft met een nacht achter tralies.

Michiel wilde voorkomen dat zijn oudste zoon in Duitse militaire dienst zou moeten treden. Hij wist hem ertoe over te halen direct na zijn eindexamen naar Nederland terug te keren. In

maart 1937, kort voor Pieters 21ste verjaardag op 11 april, bracht Michiel zijn zoon terug naar Nederland, waar hij zich inschreef voor de studie rechten aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Ook meldde hij zich bij de autoriteiten in zijn geboorteplaats Rotterdam, om in het Nederlandse leger zijn dienstplicht te vervullen.

Bij het studentencorps werd Pieter als 'Pruisische Hollander' met de nodige scepsis ontvangen. Hij werd opgenomen door de oratorische vereniging I.V.M.B.O. (Jumbo), in die tijd het dispuut voor 'buitenbeentjes' en toekomstige politici. Daar raakte hij bevriend met jaargenoot Wido van Heemstra, die hij tijdens de zomervakantie van 1938 meenam naar Schakenhof. Wido deed zijn ouders verslag van zijn verblijf in Oost-Pruisen:

De trein bracht mij van Königsberg naar Schakenhof. Ik werd zeer vriendelijk door de familie ontvangen. Na het avondeten zitten wij meestal in de huiskamer bij elkaar, spelen schaak of bridge en lezen de krant. De Rotterdammer wordt hier nauwkeurig gelezen. Mijnheer Hoogendijk is een groot bewonderaar van Kuyper, die hij in Nederland heeft leren kennen. Zijn kinderen gaan daar niet bepaald in mee. Mevrouw Hoogendijk zegt niet veel, maar is zeer vriendelijk. Na de nieuwsberichten van tien uur, waarin voornamelijk gesproken wordt over 'Juden' en 'Sudeten-Deutschen', gaat de familie zo langzamerhand naar bed.

Woensdagmiddag werd Schakenhof overstroomd door soldaten in auto's en op motorfietsen. De militairen hielden in deze buurt manoeuvres. Zeven officieren meldden zich bij mijnheer Hoogendijk en vroegen om onderdak voor zestig manschappen. Ze zouden de nacht doorbrengen in de stallen. Nadat alles in orde was gebracht, werden deze officieren met een auto van het hoofdkwartier opgehaald.

Om halfeen werd er op onze deur gebonsd. Nadat wij het

licht hadden aangedraaid en de deur open hadden gedaan, stond daar mevrouw Hoogendijk met een majoor en een luitenant die zij op een bank voor het huis had gevonden en vervolgens maar bij ons had gebracht. De officieren aten bij ons aan tafel en wij dronken wijn. De luitenant hield de majoor telkens voor de gek en deze op zijn beurt mijnheer Hoogendijk.

De daaropvolgende morgen moesten wij de officieren tot halftwaalf bezighouden. Wij praatten wat over Hitler, de politiek en het voor ons onsympathieke optreden van Duitsland. De officieren waren er stellig van overtuigd dat Duitsland nooit een oorlog zou beginnen, al was het maar omdat het de ondergang van Duitsland zou betekenen. Ook vonden zij het onbegrijpelijk, dat Nederland zo bang was. Met de bezetting van Oostenrijk had Duitsland volgens deze officieren gehoor gegeven aan de wens van de Oostenrijkers zelf, die de hulp van de Duitse broeder ingeroepen hadden. Men kon toch niet van een woordbreuk spreken als het volk waaraan Hitler beloofd had zich niet te zullen vergrijpen, hem zelf had gevraagd te komen. Met deze officieren konden wij heel gewoon over deze zaken praten.

Om halftwee werden ze ontboden door een 'Hauptmann' die al snel met mijnheer Hoogendijk overhoop lag. Hij had de avond ervoor om halfelf, toen bij ons alles al ter ruste was, getelefoneerd om onderdak voor hem en nog eens dertig man te vragen. Mijnheer Hoogendijk, boos dat hij uit zijn bed moest komen na alle rompslomp van de vorige dag, had kortaf geweigerd en de telefoon op de haak gegooid. Toen de Hauptmann de volgende dag de majoor kwam halen, gaf hij mijnheer Hoogendijk een hand met zijn handschoen aan. Daarmee was voor mijnheer Hoogendijk de maat vol: 'In uw handschoen heb ik geen interesse.' Vervolgens keerden ze elkaar de rug toe.

Pieter, Jo, Cobi en ik zijn naar Königsberg geweest om inkopen te doen en de stad te bezichtigen. Pieter bezocht ondertussen nog oude bekenden uit zijn schooltijd. Midden in Königsberg staat een enorm slot en een beroemde kerk (de Dom). In de middag dronken wij 'Kaffee' aan de slotvijver. Het was er stampvol en maakte op mij eenzelfde indruk als de cafés aan de Champs-Élysées in Parijs.

Om 9 uur reden wij weer de stad uit, langs eindeloze kazernes van de luchtafweer, waar nu veel schoolkameraden van Pieter gelegerd lagen. 's Morgens op de heenweg had Pieter er een opgezocht. Wij wachtten een halfuur aan de kant van de weg. Daar kwamen steeds troepen langs gemarcheerd. Velen hadden gewoon een zwart linnen monteurspak aan. Het waren reservisten die maar voor enkele dagen hoefden op te komen en daarom geen uniformen kregen. Ook reed er tweemaal een colonne particuliere auto's en vrachtwagens voorbij, soms door burgers bestuurd, gevuld met soldaten. Legerauto's met officieren reden af en aan.

Donderdag moesten we naar Insterburg om de auto te laten herstellen. Dit was een mooie tocht. Insterburg is een militaire stad.

Het hoogtepunt van deze week was ongetwijfeld de tocht naar Tannenberg. Om halfnegen vrijdagmorgen startte de auto met mevrouw Hoogendijk, Jo, Pieter en ik. We reden langs de Mazurische meren met prachtig beboste oevers. Hoewel het een schitterende dag was, voer er geen enkel scheepje. Wij kwamen door oude gezellige stadjes, alle met een slot, een mooie kerk en een marktplaats. Zo bereikten wij Tannenberg. Wij passeerden graven van Russen en Duitsers en beklommen ten slotte de trappen van het monument. Rechts van de ingangspoort was in een zwarte steen een verweerschrift gebeiteld. Daarin bezwoer het Duitse volk dat het niet alleen schuld aan de oorlog had gehad, maar ook ertoe gedwongen was door de omringende wereld van vijanden.

Ter herinnering aan de overwinningen in de Slag bij Tannenberg en de slag bij de Mazurische meren onder leiding van Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff, werd in 1927 bij Hohenstein het Tannenbergmonument opgericht. Onder het nationaalsocialistische regime werd het gedenkteken het toneel van grootse bijeenkomsten waarbij de oorlog verheerlijkt werd. Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog werd het monument op bevel van Hitler opgeblazen.

Bij de door de familie georganiseerde uitstapjes bleef Michiel thuis. Hij beperkte zich tot de zakelijke ritten. Het binnenhalen van de oogst bezorgde hem grote zorgen. Meerdere arbeidskrachten waren inmiddels opgeroepen voor militaire dienst. Bij het vele werk kon hij deze node missen. Ondanks de geladen sfeer werd het voor Pieter en Wido een heerlijke, zorgeloze zomer. Nog was het geen oorlog:

Wij maken dikwijls wandelingen en autotochten, als mijnheer ergens voor zaken moet zijn. Deze week zijn we met de auto naar Gneisenau-Wisdehlen gegaan, de twee landgoederen die mijnheer Hoogendijk voor de Nederlandse consul in Keulen beheert. Samen zijn deze landgoederen meer dan zeventienhonderd hectare groot. Wij inspecteerden met het rijtuig de werkzaamheden op het land.

Hier in Schakenhof wisselen de bedrijvigheden elkaar af. 's Middags rijd ik wel eens met mijnheer mee. Mijnheer Hoogendijk voelt zich in zijn element, als hij in zijn 'gig' door de uitgestrekte velden rijdt en de werklui bevelen geeft.

We zitten midden in de oogst. Met acht vierspannen wordt de rogge van het land gehaald en gedorst en wat niet meteen gedorst kan worden, wordt in de schuur opgeslagen. Twee arbeiders mochten geen werkzaamheden meer verrichten en daarvoor moesten wij invallen.

De dagen en de avonden zijn hier mooi en steeds is er weer

een ander wolken spel bij zonsondergang, waar je eigenlijk een schilderijenverzameling van zou moeten aanleggen.

Hier is het al drie weken lang warm en zonnig weer geweest. Al het graan is nu tegelijk rijp geworden: rogge, tarwe, haver en gerst. Er moet volop gemaaid worden, daar het koren anders uit zou vallen. Als je bedenkt dat deze werkzaamheden normaal gesproken verdeeld zouden worden over een periode van eind juli tot in oktober, is er nu overweldigend veel werk te doen.

Nog steeds zijn er velden met koren dat nog binnengehaald moet worden. Als er regen komt bederft het grotendeels, maar er zijn geen arbeiders genoeg om alles weg te krijgen. Kortom, het is een uitzonderlijke toestand. In één maand maak ik alle stadia van de oogst mee.

Door de regen die zondagavond ingetreden is bleven helaas nog honderd karrevrachten haver, gerst en bonen buiten op de velden liggen.

Van zaterdagavond tot maandagavond zijn Pieter en ik op de Kurische Nehrung geweest. Wat wij beleefd hebben, ging onze verwachtingen ver te boven.

Om elf voor twaalf vertrokken wij met de trein uit Schakenhof. In Königsberg namen wij de tram naar het Nordbahnhof, vanwaar alle treinen naar de zeekust vertrekken. Wij hadden een wagon die ons direct naar Cranzbeek bracht. Daar stapten we over op de boot. Op de tweede etage hadden we een schitterend uitzicht.

Toen wij het Haff opvoeren, zagen wij in de verte witte zandduinen opdoemen. Dit zijn 'Wanderdünen', die verplaatsen zich langzaam door de wind. De vissersdorpjes liggen in het groen, om niet door het stuifzand bedolven te worden, zoals vroeger wel gebeurd is. De kleine houten huisjes hebben beneden een drietal kamertjes en boven een hooizolder. Op het Haff zagen wij de typische vissersschuiten.

Na twee uur varen kwamen wij aan in Rossitten. Op de steiger stond het vol met mensen en er lagen vissersschuiten aangemeerd. 'Gasthof zur Mohle' wekte enigszins de indruk van een badplaats. De meeste mensen slapen bij de vissers thuis. Wij vonden een onverwacht schone slaapgelegenheid. Twee kleine kamertjes met uitzicht op het Haff, de ene voor Pieter en mij, de ander voor Eefje, de vlam van Pieter. Wij hadden een ware 'Kaat Mossel' tot gastvrouw. Bij haar viel de gastheer in het niet.

Om zeven uur haalden we Pieters vriendin af, aten wat en gingen over het strand langs het Haff om de zon te zien ondergaan. Onderweg kwamen wij de koeien van de verschillende vissers tegen, die van hun weide terugkwamen. Wij beklommen een duin en zagen plots de Oostzee in machtige kalmte, het zonlicht weerspiegelend, voor ons liggen. De zon daalde voor ons tot aan de horizon en veranderde in een rode bal. Achter ons lag zover wij zien konden het Haff.

Na enige tijd stonden wij op, draafden van het duin af, haalden onze schoenen onder de struik vandaan, waar we ze verstopt hadden en gingen over het strand langs het Haff terug naar huis. We kochten nog wat broodjes en liepen de 'Mohle' op. Het was al aardig donker geworden en vanuit het Haff waaide een warme wind. We gingen aan het einde van de pier zitten. Om ons heen kabbelde het water. Als je dan ook nog de sterrenhemel boven je ziet, dan realiseer je je dat je in een veel te snel tempo leeft. Nu hadden wij rust, de scheepjes, de lange duinenrij in de verte, de lucht boven ons en het Haff.

's Morgens om twee uur word ik wreed wakker geschud uit een slaap van vier uur. Het is al schemerlicht. We gaan de zon verschalken bij haar opgang. Ik kijk even door het raampje naar het Haff, oei wat mooi! En dan gaan we vlug in badjas op weg, blootvoets.

Na een prachtige vroege ochtendwandeling ploften we boven op een in het Haff uitstekend duin neer op onze jassen.

Wij keken rond. Links van ons de Oostzee, achter ons bossen en het dorpje. Rechts en voor ons het Haff met de lange duinenrij. Een enorme zwerm meeuwen vloog schreeuwend van de steile duinen op en neer in het Haff.

Eindelijk verscheen aan de horizon een rode plek. Gisteren was de zon in de Oostzee ondergegaan, nu kwam zij aan de andere kant van de duinen, aan de zijde van het Haff, weer uit het water tevoorschijn, langzaam en kil rood. Hoe hoger zij kwam, hoe blozender zij werd en weldra konden wij niet meer in haar stralen kijken.

Om zeven uur waren wij terug, kochten een paar broodjes, ontbeten met koffie van de vissersvrouw en gingen op weg naar het Oostzeestrand, waar we de hele dag wilden blijven. Wij behoorden nog tot de vroege strandgangers die langs de twee kilometer lange grindweg van Rossitten naar de Oostzee trokken. Bij de afgang naar zee was het een ware dagjesmensencultuur, maar verderop werd het eenzamer en vonden wij een rustig stuk strand. De zon brandde al aardig en ik viel weldra in slaap. Later zwommen we in het verdund zoute water van de Oostzee. Hier zijn geen golven.

's Avonds om zeven uur keerden wij drie tinten bruiner dan 's ochtends terug naar Rossitten, waar we warm aten. We hadden een schitterend uitzicht over het Haff en de 'Mohle', waar de grote stoomboten gemeerd lagen, die naar Nidden of Cranzbeek varen.

Na de maaltijd maakten we een wandeling door het bos. Wij liepen arm in arm rustig voort, tot ons een fietser tegemoet reed en in hese klanken uitstootte: 'Dort steht ein grosser Elch.' Wij liepen op een draffe verder. Daar ritselde iets. Een eenjarige elandbok keek ons even aan en ging toen rustig door met grazen. Hij liep met een prachtige elastische tred langs ons pad in de richting van het dorp. Wij volgden. Op tien meter afstand graasde hij de bomen kaal en keek ons af en toe aan. Door onze verrekijker was het of je hem recht

in de ogen zag. Rustig graasde hij verder en wij volgden. Tien minuten duurde het samenzijn met dit oerdier, toen liep hij weg door het dennenbos, waar hij weldra verdween.

We lopen nog de pier op en worden begroet en overgoten met enorme verhalen over elanden, die zo overdreven zijn, dat onze buik schudde van het lachen. Een man speelt zacht op zijn handharmonica. Zo vierden wij onze zondag op een stil plekje aan de Nehrung.

Wij vroegen aan onze vissersvrouw of zij ook iemand wist, die ons met zijn vissersboot mee zou willen nemen. Dat lukte. De volgende ochtend stonden wij om drie uur gereed. Een dikke baas kwam aanrijden met een tweespan. De wagen was beladen met zijn twee medevissers, een oud mannetje om op de paarden te passen, een bus met olie voor de motor en vervolgens nog met ons, louter voor ons plezier. Zo hobbelden we naar het Oostzeestrand, terwijl het al aardig licht begon te worden.

Om halfvier werd de schuit de zee in getrokken. Wij vertrokken gelijk met het opgaan van de zon. Het zeil werd gehesen, maar er was haast geen wind, waardoor de motor aangezet moest worden. De bemanning had de chef-schipper nog om halfdrie uit de kroeg moeten halen. Nadat de nodige dingen in orde waren gemaakt, legde deze zich, gewikkeld in dikke vissersjassen, ter ruste.

Wij voeren twintig kilometer voorbij Nidden. Daar stak een blauw vlaggetje midden op zee boven het water uit met daaraan vastgemaakt de netten. Iedere visser heeft een eigen vlagkleur als herkenningsteken. De twee vissers trokken onafgebroken de netten op. De chef nam ze in ontvangst en tapte tussendoor moppen in 'ostpreußisch Platt'. Er werden verschillende soorten vis opgehaald, maar het was vooral te doen om 'Flander', een soort tong.

Op de terugweg zette ik mij aan het roer en stuurde de boot veilig naar de haven van Rossitten. Hadden we op de

heenreis het Haff gezien in stralende avondzon, op de terugreis naar huis flitsten aan alle kanten de bliksems uit onheilspellende wolken.

In Königsberg bracht een taxi ons naar de Hauptbahnhof voor de laatste trein van maandag. Na een reis van twee uur rolden wij in Schakenhof de trein uit. Ofschoon het twaalf uur was, voor het landleven diep in de nacht, haalden Jo en Cobi ons daar met paard-en-wagen op.

Ik kom nog niet zo gauw terug naar Nederland, want ik heb het hier veel te goed!

4

HET BEGIN VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG, 1939-1940

Duitsland zou nooit een oorlog beginnen, dat was de vaste overtuiging geweest van de Duitse officieren tijdens hun bezoek aan Schakenhof in de zomer van 1938. Zij hadden het bij het verkeerde eind.

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. Tegelijkertijd had het Rode Leger delen van Oost-Polen bezet. De strijd duurde amper een maand. Op 8 oktober werd het veroverde gebied tussen het Duitse Rijk en de Sovjet-Unie verdeeld. Niet alleen het grondgebied dat Duitsland op grond van het Verdrag van Versailles had moeten afstaan werd door het Rijk weer ingelijfd, ook gebieden in centraal Polen. Het overgebleven deel van Polen werd Duits Generaal-Gouvernement. De daaropvolgende bezettingstijd werd gekenmerkt door extreme vergeldingsmaatregelen van de bezetter tegenover de burgerbevolking. Uitbuiting en dwangarbeid volgden en in het bijzonder de Poolse Joden werden slachtoffer van de Duitse rassenpolitiek. Poolse dwangarbeiders moesten de Duitse fabrieks- en landarbeiders, die nu in het leger dienden, vervangen. Tot nu toe hadden Groot-Brittannië en Frankrijk erop vertrouwd dat zij het regime van Hitler door onderhandelingen zouden kunnen stoppen. Na de aanval van Hitler op Polen verklaarden zij op 3 september 1939 de oorlog aan het Duitse Rijk.

Michiel kreeg gelijk. Met zijn kritische blik had hij haarfijn aangevoeld dat Hitlers koers gevaarlijk was. Het kon niet goed

gaan. Hoe vaak had Michiel zich niet geërgerd aan de groot-spraak van de vrienden van zijn dochters, die inmiddels allen in uniform hun opwachting in Schakenhof hadden gemaakt. Zij hadden een geheel andere wereldbeschouwing dan hij.

Het uitbreken van de oorlog zorgde voor verdere verdeeldheid binnen het zo hechte gezin van Michiel. Zijn vrouw volgde hem in zijn zorgen, evenals zijn oudste zoon Pieter, die nu al enige tijd in Nederland in een omgeving verkeerde waar de oorlogsverrichtingen van Duitsland met grote scepsis werden gevolgd.

Michiel had zijn dochters niet van het dreigende onheil kunnen overtuigen. Zij waren opgegroeid in het Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog, met hun generatiegenoten deelden zij de weerzin tegen het Verdrag van Versailles. Zij gingen naar Duitse scholen, hun schoolkameraden en vrienden waren Duits. Ze waren Duitsgezind en bewonderden Hitler. De fascinatie voor Hitler werd nog eens extra aangewakkerd door de relaties die zij aangingen. Teuntjes man Karl was een overtuigd nazi-officier evenals Horst, de verloofde van Jo. Beiden hoopten carrière te maken binnen de Partij. Ook de echtgenoot van Truus was een overtuigd nationaalsocialist.

Op 8 november 1939 werd een aanslag gepleegd op Hitler in de Bürgerbräukeller in München. Hitler overleefde deze aanslag, omdat hij vroeger dan gepland de zaal had verlaten. Hoezeer Jo werd meegesleept door de waan van de dag blijkt uit haar reactie op dit gebeuren: *Diep verontwaardigd hoorde ik van de aanslag in München. Wie weet, wat nog komen zal.*

Michiel had zijn oudste zoon Pieter in 1937 naar Nederland teruggebracht, omdat hij wilde voorkomen dat deze opgeroepen zou worden voor dienst in het Duitse leger. Pieter, in 1916 geboren in Rotterdam, had de Nederlandse nationaliteit. Door zijn terugkeer werd hij, zoals verwacht, in Nederland dienstplichtig.

Aanvankelijk moest Pieter zich in het najaar van 1938 bij de krijgsmacht melden, maar als student werd hem een jaar uitstel

verleend. In verband met de algemene mobilisatie der strijdkrachten meldde Pieter zich op 31 augustus 1939 alsnog bij de Kust-Artillerie in Den Helder. Na het beëindigen van zijn eerste oefening kreeg hij nogmaals voorwaardelijk studieverlof. Van een acute oorlogsdreiging werd kennelijk niet uitgegaan. Studiegenoot Chris in 't Velt verhaalde jaren later over deze periode in Den Helder:

We kwamen eind augustus 1939 uit onze vakantieverblijven naar Nederland terug en troffen elkaar tot onze grote verbazing en tevredenheid in dezelfde kazerne, fort Erfprins in Den Helder. Het was een groep van ongeveer 30 studenten van verschillende universiteiten met jarenlang uitstel van dienst, die men te hoop gegooid had bij het wapen Kust-Artillerie. Het was een waardeloos wapen, hard werken was er niet bij. We hebben er ondanks de sombere tijd enorm veel plezier gehad. Pieters vrolijke aard is hier meer dan goud waard geweest. Omdat het idee van verder studeren ons niet helemaal losliet en omdat het 's avonds in de kazerne saai was, huurden

1939. Mobilisatie in Nederland, Pieter met kist appels.

we samen een kamer in het stadje, waar we onze vrije tijd doorbrachten. We hebben maar een week of zes in dienst doorgebracht, toen kwam het zoveelste studieverlof los.

Mede op aandringen van Michiel wilde Pieter na het afsluiten van zijn rechtenstudie reserveofficier bij de cavalerie worden. Hij diende daarom begin 1940 een verzoek in om tot de officiersopleiding in Breda te worden toegelaten. Dit verzoek werd officieel in behandeling genomen.

Nu de Führer voor de militaire weg gekozen had, werd de situatie binnen het gezin van Michiel steeds gecompliceerder. Terwijl Pieter opgeroepen was voor dienst in het Nederlandse leger, waren Teuntjes man Karl en Jo's verloofde Horst gestationeerd in het Duitse leger. Zij wachtten daar 'de dingen af die komen zouden'. Heinrich, de man van Truus, kon ieder moment opgeroepen worden.

Ook de bevolking in de Duitse steden moest offers brengen voor de oorlog. Truus, woonachtig in Keulen, schrijft in het kinderboek van haar zoon: *Alles werd gerantsoeneerd, levensmiddelen en textiel zijn op de bon. En toch hebben we allen goede hoop en het volle vertrouwen in de toekomst.*

Bezorgd over de ontwikkelingen, gebod vader Michiel zijn dochters Truus in Keulen en Teuntje in Neuzelle met hun kinderen naar Schakenhof te komen. Ook Ali, die op dat moment in Neuzelle verbleef, seinde hij SOS. In Schakenhof op het platteland zou het immers veiliger zijn en er was voor allen genoeg te eten. Zijn dochters trokken echter hun eigen plan en weigerden aan zijn dringende verzoek naar huis te komen gehoor te geven.

In een levendige briefwisseling werd Pieter in Nederland door de familie op de hoogte gehouden van de actuele gebeurtenissen in Duitsland en in het bijzonder in Oost-Pruisen. Michiel houdt zijn brieven kort en bondig. Hij mijdt politieke statements. De jongelui nemen daarentegen geen blad voor de mond. Zij ven-

tileren luid en duidelijk hun politieke voorkeur en verloochenen hun verschillende karakters niet. Michiels vrouw Johanna schrijft behoedzaam en inlevend. De zinloosheid van de oorlog verontrust haar: *Mogen wij hopen, dat de volkeren vrede willen sluiten, opdat de jonge levens voor grote rampen bewaard mogen blijven.*

In de berichtgeving aan Pieter werd nauwgezet de actualiteit gevolgd. De familieleden waren goed geïnformeerd over de laatste ontwikkelingen op het strijdtoneel en daarbuiten. Eenieder geeft zijn eigen interpretatie aan de gebeurtenissen of laat daarover zijn eigen emotie spreken.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 19 november 1939:

Ik ben nog steeds bij Teuntje en wil hier nog een tijdje blijven. Ik laat haar op dit moment niet graag alleen, ze zou dat op den duur niet volhouden. Karl is in het westen. Hij hoopt met kerst vrij te krijgen. Ter geruststelling van Teuntje schrijft hij iedere dag.

Jo aan Pieter. Schakenhof, november/december 1939:

De successen van onze luchtmacht zijn formidabel. In die jongens zit veel energie, moed en agressiviteit. Je weet wel, wie niet horen wil moet voelen...

Schrijf me toch eens dat je aan Duitsland denkt en dat je meeleeft. En schrijf me eens in het Duits! Ik hoop, dat ik niet te veel van je vraag. We leven in een belangrijke en moeilijke tijd en niemand weet wat de dag van morgen zal brengen. Hopelijk zal het in de wereld snel vrede zijn, het brandt nu overal.

Vergeet nooit je Duitse gastland, mijn lieve jongen. Een hard gevecht is ingezet en wij hopen en geloven vast, daar als winnaar uit te zullen komen.

Je hebt zelf Duitslands moeilijkste tijd na Versailles onder-

vonden. Je was hier en hebt de straatgevechten meegemaakt. Je bent getuige geweest van de strijd om een nationale wedergeboorte. En nu is de tijd gekomen, dat Duitsland weer aan moet treden om volk en rijk te beschermen en te verdedigen. Wij zijn met grote dankbaarheid trots op onze Wehrmacht, die tot nu toe zo glorieus gepresteerd heeft. Deze dankbaarheid moet bij ons overheersen, deze zal het ons gemakkelijker maken het komende kerstfeest te denken aan hen die voor hun vaderland hun leven lieten en daarbuiten over onze veiligheid waken.

Stuur alsjeblieft geen koffie, deze kan men goed ontberen. Je zou voor de grap eens kousen toe kunnen zenden.

Horst zit in Thüringen. Net zoals Karl heeft hij geen vrij gekregen. Met pijn in mijn hart zal ik aan je denken. Je bent ver, ver weg van mij. Ik wens je vrolijke en vreedzame kerstdagen.

Een telkens terugkerend thema in de brieven is de problematiek rond de Nederlandse nationaliteit. Michiel en zijn gezin hadden in Oost-Pruisen de Nederlandse nationaliteit behouden. Na 1933 ondervonden zij in toenemende mate last hiervan. Zij werden aangemerkt als ‘buitenlander’ en als zodanig kritisch gevolgd. Het leven in Duitsland werd hun steeds moeilijker gemaakt. Deze ervaringen werden door de kinderen aanvankelijk gebaggatelliseerd. Zij sloegen de waarschuwingen van hun vader in de wind. Stootten zij hun neus, dan wilden zij dat voor hun vader niet weten.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 7 december 1939:

Ik heb de laatste tijd weer veel verdriet gehad. Ik kan het jou vertellen, maar vraag je er niet over naar huis te schrijven. Ik spreek er niet graag over, het doet me werkelijk zielsveel pijn.

Ik zit zonder baan, ik mag niet meer in het hospitaal werken. Iemand heeft mijn chef erop geattendeerd dat ik een

buitenlandse ben en dat mijn broer zelfs dienst zou doen in het Nederlandse leger. Ik ben met stomheid geslagen, want mijn chef wist al voordat ik daar kwam werken, dat ik een Nederlandse ben. Straks houdt hij mij nog voor een spion.

Nu blijkt dat een vrijgezelle arts die een oogje op mij had, maar niets bereiken kon, zich op mij heeft willen wreken. Mijn chef was woedend. Hoe kan uw broer nu in Nederland dienen? Ik heb hem daarop eens grondig mijn mening gezegd. Hij zou als officier toch moeten weten wat op deserteren staat. Ik heb hierover niets naar huis geschreven. Vati zou woedend zijn en zou ons nooit meer van huis laten gaan. Sinds 1 november ben ik nu hier bij Teuntje.

We hadden je zo graag hier gehad met Kerstmis, temeer nu Karl niet komen kan en Teuntje het einde van dit jaar een tweede kindje verwacht. Als het kind er is, had ik graag dat Jo hiernaartoe komt en dan ook blijft. Die arme ziel kan het goed gebruiken eens van huis weg te zijn. Hier heerst een andere atmosfeer dan thuis.

Jan schijnt al een echte vent geworden te zijn met eigen ideeën.

Uit Keulen horen we van Truus maar weinig. Heinrich heeft naar aanleiding van Karls bericht over Polen een onmogelijke brief geschreven. Typisch iets voor hem, slijmbal.

Hoor je nog wel eens wat van je schoolkameraden?

Wat vind je van Finland? Arm Land. Eigenlijk al die staten.

Op 30 november 1939 trokken Russische troepen de negenhonderdvijftig km lange grens met Finland over. Het Rode Leger viel aan met vijftienhonderd tanks en drieduizend vliegtuigen. De Russen voorzagen een snelle overwinning, maar onderschaten het weerstandsvermogen van het Finse leger. Het Rode Leger verloor uiteindelijk tweehonderdduizend manschappen, de Finnen 'slechts' vijfentwintigduizend man. Op 12 maart 1940 werd het Fins-Russisch Vredesverdrag getekend. Daarin werd

bepaald dat Finland delen van Karelië moest afstaan, enkele eilanden in de Finse Golf en een schiereiland in het noorden. Als directe reactie op deze Sovjetaanval, nam Finland in 1941 deel aan de Duitse veldtocht naar Rusland, met als doel de verloren gebieden weer terug te veroveren. In Rusland begon Stalin na deze Winteroorlog aan een grote reorganisatie van het leger. Door deze reorganisatie beschikte het Rode Leger in 1941 over een grotere slagkracht dan door de Duitsers verwacht.

Michiel was ervan overtuigd dat zijn kinderen beter af zouden zijn in Nederland. Hij zag zijn dochters het liefst getrouwd met Nederlandse mannen. Na Truus en Teuntje voelden ook Jo en Ali er niets voor aan deze wens van hun vader tegemoet te komen. De nog jonge Cobi is flegmatieker. Zij sluit niets uit.

Het begin van de oorlog luidde voor de landman moeilijke jaren in. In Schakenhof waren bijna alle arbeidskrachten en voorlieden door de Wehrmacht opgeroepen. Door het gebrek aan leidinggevendenden werd Michiel gedwongen de touwtjes strak in eigen hand te nemen. De werkzaamheden op het land konden maar gedeeltelijk worden overgenomen door Poolse dwangarbeiders. Veel werk bleef liggen. De gevangenen kregen in Schakenhof onderdak en goed te eten vanuit de keuken van het herenhuis. Ondanks hun positie waren de Polen loyaal naar Michiel, zij werkten hard.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 1 december 1939:

Ik kan hier op het ogenblik niet weg, omdat de heer E. Podgurski [de inspecteur] altijd nog onder de wapenen staat. Als hij verlof krijgt, kom ik dadelijk naar 'Patria', omdat ik daar nog heel wat te regelen heb.

De arbeid op het landgoed wordt in hoofdzaak gedaan door Poolse gevangenen, omdat bijna alle anderen in dienst zijn. Natuurlijk word ik zelf daardoor zeer in aanspraak genomen.

Moeder Johanna aan Pieter. Königsberg, 19 november 1939:

In de koestal gaat het kalveren aan de lopende band. Een kalf was verlamd en moest geslacht worden. Iedere dag gaat weer ruim 600 liter melk naar de melkfabriek. Vati is voortdurend zelf voor controle in de koestal. Hij heeft zich ook daar nu in alle finesses ingewerkt, zodat men hem niets meer wijs kan maken.

De voortgang van de werkzaamheden werd nog eens extra bemoeilijkt doordat het verboden was de tractor te gebruiken. De brandstofvoorraden waren voor het leger bestemd. De Ford stond al maanden 'op de bok in de garage'. Het was niet meer toegestaan zonder vergunning met particuliere auto's te rijden.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 26 november 1939:

Sinds vorige zondag hebben we tot 5 graden vorst, waardoor ploegen niet meer mogelijk is. Het mag van ons nog wel gaan dooien, want er moet nog heel wat land bewerkt worden.

Jammer dat je niet hier bent. Je had menig goudfazant kunnen schieten, ze lopen hier in groten getale rond.

Het vertrek van de vertrouwde ploeg landarbeiders en voorlieden en de komst van de dwangarbeiders maakten het werk voor Michiel ingewikkeld. Maar dat was niet zijn enige zorg. Aan de vooravond van de oorlog trok de staat via een speciale verordening de distributie van landbouwproducten naar zich toe met als doel de verzorging van de bevolking en de Wehrmacht met levensmiddelen en veevoeder zeker te stellen. Deze maatregel leidde voor de boeren en landgoedeigenaren tot verplichte afdrachten van landbouw- en veeteeltopbrengsten. Tegen inlevering van een coupon mocht de boer een gedeelte van zijn oogst behouden voor eigen gebruik.

Het af te dragen veevoeder was bestemd voor de paarden in het leger. Gedurende zes jaar oorlog zou de Wehrmacht 2,7 miljoen paarden inzetten, het merendeel als trekdieren bij de artillerie en de bevoorradingsstroepen. Voor de veldtocht naar Rusland werden ruim zevenhonderdduizend paarden in stelling gebracht.

Steeds meer levensmiddelen gingen op de bon en zelfs kleding was alleen tegen inwisseling van bonnen te verkrijgen. Deze maatregel trof niet alleen de bevolking in de grote steden, waarover Truus reeds schreef. Op het platteland in Oost-Pruisen werd men eveneens geconfronteerd met rantsoenering.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 8 december 1939:

Doordat Pod [inspecteur Emil Podgurski] in militaire dienst is, heeft Vati nu zeer veel te doen. Iedere avond blijft hij bij het melken, totdat het werk afgelopen is. Hedenavond vertelde hij dat de hoeveelheid melk nu zevenhonderd liter per dag is. Dat is voor de melk- en vetproductie zeer goed. Hij zit daar zeer achterheen. De melker wordt geholpen door nog een andere melkknecht en twee Poolse gevangenen. Een vrouw uit het dorp melkt ook mee. De gevangenen zijn vlijtig en een goede hulp. Met het krachtvoeder zal het moeilijker worden. Bieten hadden wij nog genoeg, maar hooi niet al te veel. Nu moet daarvan nog afgedragen worden aan het leger.

Zeg Pietje, kan je niet als kerstcadeau een wollen pullover aan Jo sturen? Jo heeft die nodig en zij heeft al enige punten op haar kaart verbruikt. Wanneer je wilt dat ik een pullover brei, vraag dan eens na op het Duitse consulaat, of je wol mag sturen.

Lieve jongen, nu breken al bijna de kerstdagen aan en nog is het geen vrede. Wat ziet het er overal droevig uit.

Evenals zijn oudere broer Pieter ging ook Jan in Königsberg naar het gymnasium. Hij was daar in de kost en kwam alleen in

de vakanties thuis. Jan redeneert met jeugdige bravoure. Over de oorlog doet hij luchtigjes:

Jan aan Pieter. Königsberg, 16 december 1939:

Van Jockel [Jo] hoor ik weinig vrolijks van thuis. Zij moet met Vati een aardig robbertje gevochten hebben...

Ik wil aan Vati vragen mij in het voorjaar de jachtakte te geven. Het is toch zonde, wanneer je driehonderd Reichsmark voor zoiets hebt uitgegeven en tot nu toe slechts twee bokken en één enkele eend hebt geschoten. De fazanten komen bijna de braadpan in gelopen.

Op school is alles in orde. Ik ben druk aan het sporten. Het is fantastisch, wat hier op het gebied van sport in oorlogstijd gepresteerd wordt, oorlogskampioenschappen in alle takken van sport. Ik denk dat Oranje nu met voetbal aardig ingepeperd zou worden.

Ik ben de laatste tijd tamelijk veel naar de film geweest.

Degene die zijn zaakjes goed voor elkaar heeft, zal het ook nu wel redden. Een Duitser hoeft in deze oorlog beslist niet van honger te sterven. Ons gaat het hier in ieder geval zeer goed.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 17 december 1939:

Ja, broertjelief, het eerste kerstfeest dat je niet thuis bent. Het zal je eigenaardig voorkomen. Geloof me, mij gaat het ook zo, ik ben nu al voor de tweede keer weggebleven.

Op kerstavond en tijdens de feestdagen zullen mijn gedachten in ieder geval vaak bij je zijn. Vele mooie herinneringen zullen dan opduiken, hoe wij als kind allen thuis het kerstfeest mochten beleven. Ondanks alles was het een dierbare tijd. Nu leven wij allen verspreid.

Ook Michiel laat met weemoed zijn gedachten over het naderende kerstfeest gaan. Dit familiefeest zal nooit meer zijn zoals vroeger. Hij is uiterst bezorgd over de toekomst, maar zijn kinderen wimpelen zijn argumenten weg en zijn niet voor rede vatbaar.

Johanna had haar hartsvriendin mevrouw prof. Boenig uitgenodigd de kerstdagen in Schakenhof door te brengen. Mevrouw Boenig werd door haar en door de kinderen dierbaar tante Prochen of tante Pro genoemd.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 19 december 1939:

Nu wens ik je een prettige Kerst en alles goeds voor het jaar 1940. Moge gezondheid en voorspoed je deel zijn en mogen wij allen voor rampen bewaard blijven.

Het kerstfeest zal in Schakenhof, de tijdsomstandigheden in aanmerking nemende, wel zeer kalm en rustig gevierd worden. Drie van mijn zeven kinderen en Mevrouw Prof. Boenig zullen aanwezig zijn. Onder de boom zullen onze gedachten zeker gaan naar allen, die hier niet kunnen zijn.

Het bedrijf gaat zo zijn oude gang. Natuurlijk lijdt alles onder de oorlog.

Rose van Sophienberg is zwaar ziek, men vreest elke dag het ergste.

Als het enigszins mogelijk is, kom ik in het voorjaar naar 'Patria'.

Zij zo goed en koop voor mij in Holland het boek 'Europa und die Seele des Ostens' van Prof. Dr. W. Schubart, Riga (Vita Nova Verlag, Luzern). Hier kan ik het niet bekomen.

De familie Rose bewoonde het landgoed Sophienberg. Zij waren niet alleen burens, zij waren ook bevriend met de familie Hoogen-dijk. Zowel de ouders als de kinderen hadden hartelijk onderling contact. Bij feestelijke aangelegenheden, zoals huwelijken, werden zij over en weer uitgenodigd.

Michiel vraagt zijn zoon voor hem in Nederland het boek *Europa und die Seele des Ostens* te kopen, omdat dit in Duitsland niet meer te verkrijgen is. In Duitsland werden steeds meer boeken verboden. Zij verdwenen uit de schappen. Volgens de Duitse filosoof Walter Schubart had het door zware crises vastgelopen Westen een nieuwe impuls nodig, een vernieuwing vanuit het Oosten, in het bijzonder vanuit Rusland. Zijn denkbeelden waren in Hitlers Duitsland omstreden. Schubart vluchtte al in 1933 naar Riga.

Alle familieleden staan in hun kerstbrieven aan Pieter stil bij de oorlog, eenieder op zijn eigen wijze, de een temperamentvol, de ander ingetogen.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 19 december 1939:

Pietje, vertel eens, zou je het prettig vinden, als ik naar Nederland zou komen? Schrijf me heel open, hoe je over deze Holland kwestie denkt.

Het is een jaar geleden, sinds je de laatste keer bij ons was. Er is intussen veel veranderd. De oorlog duurt nu vier maanden en ons leger heeft al vele overwinningen behaald.

In Schakenhof is het een drukte van jewelste, twee dagen achter elkaar is het hier bruiloft, een levendige boel. Het duurt niet lang meer, of geen van de lieden is meer nuchter.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 21 december 1939:

Toni [Teuntje] en ik zijn verbaasd van jou te horen, dat Vati van plan is naar Nederland te gaan. Wat wil hij daar doen? Belachelijk! Is hij soms van plan Schake te verpatsen? Van hem kan je van alles verwachten. Ik denk dat ook hem de bodem onder de voeten te heet wordt. Hij is vast bang. Ach, ik moet er niet aan denken. Het zou mij alleen maar verdrietig stem-

men wanneer dit mooie bezit te gronde zou gaan.

Mevrouw Reuss [een kennis] heeft mij vandaag een aardige brief gestuurd. Zij en haar man zijn verontwaardigd over consul Nieuwkamp en spreken hem privé niet meer. Consul Nieuwkamp staat aan de kant van de Engelsen en zou vaak niet om te harden zijn. Hopelijk wordt hij nu snel met pensioen afgedankt naar Nederland of zelfs naar Engeland. Wat een gemeen volkje!

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 25 december 1939:

Heden hoorden wij over de radio de kersttoespraak van koningin Wilhelmina tot haar volk. Het deed mij goed zulke eenvoudige gelovige woorden te horen, zonder politiek, aanmatiging of wat men zo al hoort aan gescheld.

Ja, lieve jongen. Al die hooggeplaatste persoonlijkheden zouden eerst eens moeten leren hun knieën te buigen en aan onze Heer leren vragen welke weg zij zouden moeten gaan. Die grote ik's zouden moeten zwijgen. Het grote leed dat over al die volkeren gekomen is, zou dan snel veranderen.

Kapitein Rose van Sophienberg heeft donderdag voor altijd zijn ogen gesloten.

Zo wensen wij U bij de wisseling van het jaar, dat zo donker voor ons is, Gods onmisbare zegen toe. Groet allen die ik ken. Mijn innigste groeten en een hartelijke kus, je liefhebbende Moeder.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 28 december 1939:

Wat hebben wij ons gisteren verheugd over jouw postpakketje, dat zo lief ingepakt was. Het moest eerst nog naar de douane, daarom hebben we het pas gisteren ontvangen. We hebben direct het touw losgeknoopt. De geur van heerlijke zeep kwam ons tegemoet en bovendien de verrukkelijke geur van

koffie. Omdat we niet konden geloven dat dit echte koffie was, hebben we allebei eerst een koffieboon gekauwd. Werkelijk echt! Koffie, geweldig, dat jullie zoiets daarginds nog hebben! De mensen zullen jaloers zijn, wanneer zij voorbij ons huis komen en de heerlijke geur zullen ruiken. In ieder geval rook het bij ons in huis hemels en geen enkel raam mocht worden geopend.

En dan die schattige houten klompjes voor Henrik. Pietje, je hebt ons echt een groot plezier gedaan.

Ben benieuwd of Vati naar Nederland gaat.

Echte koffie was in het verre Oost-Pruisen dus een luxe geworden. Maar er waren grotere problemen. Zo bericht Jo over haar moeizame relatie met Horst, die vliegenier was bij de *Luftwaffe*. Hoewel Jo dat nooit openlijk zou hebben toegegeven en al helemaal niet tegenover haar vader of tegenover haar broer in Nederland, lag het voor de hand dat haar verloofde bij de luchtmacht en in de partij carrière wilde maken. Een huwelijk met een 'buitenlandse' stond hem daarbij in de weg, reden om Jo in 's lands belang voor het blok te plaatsen, een punt achter hun verloving te zetten.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 29 december 1939:

Ook in mijn leven heeft de oorlog ruw ingegrepen. Horst heeft mij gevraagd, hem vrij te geven en de verloving te verbreken. Dat is al bijna drie maanden geleden. Ik was eerder nog niet in staat daarover te spreken. Eenzaam en leeg is het in mij geworden.

De reden kan ik je per brief niet geven. We hebben geen ruzie gehad en het zou nooit zo ver gekomen zijn wanneer het nog vrede was geweest. Je weet van de problemen die ze ook ons in Schakenhof bezorgd hebben. Voorts hebben de oorlog en de verschrikkelijke gebeurtenissen in Polen het overige

gedaan. Alsjeblieft, probeer Horst te begrijpen en veroordeel hem niet gelijk. Ik wil nu weg van huis.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 1 januari 1940:

Kerstmis ligt al lang achter ons. Het waren stille en verdrietige dagen.

Jolein heeft mij die kwestie met Horst verteld. Weken had zij op zijn brief gewacht. Ik weet niet, hoe jij hierover denkt.

Karl ligt sinds kerst in de voorste linies. Ik geloof dat Teun-tje daar niets van afweet, is ook beter zo.

Ali aan Pieter. Neuzelle. 5 januari 1940:

Jockel heeft mij de eerste januari een schokkende brief geschreven. Weet jij daar iets van af? Ik heb het idee dat ze het heel moeilijk heeft. En daarbij komt nog dat Vati grote woorden predikt over de ondergang van de wereld. Neen, niet de wereld, maar Nederland, evenals de andere kleine staten zullen eraan moeten geloven! Er valt deze tijd zoveel te beleven!

Moeder Johanna schrijft geen woord over de verbroken verloving van haar dochter. Vermoedelijk was zij net als Michiel feitelijk opgelucht, dat het niet tot een huwelijk tussen Jo en Horst zou komen. De inmiddels haperende postbezorging van en naar Nederland baarde haar grotere zorgen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 1 januari 1940:

U sprak van weinig post, maar ik heb u zo dikwijls geschreven.

Ook heb ik geschreven dat wij tot 21 december maar drie Handelsbladen en één Rotterdammer bekomen hebben. Voor ons is het niet aangenaam in deze tijd niets te horen van ons vaderland.

Uw pakket is donderdag 28 december goed aangekomen. Vati heeft direct zijn zeep in gebruik genomen en die ruikt heerlijk. De Haagse hopjes werden 's avonds zo af en toe aangeboden en ook tante Pro vindt deze verrukkelijk. Gisteravond werden de stroopwafeltjes verdeeld. Helaas moet ik schrijven, dat die niet zo smaken als vroeger. De koffie is hier nu een grote delicatessen.

Pieter werd door Michiel financieel ondersteund. Voor het doen van buitenlandse betalingen was toestemming vereist van het deviezenbureau in Königsberg. Door de oorlog groeide in Duitsland de bureaucratie, steeds stringenter maatregelen werden van kracht. In zijn hart benijdt Michiel zijn vriend Nieuwkamp, die na de verkoop van diens landgoederen op korte termijn definitief naar Nederland terug zal keren. Over de toekomst is hij somber gestemd.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 21 januari 1940:

Ingesloten doe ik je toekomen een bericht van het deviezenbureau in Königsberg van 15 december 1939. Hierin staat dat het deviezenbureau een schriftelijk bewijs voor noodzakelijk houdt, waaruit blijkt dat je studie nog niet beëindigd is. Het beste is dat je van het curatorium van de *VU* in Amsterdam een schriftelijke verklaring bekomt. Dit schrijven moet in de Duitse taal gesteld zijn.

Het pakje dat je ons met Kerstmis gestuurd hebt, heeft ons veel vreugde bereid. De koffie was heerlijk en elk boontje wordt geteld. Zo moeten wij maar zien dat wij verder sukken. De toekomst is niet erg rooskleurig en geen mens kan weten wat wij in 1940 nog gaan beleven.

De winter is zeer streng. Dagen achtereenvolgens hebben wij temperaturen van 24 tot 34 graden onder nul. Er is veel sneeuw gevallen, zodat het winterzaad gelukkig bedekt is.

In het bedrijf hebben we allerhande zwaarigheden. De bron achter de paardenstal moet worden vernieuwd, omdat de oude niet meer genoeg water geeft. Er moet 65 meter diep geboord worden.

Dan hebben wij weken zonder kolen gezeten. De elektriciteitscentrale moest met hout aan de gang gehouden worden en ten slotte hadden wij ook geen hout meer. Brandstof voor de trekker kon ik ook niet meer bekomen. Wij konden dus niet dorsen en niet pompen en al het water voor de koeien en paarden moesten wij uit de slotvijver halen. Nu heb ik gelukkig 400 zakken kolen kunnen krijgen.

De koeien zijn gezond, maar hebben geen krachtvoer. Ook de veulens zijn monter en de eerste twee hengsten hoop ik in oktober naar de veiling te brengen. Van de jaargang 1939 heb ik vijf prachtige hengsten, waarvan ik veel verwacht.

Begin februari wendt Michiel zich weer tot Pieter, nu met de vraag of hij *Liebesgaben Pakete* op wil sturen. Met dit soort pakketten konden particulieren in neutrale landen familie of vrienden in Duitsland ondersteunen. Voor deze geschenkpakketten hoefde geen uitvoermachtiging te worden aangevraagd. Men had de keuze uit een van tevoren vastgesteld assortiment levensmiddelen.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 2 februari 1940:

Ingesloten zend ik een advertentie uit het Handelsblad. Wees zo goed en bezorg ons een dergelijk 'Liebesgaben Pakket'. Misschien kan je het volgende bekomen: 2 pond fijne belegde kaas, 2 pond komijnekaas, 1 pond gesmolten rundvet, 1 pond prima koffie, 1 pond Blooker Cacao en 1 pakje thee. Bestel ineens voor de maanden februari, maart en april een dergelijk pakket.

Wij hebben hier nog altijd barre koude. Dagen en dagen achtereens 20 tot 34 graden onder nul. Het wild vriest dood. Gisteren hebben wij een reebok gevangen en in de warme stal

gebracht. Hij was helemaal verkleumd. Wij hopen het dier erdoor te krijgen. 's Nachts is het erf vol met hazen en fazanten. Natuurlijk doen wij er alles aan om de nood te lenigen, maar er gaat toch zeer veel wild dood. Jan schoot deze week twee havi-ken. Deze hadden aardig onder de fazanten huisgehouden.

Heden zijn de staatshengsten gekomen. Eén daarvan is een bruine Trakehner hengst, een prachtdier. Hopelijk slaat hij goed door. Ik heb nu 20 stuks warmbloed stamboekmerries en 10 stuks koudbloed.

Michiel laat zich op schrift niet uit over Horst, maar in zijn hart zal hij de verbroken verloving wel prima hebben gevonden. Horst had zich lelijk in de kaart laten kijken. Johanna wond er uiteindelijk geen doekjes om en gaf toe dat zij Horst anders had ingeschat.

Jo hielp haar moeder al een aantal jaren met de huishouding in Schakenhof. Het werd echter tijd dat zij op eigen benen kwam te staan. Michiel eiste van ieder van zijn dochters dat zij op enig moment hun aandeel in de huishouding op zich zouden nemen. Daarom werd nu van Ali of van Cobi verwacht dat zij Jo's taken over zou nemen. Ali was daar onder voorwaarden toe bereid, terwijl de zestienjarige Cobi daar duidelijk helemaal niets voor voelde.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 26 januari 1940:

Ook ik heb met groot verdriet over Jo's lot vernomen. Zij wil nu graag het huis uit. Misschien kunnen we gezamenlijk iets ondernemen. Het is echter altijd weer het oude liedje, we gelden als buitenlanders en kunnen nu in oorlogstijd niet veel bereiken.

Wanneer Jo van mening is dat één van ons thuis moet zijn, ben ik graag bereid naar huis terug te keren en zolang de oorlog duurt mee te helpen in de huishouding. Wie weet wat

de oorlog ons nog brengen zal, het blijft afwachten.

Ik weet wat het is zo voor de kop gestoten te worden, ik heb het zelf destijds beleefd. Ik heb zelfs met de gedachte gespeeld Duitse te worden, maar dat zou een te grote breuk met thuis betekenen.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 3 februari 1940:

Ik heb vandaag aan onze ouders over Jockel geschreven. Zij moeten het haar mogelijk maken dat zij van thuis weg kan. Eventueel wil ik voor haar in de plaats naar huis toe komen. Ik weet niet of Cobi in staat is de huishouding op zich te nemen. Natuurlijk zou ook ik graag voor mijzelf een eigen bestaan op willen bouwen, om mij onafhankelijk te maken. Dat gaat echter vanwege Muttchen moeilijk.

Gisteren heeft Vati mij een lange brief geschreven. De enorme kou was niet te voorzien en richt overal veel schade aan. Daarom zijn kolen schaars en hebben ze thuis veel problemen met onze elektrische centrale. Volgens onze radio waren kennelijk ook in Nederland flinke sneeuwstormen.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 7 februari 1940:

Keulen komt niet in aanmerking. De ene keer schrijven ze zus, de andere keer zo. Truus blijft in Keulen. Tot nu toe is Heinrich niet opgeroepen. Overigens valt Heinrich weinig tactvol over Horst heen.

Ik ben nu van plan in Königsberg een handelskursus van een halfjaar te volgen. Hoe het verder loopt zullen we dan wel zien. Eén ding weten we zeker: Engeland zal het horen en zien nog vergaan. Ze zullen onze Wehrmacht nog leren kennen. Ons vertrouwen en geloof in de Wehrmacht en de Führer is zo groot, dat de gedachte aan een militaire nederlaag niet eens bij ons opkomt. Natuurlijk zal deze strijd slachtoffers

kosten. Welke grootse gebeurtenissen kwamen zonder slachtoffers tot stand? Laten we hopen dat God ons zal bijstaan en dat er spoedig duidelijkheid zal komen.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 12 februari 1940:

Natuurlijk, als het op dit moment geen oorlog was, dan zou ik je direct in Nederland bezoeken. Maar Pietje, ik geloof, dat ik er niet zou blijven. Wanneer je hier geboren en getogen bent, dan is Duitsland mijn thuis en dat zal het ook blijven.

Ali komt kennelijk naar huis. Dan zal het wel duidelijk worden wie de huishouding op zich zal moeten nemen. Ali schreef in haar laatste brief dat zij ook graag haar eigen geld wil verdienen. Moet ik dan thuisblijven en hetzelfde doormaken als de anderen? Waarom heeft Truus toentertijd Mutti het werk uit handen genomen, om vervolgens te vertrekken toen het haar niet meer uitkwam en zij vond dat er nog andere zusjes waren om het werk te doen? Wij willen evengoed wel wat anders dan thuis blijven wonen om voor vijf mark zakgeld in de maand als Minna of als Anna behandeld te worden.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 22 februari 1940:

Donderdag vertrek ik naar huis. Ik doe het vanwege Jockel. Het is treurig dat altijd iemand thuis moet blijven hokken, al is het maar om de lieve vrede. Voordien ga ik eerst een paar dagen naar tante Prochen in Königsberg. Zij zal mij zeker in alle bijzonderheden kunnen inwijden.

Weet je, ik heb je daarom niets over dat naturaliseren verteld, omdat ik ook niet weet wat ons nog te wachten staat. Het zou me beslist het ouderlijk huis gekost hebben. Trouw je later, dan ben je evenzo in verlegenheid gebracht. Alles heeft zijn tijd nodig, maar al te bont moeten ze me het thuis niet maken.

Ik zou zo graag een keertje naar je toe willen komen. Mis-

schien wordt dat mogelijk wanneer het vrede is. Daar verlangen we allen intens naar.

Inmiddels is het eerste Liebesgaben Paket uit Nederland in Schakenhof aangekomen.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 23 februari 1940

Het pakje is goed aangekomen, maar het vet hadden ze eruit genomen. Gisteren kwam een half pond koffie aan, maar ook hier was de helft eruit gehaald. In maart verwachten wij dus weer een pakje.

Alida [Ali] komt volgende week uit Neuzelle naar huis. Waarschijnlijk willen wij dan trachten in Königsberg voor Jo een plaatsje te vinden.

Ik zou het heel aardig vinden als je bij de Blauwe Huzaren onder kan komen.

De barre winter schijnt nu voorbij te zijn. Heden hebben wij na 8 weken strenge koude voor het eerst dooi. De vorst heeft allerwegen grote stagnatie en schade veroorzaakt. En ik ben nieuwsgierig hoe het winterzaad het er heeft afgebracht.

Het vee en de paarden zijn gelukkig monter. De remonte-markt is reeds begin juni. Hopelijk loopt alles naar wens. De hengsten ontwikkelen zich goed.

Met spanning wachten wij nu maar op het voorjaar. Er is nog veel te ploegen en ook anders is er volop arbeid. Op het ogenblik dorsen wij en de opbrengst stelt tevreden.

Ik geloof niet dat ik onder de tegenwoordige omstandigheden in het voorjaar naar Nederland kan komen.

Paarden hebben van oudsher in Oost-Pruisen niet alleen in het leger maar ook op het land een grote rol gespeeld. De grootste en bekendste paardenfokkerij was met 6000 hectare het *Hauptgestüt* Trakehnen. Deze stoeterij werd in 1732 door de Pruisische solda-

tenkoning Friedrich Wilhelm I opgericht. Rond 1935 telde Trakehnen nog altijd circa 350 geselecteerde veulenmerries die op kleur waren ingedeeld: vossen, zwartbruine paarden, moren en een gemengde kudde. De twintig voornaamste Trakehner dekhengsten woonden elk in een eigen paviljoen met bijbehorende buitenbox. De beroemdste Trakehner dekhengst was Tempelhüter, die bij zijn leven al een levensgroot bronzen standbeeld kreeg.

Officieel mochten alleen de paarden die op het Hauptgestüt Trakehnen geboren waren, als 'Trakehner' worden aangeduid. Bij die paarden die elders waren geboren, werd het ras formeel gekenmerkt als *Ostpreußisches Warmblut Trakehner Abstammung*.

Ook in Schakenhof werden Trakehner paarden gefokt. Michiel was bijzonder trots op zijn remonte paarden. Met deze driejarigen die speciaal werden getraind om in het leger dienst te doen bij de bereden wapens, deed hij goede zaken. Omdat Pieter in Oost-Pruisen van jongs af aan met paarden was opgegroeid, hoopte Michiel dat zijn zoon in Nederland een plekje bij de Blauwe Huzaren zou kunnen bemachtigen, het eliteregiment der cavalerie.

Ondertussen was Johanna al druk met de voorbereidingen voor Cobi's confirmatiefeest.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 25 februari 1940:

Vati is tuk op de koffie en de kaas. Ik wilde daarvan al sparen voor de confirmatie van Cobi op 17 maart, maar Vati laat zich niet verleiden. Kan je misschien een tafel chocolade en wat koffie sturen? Reuzel is niet nodig, aangezien wij met ons kwantum goed rond kunnen komen. Wanneer er reuzel bij zou zijn, dan stuur ik dat aan Teuntje of aan Truus. Zij kunnen van onze slachtzaken niets bekomen, daar dat anders van ons kwantum af zou gaan.

Het weer heeft allen een streep door de rekening gehaald. De sneeuwverwaaingen zijn in onze streken verschrikkelijk.

Soms komen de treinen met drie locomotieven en hebben ze tot 11 uur vertraging. Ook is het dit jaar al gebeurd dat ze helemaal niet kwamen, evenals de post. De couranten komen zeer slecht en weinig aan. Wij hebben hier al een paar maal tot 37 graden vorst gehad. De kolen voor onze centrale verwarming gaan ten einde. Een nieuwe voorraad kolen is nog niet te verkrijgen.

In haar brieven laat Johanna merken hoeveel haar kinderen voor haar betekenen. Tegelijkertijd denkt zij met pijn in haar hart aan haar eigen moeder en zuster:

Toni [Teuntje] stuurde een zeer net familiebeeldje. Vati heeft de twee grote foto's van hun bruiloft in laten lijsten. Eén heb ik gekregen. Op mijn bureau en aan de wand is de hele familie compleet. Zo heb ik, al ben ik alleen, jullie toch allen om mij heen.

Hoor je nog iets uit Rotterdam van tante Marie of van thuis? Ik niets.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 27 februari 1940:

Allen wachten vol verlangen op de lente. Iedereen heeft een vermoeden wat deze brengen zal. De beslissing kan twee kanten uitvallen. God geve, ze valt voor Duitsland gunstig uit. Dat is mijn vurigste en innigste wens. Ook al zullen de offers groot en buitengewoon zwaar zijn, deze zullen in verhouding tot het eindresultaat gerechtvaardigd zijn. Al het nieuwe ontstaat door strijd en met offers. Ons vertrouwen op de overwinning is heel groot.

Luister je zondags naar onze verzoekprogramma's voor de Wehrmacht? Ken je ook die aardige liedjes van Herms Niel, 'Es ist so schön Soldat zu sein', of 'Erika'? En het vliegenierslied?

Inmiddels is het medio maart en nog steeds is het bitter koud. Johanna kijkt tevreden terug op de bescheiden festiviteiten voor Cobi's confirmatie.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 19 maart 1940:

De viering in de kerk was heel mooi, niet alleen voor Cobi en de andere confirmanten, maar ook voor de overige aanwezigen. De dominee sprak zulke duidelijke woorden voor deze veelbewogen tijd, dat Vati daar niets op aan te merken had.

's Avonds waren mevrouw en meneer Dathe, mevrouw en meneer Richter met Klaus en Mirjanna en Inge Kahl, Cobi's vriendin, uitgenodigd. Het was een nette avond. Daar het meisje voor het eten onze eigen producten kon gebruiken, hadden we geen grote onkosten. Op tafel kwamen twee stuks kalkoenen met allerlei mooie groenten. Ook het vruchtenijs had ze heerlijk klaargemaakt, alleen was er nu geen koffie na. In de vroege morgenstonden ging iedereen vrolijk naar huis.

Vrijdag begon het zo hard te sneeuwen, dat de Lamme August [de oude postbezorger] weer eens voor de zoveelste maal deze winter zijn dienst niet kon doen. Trein- en postverkeer waren onmogelijk. Wij moesten ook met de slede naar de kerk in Gerdauen. Het was op dat moment 15 graden vorst. Toen wij op de terugweg in die stormwind terechtkwamen, was het net of men een dunne blouse aanhad in plaats van een bontjas.

Op de hof is tot nu toe alles voor grote rampen bewaard gebleven. Twee koeien zijn doodgegaan en een veulen, dat een malheur had in de hersenen. Ook in de zwijnenstal zijn veel kleintjes doodgegaan. Het eerste veulen is zeer mooi. Doordat Vati nergens krachtvoeder kon bekomen, is in de koestal de melk van zevenhonderd liter op driehonderd liter teruggegaan. Dat is voor deze tijd zeer jammer.

De spreuwen zijn hier aangekomen, maar die diertjes vinden natuurlijk niets. De zon schijnt heden zo mooi, dat de

vogels kwinkeleren alsof het voorjaar is in plaats van ijs en sneeuw.

Ali aan Pieter. Schakenhof, 19 maart 1940:

We zijn weer thuis! In Königsberg had ik geen aansluiting naar Schake. Ik moest bij tante Prochen overnachten. 's Avonds heeft zij mij in alles ingewijd.

Jan haalde mij bij het spoor op. Het was maar goed dat er gasten werden verwacht. Het waren de gebruikelijke gasten. Het eten was prima! Gebraden kalkoen en verrukkelijk kersen-ijs. De avond verliep zoals gewoonlijk.

De volgende morgen verblijdde de ouwe heer mij met een twee uur durende, buitengewoon onverantwoordelijke preek. Je kunt dan beter zwijgen. Ertegen ingaan heeft geen zin.

Aansluitend volgde een rondgang door het bedrijf. De veulens zien er aardig uit. Je verbaast je erover waar die passie vandaan komt. De koeien zijn mager. Verder ligt alles gehuld in een dik pak sneeuw. Van het huis ben ik geschrokken, het ziet er niet fraai uit.

Jockelchen gaat per 1 juni naar de familie Von Gottberg in Königsberg. Wat met Cobi gaat gebeuren, weet ik niet. Zij zou naar Nederland moeten, maar ze zou beter eerst eens goed Duits kunnen leren.

Op Schakenhof hoopte men vurig dat de oorlog snel voorbij zou zijn, maar het voorjaar bracht geen vrede. Omdat de aanvoer van ijzererts uit Frankrijk was afgesloten, was Duitsland hiervoor afhankelijk geworden van Zweden, dat eind 1939 voor wel veertig procent in de totale Duitse behoefte voorzag. Dit erts werd 's zomers via de Oostzee aangevoerd, maar 's winters via Narvik en de Noorse kustwateren, omdat de Oostzee dan dichtvroor. De Duitsers hadden er dus alle belang bij dat de transporten ongehinderd konden doorgaan.

De Britten wilden deze belangrijke grondstofleveranties afsnijden. De voorgenomen bezetting van de Noorse havens door de Britten was aanleiding voor Hitler zijn militairen opdracht te geven een invasieplan op te stellen. De Duitsers besloten Denemarken in te nemen en als springplank voor de verovering van Noorwegen te gebruiken. De tijd drong.

Nadat Duitsland in maart diverse luchtaanvallen had uitgevoerd op Britse eenheden ter zee, begonnen de geallieerden op 5 april met het leggen van landmijnen in de wateren voor de kust van Noorwegen en werden daar troepen aan land gebracht.

Een dag later werd nagenoeg de gehele Duitse vloot gemobiliseerd en richting de noordelijk gelegen havenstad Narvik gestuurd. Op 9 april arriveerde daar een lichte bergjagerdivisie.

Aangezien in Groot-Brittannië een landing van Duitse troepen voor onwaarschijnlijk werd gehouden, werden aan geallieerde zijde slechts geringe tegenmaatregelen genomen. De Duitsers konden daardoor hun bruggenhoofd zonder grote weerstand uitbreiden. Al op 10 april werden Stavanger, Trondheim en Narvik ingenomen, nadat Denemarken zonder strijd was bezet.

De geallieerden landden uiteindelijk op 17 april. Zij zetten de troepen van de Wehrmacht sterk onder druk, maar het Duitse leger bleek in staat zich op alle fronten staande te houden. Churchill besloot in mei de geallieerden uit Noorwegen terug te trekken. Op 10 juli 1940 capituleerde Noorwegen.

Met de bezetting van Denemarken en Noorwegen heeft Duitsland kunnen verhinderen dat de Britten in Scandinavië vaste voet aan wal konden zetten. De geplande economische blokkade tegen het Duitse Rijk kon daardoor niet worden geëffectueerd. Noorwegen werd Rijkscommissariaat, maar bleef een zelfstandige staat binnen het Duitse Rijk. Gedurende de oorlog werd de greep op Noorwegen verder verstevigd. Zweden behield in de Tweede Wereldoorlog zijn neutraliteit.

De ontwikkelingen worden thuis nauwlettend gevolgd. Ook door Jo, die Horst maar niet kan loslaten.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 25 maart 1940:

Wat zeg je van de nieuwste successen van onze luchtmacht? Prima, nietwaar? Ik heb altijd al op de luchtmacht gezworen. Ze doorstaat de vuurproef uitstekend.

Kon ik er maar achter komen hoe men in Nederland over dit alles denkt, of men alsnog tot het inzicht komt dat wij voor onze vrede zullen strijden, totdat deze zeker zal zijn gesteld en gebillijkt. Er zijn vast veel mensen die dat erkennen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 31 maart 1940:

Deze winter is zo ongewoon dat zelfs de oude mensen nog nooit zoiets mee hebben gemaakt. Eenieder ziet met grote zorgen de dagen voorbijgaan, die anders al gebruikt werden om te akkeren.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 2 april 1940:

Jockelchen is nu vertrokken, ik heb haar weg mogen brengen. Onze kleine lieve schat leeft in Königsberg als in een andere wereld. Ik hoop voor haar van harte dat ze gelukkig wordt. Ook al heeft ze nu de tweede teleurstelling achter de rug, ze mag in geen geval een oude vrijster worden.

Jo aan Pieter. Königsberg, 2 april 1940:

Ik ben van huis weg en moet nu afstand zien te nemen.

Vati heeft op het deviezenkantoor geprobeerd voor Cobi een vergunning voor een maandelijkse betaling te krijgen. Ik moest hier ook informeren naar vliegverbindingen tussen

Königsberg en Amsterdam. Er zijn geen vluchten meer naar het westen.

Voordat Ali de trein naar Schakenhof kon pakken, was zij in Königsberg door tante Prochen 'in alles ingewijd'. Haar moeders vriendin had Ali uitgebreid verteld hoe de vlag er in Schakenhof bij hing met betrekking tot Anna Podgurski. Deze Podgurski was al sinds 1921 de secretaresse van Michiel. Zij en haar broer, inspecteur Emil Podgurski, waren met de familie Hoogendijk van Peterkau mee naar Schakenhof verhuisd. Anna Podgurski had een eigen kamer in het herenhuis en at met de familie mee aan tafel. Michiel had al jarenlang een verhouding met deze vrouw.

Fräulein Anna, voor wie de kinderen allerlei bijnamen bedachten (die Person, Frau P., die Pod, of de Podsche), had een speciale positie verworven tussen Michiel en zijn echtgenote in. Haar aanmatigende optreden heeft tot grote spanningen binnen het gezin geleid en bij de kinderen veel stof doen opwaaien. Terwijl de kinderen uiterst verbolgen waren, accepteerde Johanna deze zijsprong van haar man met een bewonderenswaardige gelatenheid. De twee vrouwen konden tot op zekere hoogte zelfs goed met elkaar opschieten.

Voor zijn vertrek naar Nederland had Pieter geprobeerd zijn vader met betrekking tot Anna Podgurski tot de orde te roepen. Maar Michiel liet zich door zijn zoon de les niet lezen. Het was niet aan zijn zoon zich in zijn leven te mengen. Door zijn houding namen de kinderen hun vader niet meer serieus en hielden zij steeds meer afstand tot hem. Zo werd ook naar zijn kritiek op het regime niet meer geluisterd.

Ali aan Pieter. Schakenhof, 4 april 1940:

Hier ziet alles er zo troosteloos uit. Vati had mij vaker aardige brieven geschreven, maar de schijn bedriegt. Je hebt er geen

idee van hoe blij ik voor Jockel ben, dat ze nu een eigen leven op kan bouwen, ook al is dat moeilijk. Geen enkel dankwoord heeft ze gekregen voor vijf jaar het huishouden doen. Dit werd als vanzelfsprekend beschouwd. Bij mijn komst vertelde de oude heer mij dat het huis niet schoon zou zijn, overal hingen spinnenwebben, enz.

De lust vergaat je werkelijk wanneer je Vati's gedrag ziet, aan tafel, of waar dan ook. Over alles wordt een enorme drukte gemaakt, één grote jammerpartij. Bij iedere gelegenheid worden grote woorden gesproken en wordt politiek bedreven. Hopelijk verbrandt hij zich nog eens goed zijn tong. Misschien pakken ze hem toch nog een keertje op. Zelf beklaagt hij zich erover dat geen van zijn kinderen nota van hem neemt, terwijl hij het daar toch zelf naar heeft gemaakt.

Een ding staat voor mij vast, op den duur kan ik hier niet blijven. Ik ben gaarne bereid de grote schoonmaak te doen en te helpen bij het opknappen van de keuken en Jockels kamer. Maar daarna ga ik werk zoeken en mijn eigen geld verdienen. Houden kunnen ze me hier niet!

Altijd moet één van ons hier zijn. Muttchen is toch de huisvrouw, waarom doet zij dat dan niet? Als zij iets niet weet, moet Vati haar maar helpen, zoals het hoort. Zij zit de hele dag maar boven opgesloten in haar eenzaamheid. Toch behandelt Vati haar anders dan eerst. Dat hebben wij allen aan jou te danken. Fräulein Pod moet mij maar niet te na komen, want dan gebeurt er nog iets.

Me voor vijf mark afjakkeren, die tijd is voorbij. Ik wacht de gelegenheid af de oude heer mijn mening te kunnen zeggen. Dat zal me opluchten. Vandaag is hij ziek, hij heeft griep. Fräulein Pod is ook ziek, zij heeft astma. Zij begint nu toch wel een oude vrijster te worden!

Vati dringt er nadrukkelijk bij Cobi op aan naar Nederland te gaan. Ik vind dat ze dat maar moet doen. Ze kan beter daar zijn, dan jaar in jaar uit hier dienstmeisje te moeten spelen.

Natuurlijk is het onzin dat zij Nederlands moet leren. Laat zij eerst maar eens fatsoenlijk Duits leren. Hij schijnt het werkelijk ernstig te menen, want hij heeft al informatie ingewonnen over deviezen en scholen.

Het bedrijf ligt er desolaat bij. De akkerpaarden zien er ellendig uit.

Als jij ons eens een briefje wil schrijven, waar niemand wat van weten mag, stuur het dan poste restante naar het hoofdpostkantoor in Gerdauen. Ik laat een deel van mijn post daarnaartoe komen en haal het daar iedere week op. Voor de keuken moet toch naar Gerdauen gereden worden. Nog even, dan kunnen we weer met de fiets.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 5 april 1940:

Het is hier nog altijd winter, sneeuw en ijs. Ik heb de duif uit Noachs ark al dikwijls uitgelaten, maar zij komt steeds weer terug. Aan zaaien valt dus nog niet te denken. Het zal alles wel zeer laat worden. Wij moeten maar afwachten wat komt.

Jan aan Pieter. Königsberg, 5 april 1940:

Hoeveel mensen zijn er vandaag nog die, omwille van de ouders, een keuze maken voor een beroep dat hun allerminst ligt. Ik denk er niet over een beroep te kiezen, waar ik geen zin in heb, ook al zou Vati daar nog zo veel op aan te merken hebben.

De vakantie was niet bepaald slecht, maar ook niet bijzonder. Er speelde zich thuis genoeg theater af. De oude heer werd weer eens behoorlijk de oortjes gewassen, maar het schijnt hem niet te deren. Nu ligt Fräulein Pod met astma in bed en zou Ali haar moeten verplegen. Dit gebeurt natuurlijk niet. Ali is nog geheel de oude gebleven. Zij neemt geen blad voor de mond.

Gisteren hebben we na vier maanden weer voetbal gespeeld. Nederland heeft aardig gepresteerd tegen België, 1:7! In Königsberg vinden belangrijke bokswedstrijden plaats. Ik heb daar al kaarten voor gekocht.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 11 april 1940:

Mijn lieve zoon. Heden voor 24 jaar werd je geboren, na drie meisjes een grote vreugde! Nu bent u ver van hier, maar niet-tegenstaande altijd in gedachte bij ons. Ja, mijn lieve jongen, vele stormen zijn al overgewaaid en wie weet wat nog alles komt in deze veelbewogen tijd. Vul de bladen van uw levensboek zo dat u er nooit een ongelezen hoeft te laten, wat er ook mag geschieden.

Je 'Liebesgaben Pakketje' kwam vorige week vrijdag hier goed aan. Een lekker kopje koffie smaakt altijd goed. We hebben sindsdien geen kranten meer gehad.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 27 april 1940:

Je lieve brief heeft mij veel vreugde bezorgd. In deze bewogen tijd gaan mijn gedachten heel dikwijls met grote zorgen naar je heen. Ja, mijn lieve jongen, Gods wegen zijn niet onze wegen, dat moeten wij zo dikwijls ondervinden. Het zijn zorgwekkende tijden, waarin wij leven. Of eenieder zich daarvan bewust is, dat geloof ik niet. Wij moeten afwachten. Wij weten niet wat komen zal, maar het ziet er voor de toekomst ernstig uit.

Hier hebben we op 12 april nog een voet hoog sneeuw gehad. Nadat alle sneeuw en ijs gesmolten was, kon eindelijk het land worden bewerkt. Op 22 april werd de eerste haver gedruild. Ondanks al die nachtvorsten staat de rogge goed, de tarwe zwakker. Ook de klaver komt al aardig uit de aarde. Wij hopen daarom dat na deze barre winter niet alles verloren zal zijn.

Men zegt dat in Oost-Pruisen de perenbomen overal dood-

gevroren zijn, de appelbomen gedeeltelijk. De fruitbomen zijn er in het algemeen slecht aan toe, zonde van alle boompjes die na de zware winter van 1928 opnieuw geplant zijn.

Op de hof is gelukkig alles nog gezond. De weiden beginnen wat groen te worden. In het park zag ik anemonen en de struiken krijgen kleine groene topjes. Eindelijk is dan toch wat van het voorjaar te zien.

Jo aan Pieter. Königsberg, 29 april 1940:

Je hebt eindelijk eens antwoord gegeven op alle vragen die ik je al zo dikwijls heb gesteld. Nu zeg ik, dat ik jouw instelling ten opzichte van alles wat er op dit moment gebeurt, had moeten kennen. Je komt, omdat je al zo lang van hier weg bent, op de domste ideeën!

Ik ben van mening dat er voor Nederland of België geen gevaar meer bestaat. Dat neemt niet weg dat neutrale landen ook onder de oorlog te lijden hebben, in het bijzonder die staten die in hoofdzaak aangewezen zijn op de handel overzee. Het verzet van de Noren is volstreckte waanzin. Wij zijn toch niet als veroveraars of vijanden naar hen toegekomen. Nu moet daar ook nog onnodig kostbaar bloed vloeien.

Het is toch iedere keer weer fantastisch hoe Hitler op het juiste moment rake klappen uitdeelt. Met Engeland zal verdiend en hard worden afgerekend.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 4 mei 1940:

Langzaam maar zeker wordt het hier voorjaar. De lucht is zo zuiver en zwaar. In het park loopt alles uit. Ook zonder Jockelchen ben ik iedere vrije minuut buiten. Op mijn wandelingen word ik steeds trouw vergezeld door Treffchen [de jachthond], hij geeft mij troost. We kunnen nu ook weer buiten uit rijden gaan. Ik ben al een paar keer in het bos geweest. Het is

daar altijd zo mooi, dat je niet meer terug zou willen keren.

Als je de gehele dag in deze stal hebt gewerkt en je niets anders dan ergernis, strijd en ontevredenheid te horen krijgt, voel je je opgejaagd als een wild dier.

Ik heb me al vaker afgevraagd wat ik hier nog doe. Maar als ik dan Muttchen weer zie, die zich voor ons kinderen zo opgeofferd heeft, dan kan ik haar niet in de steek laten. Wanneer ze van ons kinderen een brief krijgt, is ze zo blij en gelukkig. Als je haar kamer binnenkomt, staan al onze portretten op haar bureau en iedere nieuwe foto die ze krijgt, wordt daaraan toegevoegd. Ze zegt altijd: zo ben ik tenminste altijd omringd door mijn kinderen. Moge wij haar nog lang in ons midden hebben.

Misschien komt Vati ooit nog eens tot inzicht, maar ik ben bang pas wanneer het te laat is. Ook wat mij betreft is er nu geen weg meer terug. Aan Fräulein Pod maak ik geen woorden meer vuil.

Ali aan Pieter. Schakenhof, 5 mei 1940:

Direct nadat Jockelchen vertrokken was, heb ik tegenover Vati eens grondig mijn hart uitgestort. Hoewel ik het moeilijk vond, heeft het me een stuk opgelucht. Ik hoop dat hij het begrepen heeft.

Voor de afwisseling waren hier de schilders in huis. Jockelchens kamer en de keuken hebben een nieuw kleurtje gekregen. Er was werk te over. Na veel aandringen heb ik nu ook een kamermeisje op de kop weten te tikken. Zij moet nog wel worden opgeleid, maar dat zal wel lukken. Zelf speel ik met de gedachte per 1 juni te vertrekken. Ik zoek natuurlijk naarstig naar een baan en ben vol goede moed. Als het zover is stel ik Vati voor een voldongen feit. Ik hoop, dat als ik dat voor elkaar heb, Vati mij laat gaan. Ik heb hem voldoende vaak gezegd dat ik weg wil. Alsjeblieft, zeg hierover niets in je brieven aan

Muttchen. Deze worden toch ook door Vati gelezen en dan is alleen maar het hek van de dam.

Gisteren heb ik eindelijk mijn arbeidskaart en mijn getuigschrift ontvangen. Daar kan ik mee gezien worden en trots op zijn, iets om op verder te bouwen.

Voor de landman is het dit jaar zwaar. Hier heerst grote droogte, tot nu toe de mooiste zonneshijn, doch een gemene koude wind, tot vorige week zelfs nog nachtvorst. Het nieuwe zaad kan niet opkomen, al het overige kan niet groeien, alleen de klaver staat goed. Aan het naar buiten drijven van het vee kan nog niet worden gedacht. De kleine veulentjes zijn schattig. Het vee ziet er erbarmelijk uit. Alle bomen zijn nog kaal.

Karl heeft momenteel vakantie. Dan zal Teuntje wel gelukkig zijn. Bij Truus wordt snel weer een kindje verwacht.

Gespannen heb ik voortdurend het verloop in Noorwegen gevolgd. Dat is snel tot een einde gekomen. Ja, de luchtmacht is onovertrefbaar, trouwens het gehele leger. Daar mag je wel trots op zijn.

Ondanks de herhaalde waarschuwingen van Michiel blijven zijn dochters pal achter de ongekende successen van het Duitse leger staan. Zij laten zich in vervoering meeslepen door de waan van de dag. Voor hen speelt de oorlog zich ver weg af. Het is mei 1940.

5

DUITSLAND BEZET NEDERLAND, 1940

Hitler raasde verder, nu richting het westen. Waar Duitsland ter verdediging van de fronttroepen de *Siegfriedlinie* had, beschikte Frankrijk over de sterke *Maginotlinie*, met aansluitend op deze bijna honderddertig kilometer lange verdedigingslinie de ondoordringbaar geachte Ardennen. De Franse Generaliteit geloofde niet dat het Duitse leger door dit gebied zou aanvallen.

De Duitse strategie voor de westelijke veldtocht voorzag daarentegen juist wel in een snelle aanval door de Ardennen. De geallieerde legers zouden eerst naar het noorden worden gelokt, om daar gedwongen strijd te voeren tegen het verkeerde front. Vervolgens verwachtte het Duitse leger, met de voor dit offensief bijeengebrachte massaliteit aan pantser- en gemotoriseerde divisies, via het daardoor ontstane gat in de Ardennen tot aan de Kanaalkust door te kunnen dringen.

Terwijl dochter Jo het zich niet kon voorstellen, werd Michiels grootste zorg bewaarheid. Op 10 mei 1940 begon operatie *Fall Gelb*, Duitse troepen vielen onaangekondigd de neutrale staten Nederland, België en Luxemburg binnen.

Reeds de eerste dag werd het voor onneembaar gehouden Belgische Fort Eben Emael veroverd. Het Belgische leger probeerde zo lang mogelijk stand te houden tegen de Duitse overmacht, maar kon alleen nog de aftocht van het Britse Expeditieleger via Duinkerken dekken. Op 28 mei 1940 moest het Belgische leger noodgedwongen capituleren.

Op 10 mei 1940 werd Nederland onder de voet gelopen door de Wehrmacht. De Nederlanders waren door hun neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog nog minder voorbereid op oorlog dan de Belgen. Als reactie op de weerstand van de Nederlandse troepen bij de Afsluitdijk, op de Grebbeberg en bij de Moerdijkbruggen, waardoor de Duitse opmars vertraging opliep, werd op 14 mei 1940 om 13.30 uur de stad Rotterdam gebombardeerd. Duitsland wilde met dit bombardement het Nederlandse volk en daarmee heel Europa laten zien dat het de Duitsers menens was. Zij duldden geen weerstand: 'Wie verzet biedt, moet met veel burgerslachtoffers rekenen en brengt daardoor onschuldige mensen in gevaar.'

Het bombardement leidde nog diezelfde dag tot de overgave van Rotterdam. Toen op 15 mei 1940 de Duitsers dreigden op dezelfde manier ook Utrecht plat te gooien, capituleerde Nederland. De Nederlandse regering en koningin Wilhelmina waren op dat moment al uitgeweken naar Londen. Door de Duitsers werd Seyss-Inquart aangesteld als Rijkscommissaris voor Nederland.

Aan Duitse zijde vochten veel bekenden en vrienden uit Oost-Pruisen mee, onder wie medewerkers van Schakenhof. Schoonzoon Karl was al snel doorgestoten tot in Frankrijk.

De Duitsers lieten er geen gras over groeien. Nadat de Duitse legereenheden op 10 mei Nederland binnengetrokken waren, werd Michiel Hoogendijk in Oost-Pruisen al op 13 mei opgepakt en vastgezet in de kelder van het raadhuis van Gerdauen.

De *Königsberger Bauernschaft* ontnam Michiel per direct de zeggenschap over Schakenhof. Het toezicht werd overgedragen aan de heer Gay, inspecteur in Mehleden, een naburig landgoed. Johanna en haar dochters Ali en Cobi mochten het dorp niet verlaten. In Königsberg werden Jo en Jan niet opgepakt. Zij kregen toestemming naar school te gaan, maar moesten zich wel iedere week bij de politie melden.

Michiel was niet de enige Nederlander die was vastgezet.

Uit de kennissenkring werden ook de broers Verhoeff opgepakt en consul Nieuwkamp mocht Keulen niet verlaten.

Pieter had nog studieverlof, toen de aanval op Nederland plaatsvond. Na het afronden van zijn studie had hij zijn dienstplicht willen vervullen bij de cavalerie. Op het moment van de Duitse inval had hij al een verzoek ingediend bij het ministerie van Defensie, om toegelaten te worden tot de opleiding voor reserveofficier der cavalerie in Breda. De capitulatie van Nederland doorkruiste dit voornemen. Op 29 juni 1940 stuurde het departement van Defensie hem het bericht dat, in verband met de bijzondere omstandigheden, zijn verzoek om plaatsing bij een der opleidingen tot reserveofficier buiten verdere behandeling werd gelaten.

De bommenregen op Rotterdam duurde minder dan een kwartier, maar mede door de branden die ontstonden was de verwoestende uitwerking enorm. Nagenoeg het gehele historische centrum van de stad werd weggevaagd. Ruim vierentwintigduizend woningen werden in de as gelegd, circa achthonderd mensen werden gedood en tachtigduizend Rotterdammers werden dakloos.

Michiel en Johanna hadden in Rotterdam gewoond, vijf van hun zeven kinderen waren in deze stad geboren. Beiden stamden zij uit grote families, waarvan vele familieleden op het moment van het bombardement in en om Rotterdam verbleven.

Naast de angst om de gevangengenomen Michiel, werden in Schakenhof met grote ongerustheid de berichten uit Nederland afgewacht. De reactie van Jo op het bombardement is ambivalent. Bezorgdheid en boze, rancuneuze gevoelens wisselen elkaar af.

Jo aan Pieter. Königsberg, 21 mei 1940:

Langs deze ongebruikelijke weg wil ik je kort schrijven en je de ontvangst bevestigen van je brief naar huis. Je kunt je niet voorstellen hoe verschrikkelijk deze dagen waren. Iedere dag

hoopten we iets van je te horen, maar telkens tevergeefs.

Ik heb alle kennissen, van wie ik het vermoeden had dat zij ergens in Nederland waren, gevraagd om naar je te informeren. Maar de meesten van hen zijn al onderweg naar Frankrijk. We hebben veel over je gesproken en iedereen wilde weten waar je was. Je kunt je mijn vreugde bijna niet voorstellen, toen ik hoorde dat je nog in leven bent.

Heb jij al enig bericht van onze verwanten? Gisteren heb ik bij het wekelijkse filmjournaal opnamen uit Nederland gezien. Rotterdam is er wel heel slecht vanaf gekomen. Het is tragisch, Pietje, maar je weet hoe ik erover denk en wat mijn gevoelens zijn. Men kan iemands hart niet dicteren voor wie het moet slaan. We moeten nu afwachten wat komen gaat. Allereerst moeten Engeland en Frankrijk eens ondervinden wat zij zichzelf op de hals hebben gehaald en anderen hebben aangedaan. De vergelding zal hard zijn, maar eens moest deze komen.

Door de arrestatie van Michiel was in Schakenhof iedereen lamgeslagen. Niemand bleek goed raad te weten met deze onverwachte wending. Johanna hield het niet voor uitgesloten dat haar man naar een interneringskamp zou worden afgevoerd. Verrassend genoeg mocht de familie de opgesloten Michiel te allen tijde bezoeken.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 4 juni 1940:

Dat je nog leeft heeft ons zeer verheugd. Ja, mijn kind, dat waren ook voor ons zeer zware dagen. Daarbij kwam nog dat Vati door de politie weggehaald werd voor internering. Tot nu toe zit hij nog gevangen in Gerdauen, al drie weken, zonder dat hij verhoord is. De heer Gay van Mehleden is door de 'Königsberger Bauernschaft' als bewindvoerder op Schakenhof aangesteld. Mogen wij hopen dat Vati gauw weer naar huis mag komen.

Van Arie, de broer van Vati, kregen wij heden het bericht, dat zij allen in leven zijn. Kralingen en de binnenstad van Rotterdam zijn het zwaarst geteisterd. Ook bij tante Truus is niets beschadigd, wel bij een neef en nicht. Van mijn moeder heb ik nog niets vernomen.

Truus kan iedere dag haar derde kindje krijgen. Vanwege de luchtaanvallen moeten Truus en Heinrich in Keulen 's nachts dikwijls met beide kindertjes de kelder in.

Met hartelijke groeten en een kus en laat maar horen of mijn moeder, mijn zusters en broers en mijn familie nog leven. Uw liefhebbende en zorgdragende moeder.

Ali aan Pieter. Schakenhof, 4 juni 1940:

Eindelijk een levensteken van ons, daar zal je waarschijnlijk wel lang op hebben gewacht. Wij hebben je brief ontvangen. Je kunt je niet voorstellen hoe opgelucht wij waren. Op het postkantoor heb ik bijna een hartaanval gekregen toen ik je handschrift herkende en de afzender zag. Ik kon mijn ogen niet geloven! Wat hebben wij ons allen zorgen om je gemaakt en wat zijn wij blij dat je niet onder de wapenen stond, misschien zelfs wel tegen je eigen vrienden moest vechten. De ene slag volgde na de andere slag, je kon het bijna niet bijhouden. Het is maar goed dat de Nederlanders hun wapens hebben neergelegd, anders zou er nog meer schade zijn aangericht. Hopelijk is deze complete oorlog nu snel voorbij. Lang zal het wel niet meer duren, je staat er altijd weer versted van wat de troepen zoal presteren.

Hier heerst een bedrukte stemming. Vati is op tweede pinksterdag opgepakt. Hij bevindt zich in Gerdauen in het raadhuis. Wij mogen hem te allen tijde bezoeken. Vati is ten einde raad. Hij weet immers niet wat nog te gebeuren staat. Je kunt je Vati voorstellen, iemand zoals hij, en dan daar opgesloten... Laten we maar zwijgen. Arme Muttchen, zij lijdt het

allermeeeste onder al deze omstandigheden. Voor ons kinderen is het moeilijk stelling te nemen, er bestaat nog zoiets als gerechtigheid...

De postverbinding met Nederland is weer hersteld, men kan nu weer schrijven.

Karl bevindt zich in Frankrijk. Teuntje heeft grote zorgen om hem.

Truus had allang haar kindje moeten krijgen, maar die verrekenen zich altijd. Heinrich is nog in Keulen. Ze moeten 's nachts vaak met de kinderen de kelder in, omdat die verdomde Engelsen juist dan hun bommen werpen! Die zal het vuur nog na aan de schenen gelegd worden!

Hier op het bedrijf gaat alles zijn normale gang. Inspecteur Emil Podgurski is weer in Schakenhof. Het koren is, ondanks de strenge winter, goed opgekomen. We hebben nu dringend behoefte aan regen. Het vee en de veulens zijn alle monter en lopen in de weiden.

We merken hier nauwelijks iets van de oorlog. Alles ligt er rustig en vredig bij. We missen alleen een paar mannen en er rijden bijna geen auto's. Je leeft hier als op een eiland der gelukzaligen. Alleen zouden deze internering en al dat gedoe in de familie er niet moeten zijn. De tweespalt is groot, want ieder wil zijn recht hebben. Wij lijden daar allen onder.

Je zult zeker je studie weer op kunnen nemen. Volgens de berichtgeving op de radio gaat zo langzamerhand alles weer zijn normale gang. Ik wil eigenlijk weg van hier, alleen wil ik Muttchen nu niet alleen laten. Fräulein Pod bevindt zich altijd in haar buurt, die twee kunnen prima met elkaar opschieten.

Terwijl beide ouders zich grote zorgen maken over de gevolgen van de oorlog, over de toekomst van Schakenhof, over hun vaderland en de vele verwanten aldaar, valt Heinrich op het verkeerde moment weinig tactvol over zijn schoonvader heen. Heinrich, de

man van Truus, is geen bewonderaar van Michiel. Hij keurt de anti-Duitse houding van zijn schoonvader ten strengste af. Getergd door de nachtelijke bombardementen op Keulen schrijft hij achter op de geboorteaankondiging van zijn derde kind, zonder enige blijdschap of opluchting, dat Michiel zich weer in Schakenhof bevindt. Heinrich achtte zijn vrijlating een goede gelegenheid hem een ultimatum te stellen en van hem het onmiddellijke vertrek van Anna Podgurski te eisen, omwille van de vrede binnen de familie. Moeder Johanna zou zich door haar laten inpalmen en zich laten opstoken tegen haar eigen kinderen. Daardoor zou de een na de ander het huis verlaten. Heinrich zou zich met deze eis achter het standpunt van Pieter en de andere kinderen hebben geschaard.

Wijs als altijd, laat Johanna zich niet verleiden tot een reactie.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 10 juni 1940:

Vandaag kan ik je verheugd berichten dat Vati weer thuis is en morgen of overmorgen het bedrijf van de bewindvoerder mag overnemen. Dan kan hij zelf weer bepalen wat voor het bedrijf het beste is.

Nu mijn lieve Piet, wij hadden zwaar te lijden onder het verdriet om ons geliefde dierbare land. Daarna volgden weken van grote innerlijke strijd. Zaterdagmiddag mocht Vati naar huis gaan in plaats van naar een kamp in Beieren. Ach, jongen lief, het zijn bittere en zware dagen geweest. We hebben kunnen voelen en zien hoe snel de mensen van overtuiging kunnen veranderen. Maar wij kunnen nog trots zijn, hebben ze Vati gezegd.

Ik moet nog telkens aan je eerste brief aan mij denken en je danken. Ik had toch zulke grote zorgen om waar je was. Tante Pro die juist met de pinksterdagen hier was, heeft alles meegevoeld en mijn zorgen om je gedeeld. Ach, schrijf toch ook eens aan Vati een lange brief. Hij was psychisch zo kapot.

Nu heb ik van mijn familie nog geen bericht. Of mijn moeder, zusters en broers nog leven? Van oom Arie en oom Kees, de broers van Vati, hebben wij goede berichten.

Ben je al in Rotterdam geweest? Het liefste ging ik mijzelf overtuigen en zou ik op de treurhopen van mijn vaderstad uit willen huilen om al dat leed!

6

HET *MORAL BOMBING* OP DUITSE STEDEN

Terwijl Michiel en zijn vrouw met hun gedachten nog volop bij het bombardement op Rotterdam zijn, stellen de vergeldingsacties op Duitse steden hun veerkracht nog verder op de proef.

Tijdens hun veldtocht naar Polen werden de Duitse troepen ondersteund door de luchtmacht. Deze blitzkriegtactiek, de combinatie van strijdkrachten te land en in de lucht, werd ook toegepast tijdens de westelijke veldtocht. Mede door de lucht-aanval op Rotterdam en als gevolg daarvan de snelle capitulatie van Nederland, slaagde de Wehrmacht erin een overwinning op Frankrijk te behalen.

In de nacht van 12 mei ging de Britse Royal Air Force (RAF) in de tegenaanval. Die nacht werd Mönchengladbach met vijftig bommenwerpers platgegooid. In de daaropvolgende tijd voerde de RAF herhaaldelijk kleinere aanvallen uit op andere Duitse steden, waaronder Keulen.

Tijdens de eerste fase van de Slag om Engeland, zomer en herfst 1940, slaagde de Duitse Luftwaffe er niet in de Engelse luchtverdediging uit te schakelen. Vanaf oktober veranderden de Duitsers daarom van tactiek. Zij voerden alleen nog 's nachts bombardementen uit, die als doel hadden de industrie en infrastructuur van Engelse steden zoals Londen, Birmingham en Coventry te ontwrichten. In de nacht van 14 op 15 november werden door meer dan vijfhonderd Duitse bommenwerpers bij volle maan grote hoeveelheden bommen boven de industriestad Co-

ventry gedropt. Omdat het industriecentrum zich in het hart van deze stad bevond, werden niet alleen 4300 gebouwen vernietigd, maar werden voor het eerst ook honderden onschuldige burgers zwaargewond en waren 550 doden te betreuren.

Als reactie op 'Coventry' ging de RAF eind 1940 over tot groot opgezette tapijtbombardementen op Duitse steden. Na de bezetting van Frankrijk door Duitse troepen leken luchtaanvallen de enige mogelijkheid om Duitsland schade te berokkenen. Daarbij werden doelbewust burgers getroffen. Beweerd werd dat deze bombardementen plaatsvonden om het moreel van de bevolking te breken en de weerstand tegen het naziregime te vergroten. Deze luchtaanvallen werden daarom als *moral bombing* gekenschetst. Hoge aantallen slachtoffers onder de burgerbevolking werden niet alleen op de koop toe genomen, deze waren zelfs een van de primaire doelen.

In Keulen was Truus de eerste van de kinderen van Michiel die de gevolgen van deze bommenoorlog moesten ervaren. Zij beschrijft haar angst in het fotoalbum van haar zoon Hartmuth. Kennelijk laat de onverwachte inval van de Wehrmacht in haar geboorteland Nederland haar toch niet helemaal koud.

Haar man Heinrich is woedend. Zijn weerzin tegen de luchtaanvallen van de geallieerden op Duitse steden steekt hij in het fotoalbum van zijn dochter Brigitte niet onder stoelen of banken. De bombardementen brengen zijn geloof in de daadkracht van de Führer en in de eindoverwinning van Duitsland op de gehate vijand Engeland niet aan het wankelen.

Truus in het fotoboek van haar zoon Hartmuth:

De oorlog wordt steeds grimmiger. Waar moet dat toe leiden? De 10de mei marcheerden de eerste Duitsers de Nederlandse grens over. Diezelfde dag ging hier in Keulen voor de eerste keer overdag het alarm af!

Op 8 juni 1940 werd ons derde kindje geboren.

De ene alarmnacht volgt op de andere. Onuitsprekelijk leed treft deze en gene. Nadat achter ons huis de bommen ingeslagen waren en mama niet meer tot rust kwam, heeft papa ons de twaalfde dag na de geboorte naar tante Teuntje gestuurd. Na een eindeloze tocht kwamen wij in Neuzelle aan en bleven daar negen weken.

Heinrich (kinderarts) in het fotoboek van zijn dochter Brigitte, 1941:

Het waren bittere tijden, toen jij, kleine Brigitte, op 8 juni 1940 aan de poort des levens klopte, om toegelaten te worden binnen de gelederen van ons gezin en de beschermende aanwezigheid van je ouders. Je hebt het je lieve dappere moeder bijzonder moeilijk gemaakt. De oorlog, met al zijn gevolgen op haar psychische gesteldheid, duurde al 9 maanden. Sinds de 10de mei, de begindag van het westelijke offensief, moest zij bovendien dagelijks grote angst voor de bombardementen doorstaan, welke door vijandelijke vliegtuigen in de nacht werden uitgevoerd. De ongenadige oorlogswinter, met zijn grote voedselbeperkingen en zijn grimmige koude, had het arme moederhart steeds weer bijna tot stilstand gebracht. Hoeveel tranen, hoeveel lichamelijke inzinkingen heeft het volhouden voor jou, je moeder niet gekost!

Toen de laatste moeilijke maand aangebroken was, beefde en trilde het huis iedere keer weer als gevolg van het dichtbij inslaan van bommen. De hemel lichtte in het schijnsel van exploderende granaten en jagende schijnwerperstralen door-dringend op. Fluitend siste dodelijk ijzer door de lucht en zoals bij een onstuimig onweer, raasde gedurende vele, vele uren het gedonder van onze kanonnen door de helse nachten. Om ons volk schrik aan te jagen, begon Engeland door middel van laffe onverhoedse aanvallen, vrouwen en kinderen te vermoorden. Engeland is hier nog drie maanden mee doorge-

gaan, totdat ons verlangen om vergelding eindelijk door een bevel van onze Führer omgezet werd in daden. Deze vergelding werd vervolgens tien tot honderdvoudig met gelijkmatige inzet van onze vliegtuigen, bij nacht en ontij uitgeoefend.

Maar tot de dag van vandaag kwam de vijand tijdens ruim 300 aanvallen als een dief in de nacht. Hij bracht onze vaderstad grote wonden toe. De mooiste kerken en gebouwen, toevluchtsoorden voor zieke en zwakke mensen, herkenningspunten van de stad en haar voorsteden, waren steeds weer zijn bewust gekozen doelwitten.

Zelfs op het lijdensbed van je moeder – vergeet dat nooit, mijn lieve kind! – stond de onverschrokken vijand je nog onrechtvaardig naar het leven. Slechts een paar honderd meter van ons vandaan sloegen de bommen wederom in, zodat al op de twaalfde dag na je geboorte moeder en kinderen bij tante Teuntje in Neuzelle rust, slaap en ontspanning moesten zoeken.

In het verre Königsberg was het nog rustig: geen luchtaanvallen, geen gevechten. Van achter haar bureau probeert Jo nogmaals Pieter te overtuigen van de billijkheid van de oorlog die Duitsland was aangegaan. Zij vertolkt de gevoelens van miljoenen boze en verontwaardigde Duitsers, die gerechtigheid wilden tegenover de staten die Duitsland het Verdrag van Versailles hadden aangedaan, met de lange periode van grote nood ten gevolge. In haar gloedvolle betoog gaat Jo eraan voorbij dat Nederland niet tot deze staten behoorde. Nederland bleef in de Eerste Wereldoorlog immers neutraal.

Jo aan Pieter. Königsberg, 11 juni 1940:

Hartelijk dank voor je kaart. De vreugde daarover was groot. De ongewisheid was ondraaglijk. Intussen is Vati weer thuis. Ook die zorg is dus nu voorbij. Ik heb om Truus behoorlijk in

angst gezeten. Hopelijk zorgen de luchtaanvallen daar voor niet al te veel onrust. Met drie kleine kinderen is het niet gemakkelijk het hoofd koel te houden.

De gebeurtenissen vliegen voorbij. Er wordt enorm veel bereikt en ik denk dat men nu zo langzamerhand tot het inzicht komt dat men de sterkte van onze Wehrmacht geweldig heeft onderschat. De toetreding van Italië in de strijd was verwacht en heeft ieders instemming.

Er is zoveel ellende en nood over de mensen uitgestort. Laten we hopen dat de verantwoordelijken hun verdiende straf zullen krijgen. Het is daarvoor nu het juiste moment. Het had toen toch ook op een andere manier gekund. Voor ons is er nu geen andere mogelijkheid meer. Ze zullen het merken, daarop kunnen ze rekenen!

Afgezien van enkele volkomen verwoeste steden, moet Nederland er tamelijk goed vanaf gekomen zijn. Natuurlijk is het verdrietig en hard voor alle getroffenen.

Wij in Oost-Pruisen kunnen niet dankbaar genoeg zijn dat we er zo goed mee wegkomen. Tot aan vandaag bemerken wij nog niets.

Na een aantal weken van grote onzekerheid en bezorgdheid om zijn leven, was Michiel weer thuis. In plaats van een warm ont-haal kreeg hij van zijn kinderen de wind van voren. De brief van zijn schoonzoon Heinrich deed de emmer overlopen. Anna Podgurski, in het bedrijf zijn steun en toeverlaat, zou tijdens zijn afwezigheid in Schakenhof het heft in handen hebben genomen en zijn vrouw voor zich hebben ingepalmd. Als reactie viel Michiel met een donderpreek over Ali heen. Voor Ali is de maat nu vol.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 14 juni 1940:

Verbaas je niet dat ik weer in Neuzelle ben beland. Het was mijn enige toevluchtsoord. Ik heb na rijp beraad besloten

ervandoor te gaan. Wat het betekent je ouderlijk huis op te geven, weet je zelf maar al te goed. Ik heb steeds geprobeerd er het beste van te maken. Ik ben naar huis gegaan in de veronderstelling dat veel dingen veranderd zouden zijn, de teleurstelling was echter onnoemelijk groot.

Dit hebben wij allemaal aan Fräulein Pod te danken. Ze heeft ons nu ook Muttchen afgepakt. Tijdens Vati's afwezigheid heeft ze haar helemaal voor zich ingenomen. Wij mochten geen woord tegen haar zeggen. Het was eenvoudigweg niet mogelijk, die twee hokten steeds samen. Het is niet te beschrijven.

Heinrich heeft Vati een duidelijke brief geschreven. Hij was woedend. Fräulein Pod had hem geschreven dat het haar ten zeerste speet dat ik naar huis gekomen was.

Je zult het waarschijnlijk al wel gehoord hebben, dat Vati zaterdag weer thuisgekomen is. Maandagavond hield hij een onvoorstelbare preek. Ik heb mij in stilzwijgen gehuld, een weerwoord heeft nog nooit zin gehad. 's Nachts heb ik stiekem mijn koffer gepakt, alleen Cobi wist daarvan af. Met de eerste trein heb ik Schake verlaten. Het was verdomde moeilijk.

In Königsberg heb ik nog Jo en tante Prochen gezien. Vervolgens ging ik richting Neuzelle. Teuntje was sprakeloos, toen ze me ontdekte.

Allereerst zal ik nu moeten inburgeren, om verder te kunnen komen en per 1 juli werk te kunnen vinden. Het zijn moeilijke tijden, toch hoop ik dat het mij zal lukken.

Met de verovering van Nederland en België was de westelijke veldtocht nog niet ten einde. De Wehrmacht was onmiddellijk verder richting Frankrijk opgerukt.

Op 19 mei 1940 bereikte het Duitse leger de Schelde en stootte vervolgens door tot aan Abbeville. De opmars door dit gebied liep zo voorspoedig, dat de Britse en Franse eenheden

bij Duinkerken omsingeld werden. De geallieerden slaagden er echter in de ingesloten troepen te evacueren. Op 4 juni werd deze evacuatie, waaraan circa negenhonderd schepen deelnamen, afgesloten. Ondanks heftige aanvallen door bommenwerpers van de Duitse luchtmacht, konden ruim 337.000 soldaten, onder hen 110.000 soldaten van het Franse leger, in veiligheid worden gebracht. Al het materieel viel echter in Duitse handen.

De tweede slag om Frankrijk begon op 5 juni 1940 met een Duits offensief aan de Aisne en de Somme. Op 9 juni staken de Duitse soldaten de Seine over.

Op 11 juni besloot Mussolini tot de oorlog tegen de geallieerden in het westen toe te treden. Diezelfde dag schreef Jo hier al over aan Pieter.

Op 14 juni werd Parijs bezet. Om te verhinderen dat in de stad zelf gevochten zou worden, was Parijs van tevoren door de Fransen ontruimd. Parallel met de bezetting van de hoofdstad, doorbrak een Duitse legereenheid de Maginotlinie.

Op 17 juni maakte de Franse minister-president de nederlaag bekend. Na onderhandelingen trad op 25 juni 1940 de Duits-Franse wapenstilstand in werking. Frankrijk werd in twee zones gedeeld. Het noorden en westen van Frankrijk bleef door de Duitsers bezet. Hier bevonden zich belangrijke vliegvelden en marinebases voor de oorlog tegen Groot-Brittannië. Het oostelijke en zuidelijke deel van Frankrijk bleef onder Franse controle.

De Blitzkrieg in het westen had slechts zes weken en drie dagen geduurd.

Ook aan Duitse zijde zijn doden en gewonden te betreuren. Jo informeert Pieter over gevallen vrienden en over kennissen die verwond zijn geraakt. De vanzelfsprekendheid waarmee zij grote verliezen als noodzakelijk voor de overwinning aanvaardt, maakt eens te meer duidelijk dat een oorlog destijds heel anders werd beleefd dan heden ten dage.

Jo aan Pieter. Königsberg, 3 juli 1940:

Dat zijn allemaal verdrietige dingen, maar zonder verliezen gaat het niet. Ik ben iedere keer bang om de krant open te slaan. Het is volkomen duidelijk dat het een zware tijd is. Huiszenhoog verheven staan echter de enorme verrichtingen van onze Wehrmacht. Het is bijna niet te begrijpen wat tot stand is gebracht. Laten we hopen op een snel en succesvol einde. Een belangrijk hoofdstuk in deze strijd is weer afgesloten. Een lastige klus ligt nog voor ons. Iedereen wil graag vrede, Pietje, maar de laatste grote beslissing – de verovering van Groot-Britannië – moet nog vallen.

In Neuzelle ging Ali voortvarend op zoek naar werk. Tot haar teleurstelling en frustratie werd zij erop gewezen dat zij vooraf eerst haar ‘plichtjaar’ moest vervullen.

Het ‘plichtjaar’ werd in 1938 door de nationaalsocialisten ingevoerd. Alle vrouwen onder de 25 jaar moesten verplicht een jaar in de landbouw of in een huishouden werken. Deze verplichte tewerkstelling was bedoeld als compensatie voor de arbeidskrachten die opgeroepen waren om als soldaten in de oorlog dienst te doen. Zonder het bewijs van een doorlopen plichtjaar kon men geen opleiding volgen of een beroep uitoefenen.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 4 juli 1940:

Hartelijk dank voor je briefje. Ik had daar al zo lang naar uitgekeken. Weet je, het is toch een eigenaardig gevoel zo te leven, losgerukt van alles.

Je zult zeker al wel hebben gehoord, dat Truus met haar drie kinderen en een kindermisje hier bij Toni [Teuntje] is. Toni is doodop. Ik heb een week het huishouden bij kennissen verzorgd. Zij waren weg en lieten de kinderen aan mij over. Ik ben heel weinig ginds geweest.

Helaas wordt vergeten dat ik inmiddels 22 jaar ben en mij niet meer laat commanderen. Ik weet wat ik te verantwoorden heb en wat ik kan en ik zal mijn eigen wil nu doordrijven.

Op het Arbeidsbureau vertelde men mij dat ik eerst mijn 'plichtjaar' moest volbrengen. Dat ging me toch echt te ver, ik heb immers al 3½ jaar thuis gewerkt. Het gaf een hoop gedoe voordat ik eindelijk uit Gerdauen bericht kreeg dat ik het niet hoefde. Ik zet nu alles in beweging om werk te krijgen, want ik wil hier weg. Van Schake hoor ik niets.

Karl maakt het goed. Hij bevindt zich in Frankrijk. Binnenkort zal het wel rustig worden, als de 'geliefde' Engelsen ervanlangs hebben gekregen.

Met een rechtstreekse bedreiging door de Sovjet-Unie en een verdragsherziening met de buurlanden Hongarije en Bulgarije voor ogen, zocht Roemenië op politiek terrein toenadering tot het Duitse Rijk. Hitler bemiddelde in het conflict tussen Hongarije en Roemenië.

In het najaar van 1940 zei Hitler toe een Duitse militaire missie naar Roemenië te sturen, om te helpen bij de opleiding van Roemeense soldaten. Voor generaal Antonescu, die inmiddels minister-president was geworden en zich gedroeg als een dictator, betekende deze hulp niet alleen een materiële en personele ondersteuning bij de opbouw van een slagvaardig Roemeens leger, maar ook een nauwere militaire verbintenis met Duitsland. Na de afronding van de westelijke veldtocht werd Teuntjes man Karl naar Roemenië gestuurd.

Ali aan Pieter. Berlijn, 16 juli 1940:

Ik ben helemaal blij en gelukkig. Sinds 8 juli ben ik hier in Berlijn in dienst. Heel toevallig ontdekte ik via het artsenblad een vacature, schreef ernaar, kreeg omgaand antwoord en de 6de stapte ik op de trein voor een kennismakingsgesprek.

Mijn chef, een vrijgezel van 35 jaar, is longarts met een goedlopende praktijk. Ik heb de baan geaccepteerd, ging terug om mijn koffer te halen en begon de 8ste.

Als beginsalaris krijg ik 140 RM, alle andere kosten zijn voor hem, anders zou het 195 RM zijn geweest. Ik verzorg het huishouden, de was en het avondeten. Het was een drukke week. Ik heb vaak tot 's avonds laat gewerkt. Bovendien was ik op zoek naar een kamer. Deze heb ik nu eindelijk gevonden. Met vol pension betaal ik bij nette eenvoudige mensen 90 RM.

Karl is eerste luitenant geworden en heeft het 'ЕК II' [Eiserne Kreuz 2. Klasse] ontvangen. Hij zit nu in Roemenië. Jammer genoeg heeft hij Toni niet meer gezien, hoewel hij daar praktisch langsgekomen is.

Ik had het geluk op de 6de hier in Berlijn de aankomst van Hitler mee te maken. Je kunt het je nauwelijks voorstellen, de mensen waren niet te houden, ongelooflijk!

7

PRODUCEREN VOOR DE OORLOG

Als gevolg van de grote hongersnood gedurende de Eerste Wereldoorlog werd al tijdens de Weimarrepubliek een ‘van het buitenland onafhankelijke voedselvoorziening’ de belangrijkste speerpunt van de Duitse landbouwpolitiek. Duitsland wilde ‘zelfverzorgend’ worden, het was daarom noodzakelijk beter gebruik te maken van de beschikbare grond. Er werd omgeschaakt van extensieve naar intensieve landbouwteelt. De productie van koolzaad, bieten, vlas, hennep en fruit nam toe en door nieuwe aanplantingen werden betere kwaliteiten en nieuwe soorten nagestreefd. Mechanisering bracht vooruitgang, maar de meest revolutionaire productiviteitsverhoging werd gerealiseerd door de toenemende aanwending van kunstmest.

Met het nationaalsocialisme brak de tijd van de totalitaire landbouwpolitiek aan. Voor de nazi's had de boerenstand binnen de staat een speciale functie. De Duitse boer moest het Duitse volk ‘vrijheid van voedselvoorziening’ verschaffen. Met de vrijheid van de boeren zelf was het daarmee juist gedaan.

Al in 1933 werd de Rijksvoedselvoorzieningswet aangenomen, waarmee de landbouw tot een uniforme en gesloten organisatie werd omgevormd. Ieder deelgebied werd gereguleerd: zaaigoed, techniek, plantenbescherming, ziekte- en ongediertebestrijding. Het *Führer*-beginsel, bevelen neerwaarts en verantwoording opwaarts, beheerste van nu af aan zelfs de landbouw. Van de *Reichsbauernführer* tot aan de *Ortsbauernführer* en van

deze plaatselijke dorpsleider tot aan het laatste boerenbedrijf.

Alle maatregelen waren gericht op het realiseren van economische onafhankelijkheid, deels bedoeld als voorbereiding op een voedselvoorzieningseconomie in oorlogstijd. Daarvoor werd al in 1934 de *Erzeugungsschlacht* geïntroduceerd. De boeren moesten als ‘soldaten in de productieslag’ hun plicht doen. Moerassen en onland dienden te worden ontgonnen en weidegronden moesten worden omgeploegd tot akkerland. Er moest rijker dragend graan worden verbouwd en gebruik van bemesting werd gepropageerd. Alles moest wijken voor een hogere opbrengst bij de landbouwproductie. De import van levensmiddelen en veevoeder liep drastisch terug.

Met ingang van de algemene mobilisatie in 1939 kwam, zoals we reeds in de brieven hebben kunnen lezen, het beheer over de belangrijkste landbouwproducten in handen van de staat. Voor de boeren leidde dit tot verplichte verkoop van levensmiddelen aan de overheid. De productieslag werd nu een *Kriegserzeugungsschlacht*. De georganiseerde productie, rationalisering en verdeling van levensmiddelen moesten ertoe bijdragen dat de voedselvoorziening in de Tweede Wereldoorlog beter zou zijn dan in de Eerste Wereldoorlog.

Michiel Hoogendijk had in Oost-Pruisen als landbouwer een goede naam opgebouwd. De autoriteiten moeten hebben ingezien dat hij op zijn eigen bedrijf productiever zou zijn dan in gevangenschap. Daarom werd hem de mogelijkheid geboden weer in Schakenhof het boerenbedrijf uit te oefenen.

De landman had echter zijn pakje te dragen. De indirecte gevolgen van de oorlog werden in Schakenhof steeds duidelijker.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 18 juli 1940:

De couranten [uit Nederland] hebben wij nu enige malen ontvangen. Ja, mijn kind, het is een ernstige tijd, maar je moeder is nog steeds dezelfde, hoor! Alleen mijn haren zijn misschien

een beetje witter geworden. Vroeger zei men in Holland ‘geken grijzen niet’. Met al wat wij doormaakten is het hoofd koel en het hart warm gebleven. Ik heb weer mogen zien dat God ook in grote nood nabij is, voor de mensen die hem daarom vragen.

De bewindvoering over Schakenhof en de blokkade op de bankrekening zijn nu opgeheven. Vati kan het bedrijf nu weer leiden zoals hem het beste lijkt, om de Erzeugungsschlacht te doen slagen. Natuurlijk gaat het moeilijk, alle jonge arbeidskrachten zijn weg. Tot nu toe is alleen Willy Spitzmaul gevallen. Het was een ijverig en vrolijk kereltje en juist de kleinste van allen. Hij was maar 20 jaar.

Wij hebben een verschrikkelijke droogte gehad. Wekenlang heeft het niet geregend, waardoor Vati de veulens weer op stal heeft moeten zetten. De rogge ziet er goed uit, maar de tarwe is op veel plaatsen geplet en maar dertig centimeter hoog. De graszaden moesten omgeploegd worden. Dit betekent een groot verlies. De zomerzaden staan niet slecht, evenals de bieten en de aardappelen. De aardappelen van de zandgrond zijn echter door de droogte verloren gegaan. Het vee is tot nu toe nog gezond maar zo hier en daar hoort men in de provincie weer van mond- en klauwzeer. Dit baart ons grote zorgen.

M’n lieve zoon, moge je voor grote ongelukken bewaard blijven. Wees met een innige kus gegroet van je nog steeds liefhebbende moeder.

Door haar eigenmachtig optreden had Anna Podgurski ten slotte voor te veel tumult binnen de familiekring gezorgd. Nadat alle kinderen bij Michiel over haar hun beklag hadden gedaan, had hij Anna verzocht het herenhuis te verlaten.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 11 augustus 1940:

Er heeft zich hier van alles afgespeeld, dat ons allen misschien weer dichter bij elkaar kan brengen. Nadat Ali weg was, hebben Vati en ik een geweldige confrontatie met elkaar gehad. Nu heb ook ik hem gezegd wat jij en wij allen hem altijd al hebben gezegd. Nadien ben ik hem uit de weg gegaan, totdat ook Truus en Heinrich hem op dezelfde manier voor het blok hebben gesteld.

Pietje, Fräulein Pod is weg!

Jij hebt deze kwestie als eerste aan de orde gesteld, we hebben het aan jou te danken. Het is nu echter ook aan ons de weg naar ons ouderlijk huis weer terug te vinden. Geloof me, het tij is gekeerd. Vati is zelf naar mij toe gekomen. Een dezer dagen gaf hij mij toestemming naar Jockelchen te gaan en dat heb ik gedaan. Wij hebben een paar gezellige dagen gehad. Wij zijn naar zee geweest in Cranz en Rauschen en hebben lange wandelingen in de duinen gemaakt.

Ik ben nu weer thuis en doe mijn werk. Ik heb de gehele huishouding van Jockel overgenomen. Ik ben tevreden. Ik heb een taak, waarbij ik wat kan leren en gebruik mijn tijd goed. Ik lees veel en zo af en toe ga ik uit rijden.

In de huishouding is het momenteel een drukte vanjewelste. We hebben nu 20 Polen in de kost. Bij elkaar moet er voor 30 man gekookt worden.

Jo aan Pieter. Königsberg, 13 augustus 1940:

Over een paar weken heb ik examen. Ik zou daarna graag bij de Wehrmacht willen werken, in het bijzonder bij het commando der luchtstrijdkrachten, maar ik ben bang dat dit vanwege die stomme Nederlandse nationaliteit wel niet zal lukken.

Zondag was Vati hier, woensdag komt hij weer. In Königsberg is vanwege de 'Ostmesse' veel volk op de been. Vati heeft vijf paarden voor de veiling aangemeld.

De nasleep van zijn gevangenschap bezorgde Michiel tal van hoofdbrekens. Voor het bedrijf was het een enerverend jaar. Ook maakte hij zich danig ongerust over zijn kinderen. Door de heftige luchtaanvallen aan zowel Duitse als geallieerde zijde waren zij nergens meer veilig. Over een eventueel vertrek van Cobi naar Nederland wordt niet meer gesproken.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 22 augustus 1940:

Met warme genegenheid ontving ik je gelukwensen voor mijn verjaardag en het bericht dat het je nog goed gaat. Weet je, lieve Piet, ik was werkelijk bang. Ik heb altijd de kranten goed nagezien. Ook ben ik ongerust over de wederzijdse bombardementen. Maar wat kunnen wij anders doen dan God bidden om bescherming tegen de grote lotgevallen die over ons komen. Wanneer jouw brieven lang uitblijven, maken wij ons grote zorgen. Vati had ook al een paar keer naar je gevraagd. Hier zijn wij gelukkig allen gezond. Vanmorgen ben ik, gelet op de tijdsomstandigheden, weer rijkelijk bedeed, alles praktische en gedegen geschenken.

Met de oogst ziet het er niet goed uit. Na de droogte heeft het voortdurend geregend, waardoor het binnenhalen van de gewassen niet mogelijk is. Tot nu toe is alleen de rogge geborgen. Van ruim 50 ha ligt het maaisel op het land. Zo is het hier overal.

In de boomgaard is het ook al treurig gesteld. Drie keer hadden wij wat aardbeien. Slechts één struik klapbessen is door de winter gekomen, de andere zijn dood. Frambozen, één bord en van alle aalbessenstruiken, slechts acht besjes! Kan jij je dat voorstellen? Na de strenge winter van 1928, toen alles bevroren was, had Vati meer dan tweehonderd nieuwe boompjes laten planten! Nu zijn alle kersen-, pruimen-, peren- en perzikenbomen verloren gegaan, op een paar appel-boompjes na is alles weer weg. Dat is toch om moedeloos van

te worden. Alleen de druiven zijn gebleven, die staan er dit jaar goed bij.

Van de vijf paarden die naar die veiling in Königsberg gingen, zijn er maar twee verkocht. De internering van Vati heeft ook veel geld opgeslokt.

Na lang wachten had Johanna eindelijk bericht ontvangen over haar verwanten in Rotterdam. Een zuster van Johanna's moeder werd onder de puinhopen gevonden. Verder waren allen nog in leven. Een enkeling had materiële schade. Johanna vertelt hierover aan Pieter. Vervolgens gaat zij over tot de orde van de dag.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 31 augustus 1940:

Vorige week hebben we een koe moeten begraven. Zij zat vol tuberkels [knobbels]. En deze week vond een noodslacht plaats, omdat een koe een wervel had gebroken. Twee andere hebben 'verkalfd'.

Van de tien driejarige paarden van dit jaar zijn er nu acht verkocht. In oktober gaan twee hengsten en een stier naar de veiling in Königsberg.

Richter van Grüneberg heeft elf paarden die aan droes lijden en miskramen bij de koeien.

Na zijn gedwongen afwezigheid kostte het Michiel moeite om het bedrijf weer goed op gang te krijgen. De internering had hem gekleineerd. De opgekropte woede en frustratie werden hem uiteindelijk te veel.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 6 september 1940:

Ik laat je weten dat Vati ziek is. Hij heeft woensdagmorgen een zeer sterke maagbloeding gehad, zoals door de arts uit Gerdaun is vastgesteld. Het ziet er niet goed uit. Vati heeft

veel bloed verloren. De arts schreef voor dat hij stil moet blijven liggen en alleen maar melk mag drinken. Vati heeft zich vanmorgen op de rand van het bed geschoren, maar ook dat mag hij niet doen. Het is eindelijk anderhalve dag mooi weer. Verschrikkelijk om juist nu, met zoveel achterstallige arbeid, op bed te moeten liggen. Vati moet van de arts zeker drie weken het bed blijven houden.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 7 september 1940:

Dankjewel voor het grote vertrouwen dat je me schenkt. Ik kan je zo goed begrijpen en alles meevoelen. Alles herinnert hier aan de tijd dat je nog thuis was. Wanneer ik buiten de grote weide op ga, het park in loop of met Trefchen ga wandelen. Wat waren onze gezamenlijke fietstochten 's avonds toch heerlijk, vooral als ik alleen met jou kon gaan.

Ach Pietje, mijn lieve fijne broer, waarom moet het noodlot ons zo hard treffen? En daar komt nu ook nog bij dat Vati het bed moet houden. Ik heb toch zo met hem te doen. Alles is zo verdrietig.

Wat zou ik graag weer een keertje met jou op jacht willen gaan. De enige afwisseling die ik nu nog heb, zijn de paarden. Ik rijd tamelijk veel.

De 28ste augustus zijn Vati, Jockelchen en ik naar Rautenberg bij Tilsit geweest, veulens keuren. Op de terugweg zijn we via Gumbinnen, Goldap en Angerburg naar huis gereden. Ik zou het mooie Oost-Pruisen voor geen ander land willen verruilen. Onze mooie meren in Mazuren toonden weer eens hun adembenemende schoonheid.

Ver weg van Oost-Pruisen was de oorlog verdergegaan. Na de overwinning op Frankrijk zou Engeland op de knieën gedwongen worden, maar anders dan verwacht, liep het luchtgevecht om Groot-Brittannië (1940/1941) voor de Duitsers uit op een nederlaag.

Thuis in Schakenhof heeft Johanna andere zorgen aan haar hoofd.

Moeder Johanna aan Pieter. Königsberg, 13 september 1940:

Ik wil je even schrijven dat Vati naar het St. Elisabeth Ziekenhuis in Königsberg is overgebracht. Prof. Starlinger van de afdeling interne ziektes kan nog niet zeggen wat het eigenlijk is. Vati krijgt nu vijf verschillende soorten gemalen voedsel. Ook krijgt hij een middel om tot rust te komen. Omdat een Rode Kruisauto niet beschikbaar was, had de dokter uit Gerdauen voor een privéauto gezorgd. De helft van de achterbank en de helft van de voorbank was uit dat autootje genomen. De mannen uit Schakenhof droegen Vati naar beneden in de auto. Ik kon naast Vati achterin zitten.

Ali wilde in Berlijn de oorlog meemaken. Maar het in de werkelijkheid ondervinden van de oorlog was niet zo zorgeloos als zij in haar brieven wilde doen blijken. Evenals Keulen werd ook deze stad door de Engelsen flink gebombardeerd.

Ali aan Pieter. Berlijn, 22 september 1940:

Mijn verjaardag heb ik met een aardige luitenant doorgebracht. Ik heb aardige cadeaus gekregen en ben jammer genoeg weer een jaartje ouder geworden. Van Truus heb ik, zoals gebruikelijk, alleen een slap kaartje ontvangen.

Van thuis kreeg ik 20 RM op mijn rekening, daar sta je van te kijken, nietwaar? Mijn chef heeft mij ook 20 RM geschonken. Bovendien heeft hij mij gisterenavond groots mee uit genomen naar de opera, naar de 'Rosenkavalier'. Ook heb ik in de schouwburg 'Undine' gezien. Er valt hier in Berlijn behoorlijk veel te beleven, helaas is alles ontzettend duur.

Ik slaap 's middags altijd, want tijdens het luchtalarm moet

ook ik nu iedere nacht de kelder in. Op dit moment is het rustig. Aanvankelijk heb ik nooit de schuilkelder opgezocht, omdat mij dat zo dom leek. Ik wilde immers ook wat van de oorlog horen en zien. Het luchtafweergeschut heeft de laatste tijd echter zo enorm om zich heen geschoten, dat ik uiteindelijk ook van de straat ben gevlucht. Overal verspreid lagen de splinters.

Je vraagt naar Fräulein Pod. Totdat tante Prochen schreef, wist ik niet dat ze definitief weg zou gaan. Tijdens de afwezigheid van Vati handelt zij alleen nog de schriftelijke formaliteiten af. Zou het nu dan toch echt gaan gebeuren? Ik ben bang dat Jockel weer zwak zal worden en terug zal keren naar huis. Vati zou graag willen dat ze nog een landbouwcursus gaat volgen. Hij zou nergens een andere secretaresse kunnen krijgen.

Cobi schrijft slechts een paar woorden. Volgens tante Prochen zou aan het ziekbed tussen Vati en Cobi een woordenwisseling hebben plaatsgevonden. Arme Muttchen, zij schijnt zich grote zorgen om Vati te maken.

Ali en Cobi zijn op dezelfde dag jarig. In tegenstelling tot Ali viert Cobi in Schakenhof haar zeventiende verjaardag in alle stilte.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 25 september 1940:

Ik ben heel verdrietig, omdat ik je vandaag moet schrijven dat Fräulein Pod nog hier is. Ze zou de vijftiende vertrekken, maar door de ziekte van Vati is ze toch gebleven. Haar spullen staan nog ingepakt. Het is niet gemakkelijk nu alleen met haar aan tafel te moeten zitten.

Emil Pod [inspecteur] is net zo vals als zij. Het is één grote kliek.

Uit Keulen komen weer optimistische berichten. Is dit de stilte voor de storm?

Heinrich aan Pieter. Keulen, 1 oktober 1940:

Het gaat ons goed en we genieten van het mooie herfstweer. De kinderen doen het geweldig. Ze zijn monter en worden al aardig groot. Truus bloeit weer op als een meisje van twintig.

Sinds drie weken hebben we, op een paar hevige rustverstoringen uit de lucht na, weer ongestoorde nachten. Na de aanvankelijk zeer drukke drie maanden na de tiende mei, zijn we weer goed op verhaal gekomen. Hier heerst diepste vrede en alles gaat zijn gewone gang.

Ook in Oost-Pruisen lijkt het leven rustig door te kabbelen. Van de oorlog is weinig te merken. De belangrijkste zorg is nu het ziekbed van Michiel.

Na een röntgenopname was vastgesteld dat Michiel geen kanker had, maar een zweer aan de twaalfvingerige darm. Om een operatie te voorkomen werd hij met hoogtezon en injecties behandeld. Na aanvankelijk zeer mat te zijn geweest, werd Michiel in het ziekenhuis allengs ongeduldiger.

Moeder Johanna aan Pieter. Königsberg, 13 oktober 1940:

Dit is op zich geen slecht teken, al kan zijn ongeduld onaangenaam zijn. Van tante Pro uit ga ik van 10.30 tot 13.00 uur en van 15.30 tot 19.00 uur naar Vati. Wanneer vanuit Schakenhof wordt opgebeld, loop ik voor het beantwoorden van vragen naar Vati toe. Zo kan de post worden afgehandeld. Nu schrijft Vati ook zelf wel weer eens een brief.

Fräulein Pod was van plan weg te gaan. Omdat Vati ziek werd, is zij voorlopig gebleven. Emil Pod zorgt voor het bedrijf, momenteel een zware taak.

Michiel aan Pieter. Königsberg, 27 oktober 1940:

Aanvankelijk heb ik gedacht dat God mij tot zich zou roepen, maar nu is alles toch weer ten goede gekeerd. De professor had graag gezien dat ik ergens in het zuiden van het land nog na zou kuren, maar daar zie ik erg tegenop. Deze zomer heb ik al twee maanden mijn bedrijf niet kunnen leiden en nu ben ik ook reeds vanaf de derde september afwezig. Daarbij hebben wij een buitengewoon slecht jaar gehad. Zorgen en nogmaals zorgen vallen mij ten deel.

Uit je brief vernam ik dat je binnenkort naar Schakenhof komt en dat je dan je examen misschien al achter de rug hebt. Ik hoop van harte dat het je lukt dit voor elkaar te krijgen. Wij kunnen dan over het een en ander spreken. Het is misschien mogelijk dat ik in afzienbare tijd vermogen uit Duitsland naar Holland over kan maken. Hier is althans een circulaire verschenen 'Vereenvoudigingen in het betalingsverkeer met Nederland'. Ik weet natuurlijk niet hoe daarover in Amsterdam gedacht wordt. Misschien vraag je maar eens na bij een of andere bank, misschien bij Pretorius in Amsterdam. Met deze Bank staat consul Nieuwkamp in relatie.

Michiel kiest zijn woorden zorgvuldig. Hij wist dat hij als buitenlander in de gaten werd gehouden. Vaag omschrijft hij, met Pieter persoonlijk 'een en ander' te willen bespreken. Zijn vriend Nieuwkamp had zijn bezittingen in Duitsland verkocht en wilde terugkeren naar Nederland. Wellicht speelde Michiel met dezelfde gedachte? Ondertussen was Michiel opgelucht dat Fräulein Anna na haar vakantie naar Schakenhof was teruggekomen.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 31 oktober 1940:

Vati is een totaal ander mens geworden. Kennelijk is hij ook tot het inzicht gekomen dat het zo niet verder kon gaan.

Pietje, ik wil je nu nog kort vertellen over Muttchens verblijf hier in Schakenhof. De twee dagen dat ze bij mij was,

zal ik nooit vergeten. Haar voor mij alleen te hebben, te weten, dat niemand aanwezig is, die haar voor zich opeist. Wij kunnen het zo goed met elkaar vinden, beter kan ik me niet voorstellen. Maandag heb ik haar van de trein opgehaald. 's Avonds hebben we samen gewandeld tot aan het einde van het bos. De wind blies ons tamelijk fris om de oren. Wij allen hebben aan haar zoveel te danken. Ook nu weer heeft zij zich voor ons kinderen ingezet. Aan deze vrouw kan men zich een voorbeeld nemen!

Na een verblijf van negen weken in het ziekenhuis en inmiddels veertig pond lichter, mocht Michiel weer naar huis. Hij moest zich daarna nog wel vier tot zes weken in acht nemen. Hij mocht geen vet vlees eten, alleen lichte kost. Verder mocht Michiel geen alcohol gebruiken en met Kerstmis maar één sigaar roken.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 7 november 1940:

Omdat de rit naar het ziekenhuis met de vreemde auto 51 RM had gekost, vroeg Vati aan de arts een attest, om voor de rit naar huis zijn eigen auto vrij te krijgen. Dat is hem gelukt. De avond ervoor is Jo al met de trein naar Schakenhof gegaan. Zij haalde ons 's middags af. Jo reed heel rustig door de smalle straatjes. De rekening van het ziekenhuis in Königsberg en de behandeling daar bedraagt ruim 1.000 RM. Daar komen de kosten van Gerdauen nog bij. Dit zijn grote uitgaven die wij niet hadden voorzien.

Terwijl Michiel in het ziekenhuis lag nam het dagelijks leven in Königsberg zijn beloop alsof de oorlog al voorbij was. Men bezocht weer de operette, het theater, de concerten.

Jo aan Pieter. Königsberg, 24 oktober 1940:

Een deel van onze troepen werd hier feestelijk onthaald. Een zee van bloemen smukte de soldaten, paarden en voertuigen op. Onze jongens hebben geweldig gepresteerd.

Op een toevallige ontmoeting met Horst had ik niet gerekend. Dat was weer voldoende voor een paar rusteloze dagen.

In dezelfde brief constateert Jo dat het afschuwelijk is dat je al bij het schrijven weet dat de brief door zoveel handen gaat. Zij voelt zich niet meer vrij naar Nederland te kunnen schrijven, zoals zij zou willen. Dit neemt niet weg dat haar reactie op Pieters bedenkingen tegen de oorlog aan duidelijkheid niets te wensen overlaat.

Jo aan Pieter. Königsberg, 31 oktober 1940:

Jouw diepe zorgen en jouw ontevredenheid die ik tussen de regels door lees, kan ik me indenken, ook al kan ik ze niet delen. Alles is toch gekomen, zoals het komen moest! Voor jou is alles dubbel zo moeilijk, Pietje. Ik kan je niet helpen, het is een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Was je toch maar hier gebleven!

Iedere nieuwe tijd, iedere nieuwe richting kon tot nu toe alleen geboren worden met het brengen van grote persoonlijke en materiële offers. Iedere nieuwe tijd breekt muren en bolwerken af en veegt als een orkaan alles wat verrot en vervallen is weg. Ook bij jullie zal veel aan vernieuwing toe zijn geweest. Je weet, hoe weinig het individuele lot telt. Dat is altijd al zo geweest, hoe bitter dat ook voor enkelen moge zijn. Er wordt eenvoudigweg overgegaan tot de orde van de dag.

Jo aan Pieter. Königsberg, 14 november 1940:

Ik woon nog steeds in de Wehnerstrasse en sinds een maand woon ik samen met Irmchen von Gottberg. Onlangs hebben

wij hier op zolder rondgestruind tussen oude meubels, die daar uit allerlei nalatenschappen bij elkaar verzameld waren. Wij hebben een paar gemakkelijke stoelen mee naar beneden genomen, zo in de stijl van Schakenhof. Alleen een radio ontbreekt nog.

In de ochtendkrant lees ik net, dat Arthur Niebuhr gevallen is. Voor zijn vrouw is dit verschrikkelijk, Margot Rose [van Sophienberg] blijft nu achter met drie kleine kinderen.

Jo aan Pieter. Königsberg, 23 november 1940

Gisteravond had ik een prachtig concert. Morgen wordt, ter gelegenheid van dodenzondag, in de dom het Requiem van Brahms gezongen en de komende week is weer een symfonieconcert.

Hoe gaat het met de voorbereidingen voor je doctoraal examen? Heb je eigenlijk het vooruitzicht dat je dat examen nu kan doen? Ik hoorde dat professor Diepenhorst op dit moment zijn ambt niet uitoefent. Dat zoiets er ook nog tussen-door kan komen.

Pieter studeerde rechten aan de VU in Amsterdam en wilde afstuderen bij prof. Diepenhorst. Aan het begin van de oorlog was de gereformeerde VU nog altijd een kleine universiteit. Voor het studiejaar 1939-1940 stonden 639 studenten ingeschreven, van wie 561 nog geen doctoraal hadden behaald. Ook het aantal docenten was nog beperkt. Onder de studenten was het aantal theologen met 241 het hoogst, direct gevolgd door de juristen met 212. Het lage aantal studenten resulteerde in een frequent en direct contact tussen student en docent.

De rechtsgeleerde en econoom prof. Pieter Arie Diepenhorst doceerde van 1904 tot 1949 aan deze universiteit. Hij bekleedde de leerstoel staathuishoudkunde aan de juridische faculteit. Diepenhorst was naast zijn hoogleraarschap ook politiek

actief. Van 1920 tot 1946 was hij lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal voor de ARP.

Al in 1935 had Diepenhorst een uitgebreide analyse gepubliceerd over het Duitse nationaalsocialisme. Hij richtte zich hoofdzakelijk op de economische aspecten van de nazi-ideologie. Duitsland had volgens hem veel te zwaar te lijden van de lasten die het Verdrag van Versailles aan het geknechte volk had opgelegd. Na de ineenstorting van het economische leven en de daaropvolgende onlusten, was Hitler erin geslaagd de orde te herstellen. In zijn beschouwing toont Diepenhorst begrip voor de keuze van het Duitse volk, even lijkt hij zelfs met het regime te sympathiseren, maar uiteindelijk keert hij zich onomwonden tegen de ideologische inhoud van het nazidom, in het bijzonder tegen het feit dat het nationaalsocialisme voor velen een religie geworden was. Een religie zonder God en zonder Christus, een religie *'tegen welk ernstig vermaan dient uit te gaan'*. Hij veroordeelt het racisme van de nazi's en keert zich fel tegen de leidersverheerlijking. Verontwaardigd verwerpt hij de minachting van de nazi's voor het democratische meerpartijensysteem. En uiteindelijk moeten ook de sociaaleconomische ideeën het ontgelden. Volgens hem is het nieuwe Duitse arbeidsrecht een bedenkelijke teruggang vergeleken met het vroegere stelsel. De gemeenschapsgedachte is losgelaten en uitgeruild voor staatsregeling en ambtelijke inmenging. Het enige waar het nationaalsocialisme ten slotte op zal kunnen uitlopen is de vestiging van een alles overheersend staatssocialisme.

Na de capitulatie op 15 mei 1940 wachtte de Nederlandse bevolking aanvankelijk af hoe de Duitse bezetting zich zou gaan ontwikkelen. In de eerste maanden nam ook de Vrije Universiteit, net zoals vele andere instellingen, een afwachtende houding aan. Al snel moest echter een keuze gemaakt worden, voor of tegen het nationaalsocialisme. De VU besloot onder leiding van sterke rectoren, die in tegenstelling tot hun voorgangers afkomstig wa-

ren uit de juridische hoek van de universiteit en die actief waren in het algemene maatschappelijke leven, stelling te nemen tegen de Duitse bezetters. Zo liet het bestuur Joodse studenten toe, die in Groningen en Utrecht niet langer mochten studeren.

Vanaf november probeerden de bezettingsautoriteiten, en in hun kielzog het Nederlandse ministerie van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming, grip te krijgen op het aanstellings- en ontslagbeleid bij de universiteiten. De VU tekende principieel bezwaar aan tegen inmenging van buitenaf. De VU was immers geen openbare onderwijsinstelling. Aan dit bezwaar werd geen gehoor gegeven.

In deze roerige maanden op de universiteit was het voor Pieter lang niet zeker of hij wel de gelegenheid zou krijgen zijn studie rechten daadwerkelijk af te ronden. Tegelijkertijd wordt het voor hem steeds ingewikkelder om terug te kunnen keren naar zijn ouderlijk huis.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 24 november 1940:

Ik ben verdrietig, dat je met Kerstmis niet hier kan zijn. Ik had me daar juist dit jaar zo op verheugd. Het zou zo anders geweest zijn dan vroeger. Toen waren alle kinderen nog thuis en moest je als jongste altijd een stapje terug doen.

Iedereen in huis slaapt al. Ik heb een kaarsje aangestoken, de schaduwen spelen op de muren en de radio brengt zachte muziek. Hoe vaak hebben wij hier niet zo gezeten en ieder van ons was in gedachten verzonken. En ook nu weer gaan mijn gedachten uit naar jou. Mijn vurigste kerstwens zal wederom niet in vervulling gaan.

Mijn aantrekkelijke kluizenaarsleven is voorbij. De eerste tijd vond ik het moeilijk de oude verhoudingen weer op te nemen, maar gelukkig gaat het erg goed. Vati ziet er uitstekend uit, je kunt in het geheel niet aan hem merken dat hij negen weken in het ziekenhuis gelegen heeft.

Nu ben ik natuurlijk benieuwd wanneer ons huis van Fräulein Pod bevrijd zal zijn. Ondanks alles, kan je haar vertrek nu niet van Vati verlangen, dat zou te veel van hem gevraagd zijn.

Het gaat goed met me, alleen die afschuwelijke eenzaamheid zou er niet moeten zijn. Werk is er genoeg. Mijn lievelingsbezigheid blijft paardrijden, maar jammer genoeg is daar weinig tijd voor. Mijn voorkeurpaard is een geweldige rakker, een heel jong dier van net vier jaar, maar toch heel lief. Hij betekent heel veel voor mij en maakt veel goed. Ik ben eigenlijk de enige die hem mee uit rijden neemt. Daarom begrijpen wij elkaar ook zo goed, terwijl hij met anderen de dolste capriolen uithaalt.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 1 december 1940:

Wij maken het allen nog goed en ikzelf kom zo langzaam aan op krachten. In het bedrijf is het een en al misère.

Wij zouden het allen zeer op prijs stellen als je met Kerstmis hier kon zijn en ik heb daarvoor al naar Berlijn geschreven. Als het mij lukt de benodigde toestemming te krijgen, stuur ik de papieren wel naar je op.

Mijn vriend Nieuwkamp is nog altijd in Duitsland. Hij had zijn villa in Keulen verkocht en wilde zich weer in ons 'Patria' vestigen, maar de 10de mei heeft hem verrast. Nu woont hij ergens in een hotel. Voor enige dagen heeft hij een beroerte gehad.

Zojuist komt je brief aan je moeder in ons bezit. Ik wil wel eens informeren voor je, maar ik geloof niet dat wat je nu wilt het juiste voor je is. Ik zou, wanneer je slaagt voor je examen, eerst maar eens afwachten, de kat de boom uit kijken. Daarom zou ik je graag eens spreken en hoop nu maar dat het in vervulling mag gaan.

Michiel is in zijn brieven erg voorzichtig geworden. Daarom is niet duidelijk welke toekomstvisie Pieter voor zichzelf bij zijn vader heeft neergelegd. Michiel durft ook over zijn eigen ideeën dienaangaande niet openlijk te schrijven. Hij wil Pieter persoonlijk spreken.

8

DE DUITSE OORLOGSPROPAGANDA

Terwijl Pieter en Michiel zich zorgen maken over de oorlog, zijn Michiels dochters Jo en Ali enthousiast over de oorlogsverrichtingen van de Duitse soldaten. Jo gebruikt daarbij ‘grote woorden’. De zusjes luisteren naar de radio en kijken in de bioscoop naar het weekjournaal, *Die Deutsche Wochenschau*. Ali permiteert zich zelfs de aanschaf van een *Volksempfänger*.

Vrijwel direct na de machtsovername door Hitler, werd via de verordening *Zum Schutz von Volk und Staat* de vrijheid van pers en meningsuiting buiten werking gesteld en werd Goebbels benoemd tot minister van Propaganda van het Derde Rijk. Goebbels’ belangrijkste bijdrage aan de propaganda was zijn, wat wij nu zouden noemen, multimediale aanpak. Hij gebruikte radio, kranten en film, maar propageerde ook in de openbare ruimte, in de vorm van vlaggen, optochten en massabijeenkomsten. Zijn multimediale campagnes drongen door tot diep in haast elke woonkamer.

De ‘gelijkschakeling van het volk’, de nazificering van het openbare en maatschappelijke leven, werd onder andere bereikt met hulp van de radio. Goebbels verklaarde in maart 1933: *De radio moet voor de regering de nog ontbrekende 48 procent ahang bij elkaar trommelen en als wij die dan hebben, moet de radio deze 100 procent vasthouden en verdedigen. De radio moet de geesten zo doordrenken met de ideologische inhoud van onze tijd, dat niemand daar meer aan kan ontkomen.*

Tot het vaste repertoire van de nationaalsocialistische propagandamachine behoorde het verplicht gezamenlijk luisteren naar de uitzendingen van de radio. In alle fabrieken en bedrijven moesten tijdens werktijd de radio's aangezet worden: *de Führer spreekt*.

In augustus 1933 werd op de *Grosse Deutsche Funkausstellung* in Berlijn de Volksempfänger gepresenteerd. Deze 'volksradio' moest door alle grote Duitse radiofabrikanten geleverd worden. Door de massale productie werd de prijs omlaaggebracht en zo vond de radio zijn weg naar vrijwel elke Duitse huiskamer. Begin 1933 waren in Duitsland vier miljoen radio's, in 1941 zestien miljoen. Met ingang van 1938 werden bovendien in bijna alle grote steden luidsprekerzuilen opgesteld, teneinde ook de mensen die zelf geen volksontvanger bezaten met de ideologie te kunnen overladen. De propagandistische slogans van de nationaalsocialisten werden steeds weer herhaald, erin gehamerd tot diep in het onderbewuste.

Met de overval op Polen, die uit propagandistische overwegingen werd aangemerkt als verdedigingsdaad, begon op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog, en daarmee ook de oorlogspropaganda. In de 'Grondbeginselen voor de propagandavoering in oorlogstijd' van 27 september 1938 was vastgelegd: *De propaganda wordt ingezet in dienst van de Wehrmacht. Ten eerste voor het behoud van de offervaardigheid van het volk en de eensgezinde wil het vaderland te verdedigen. Ten tweede ten behoeve van de voorlichting over militaire maatregelen die het leven van het eigen volk zullen raken. Ten derde ter overwinning van onrust en opwinding onder het volk, opgewekt door vijandelijk optreden op het eigen grondgebied. Ten vierde ter camouflage, als dekmantel of ter misleiding van de vijand met betrekking tot de eigen plannen.*

Journalisten werden omgeschoold tot oorlogscorrespondenten. In alle legeronderdelen werden *Propagandakompanien* opgericht. Een nieuwe vorm van radiojournalistiek werd inge-

voerd: de frontrapportage waarin de spanning van het gevecht voelbaar was, waarbij zelfs het leven van de verslaggever of cameraman op het spel stond: *...U hoort van onze Propagandakompanien berichten van het front. Zal het onze mensen lukken om dit verslag, ondanks ernstige beschietingen, ten einde te brengen? Zal misschien de opnameapparatuur worden getroffen? Of zal de verslaggever mogelijk zelf gewond raken? Luister naar onze verslaggever vanuit het aanvallende vliegtuig: 'we vliegen reeds boven vijandelijk gebied. Ons gevechtstoestel snelt op het doel af. Onder ons verwoeste bruggen en spoorwegen...'*

Naast live uitzendingen en oorlogsrapportages waren Goebels' muziek- en amusementsprogramma's belangrijk en door-dacht. *Het maakt een groot verschil of een volk met plezier en optimisme zijn moeilijke levenstaak uitvoert, of dat het met hangend hoofd en pessimisme de zorgen van het dagelijkse leven tegemoet treedt*, noteerde de propagandaminister in zijn dagboeken. De ontspanningsopdracht voor de radio was tot in detail vastgelegd. Zo werd in plaats van militaire marsen, bij voorkeur op het volk en vaderland georiënteerde volksmuziek ten gehore gebracht. Bij muziekprogramma's werd weinig gepraat en men speelde geen vrolijke liederen uit het Rijngebied, omdat juist dat gebied zo zwaar gebukt ging onder geallieerde luchtaanvallen.

Vanaf 1939 ontfermde het Rijkspropagandaministerie zich via de *Wochenschauzentrale* ook zelf over de inhoud en vormgeving van de populaire *Wochenschau*. Gedurende de oorlogsjaren werd in Duitsland in bijna alle bioscopen telkens voor het begin van de speelfilm een nieuwsoverzicht vertoond met korte berichten over politieke, militaire, culturele en sportgebeurtenissen van de voorbije week. De berichtgeving concentreerde zich vooral op het actuele oorlogsgebeuren. Hoe ongunstiger voor Duitsland het verloop van de oorlog werd, des te sterker werd de berichtgeving geschoond of vervalst weergegeven. Het luisteren naar buitenlandse zenders werd verboden en op het verspreiden van vijandelijke propaganda kwamen zware straffen te staan.

Hoewel er vanwege de Duitse bezetting in Nederland geen sprake meer kon zijn van objectieve berichtgeving, is Michiel na mei 1940 naar de Nederlandse radio-uitzendingen blijven luisteren. Daarnaast werden de Nederlandse kranten door hem en zijn vrouw gedurende de hele oorlog uitgeplozen op zoek naar nieuws uit hun geliefde vaderland en naar informatie met betrekking tot verwanten.

Ook al had Michiel nog zo geprobeerd zijn kinderen de ogen te openen en op andere gedachten te brengen, Ali in Berlijn bleef halsstarrig en koppig in het succesverhaal van het nieuwe en almachtige Duitsland geloven.

Ali aan Pieter. Berlijn, 11 december 1940:

Ik heb van mijn spaargeld een kleine Volksempfänger voor 35 RM gekocht en ben daar zielsgelukkig mee. Ik geniet van het theater en de opera. Ook lopen hier goede films. Wat de Wochenschau op dit moment brengt, zou al voldoende zijn. Onze jongens verrichten werkelijk veel en goed werk, daarvoor maakt het hart nog eens een extra sprongetje van blijdschap.

Je kunt je niet voorstellen hoe trots ik erop ben, te kunnen werken en mijn brood zelf te kunnen verdienen. Geweldig! Des te groter is echter het verdriet, dat dit niet bij het Rode Kruis is, of ergens in een militair hospitaal. Dit geluk is voor mij niet weggelegd, omdat ik immers buitenlandse ben.

Ja, Pietje, Kerstmis staat weer voor de deur, voor de derde keer weg van het ouderlijk huis, misschien zelfs helemaal alleen. Kerstmis, dat was voor ons zeven kinderen, in alle eenvoud en met dat heerlijke, kinderlijke plezier, toch het mooiste feest! Waarom moest het leven zo hard voor ons zijn, ons het lot van een geheel uit elkaar gegroeid gezin brengen? Muttchen schreef mij, dat het in het bedrijf slecht gaat. Ja, ons oude, geliefde Schake, de dromen uit onze kindertijd, zorgeloos en onbevangen, ook al kreeg je soms kamerarrest

of bergen schrijfwerk als straf... Die tijd komt nooit meer, ze ligt al te ver achter ons, ze is voorbij.

Ik wacht al een eeuwigheid op een levensteken van je, laat snel van je horen. Hopelijk brengt het nieuwe jaar ons een stuk verder, zowel richting de overwinning, als ook in ons persoonlijke leven.

Jo aan Pieter. Königsberg, 11 december 1940:

Sinds 1 december werk ik bij I.G. Farben van Bayer, afdeling plantenbescherming. Ik verwacht mij geleidelijk in het bedrijf te kunnen inwerken, de wil en de energie zijn daarvoor aanwezig.

Karl schreef gisteren, dat hij tot Anstaltsleiter [directeur] van Oranienstein bevorderd is en daarnaartoe overgeplaatst wordt. Daar zal hij blij om zijn, ook al betekent dit een verhuizing.

Onder druk van de door de Duitse bezetting toegenomen spanningen, is Pieter erin geslaagd in een recordtempo zijn doctoraalexamen te behalen. Daarmee heeft hij zijn rechtenstudie aan de VU toch nog succesvol kunnen afronden. De hele familie heeft met hem meegeleefd. Maar ook van thuis is er nieuws.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 14 december 1940:

Kom, laat ik je een dikke kus geven! Heel, heel hartelijk gefeliciteerd met het behalen van je doctoraalexamen. Dat viel thuis in als een bom! Ik denk dat iemand anders in jouw positie dat niet zo gemakkelijk voor elkaar had gekregen.

Ook ik kan je een blijde boodschap mededelen, waarvoor wij kinderen al zo menig bittere traan hebben gehuild. Fräulein Pod gaat de 15de januari weg, zij gaat weer naar een groot landgoed.

Jan aan Pieter. Königsberg, 15 december 1940:

Hoe vind je het dat Fräulein Pod er de 15de januari vandoor gaat. Haar 20 jarig jubileum wil ze echter nog in Schakenhof vieren.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 15 december 1940:

Bravo! Vandaag viel je briefkaart van 10 december op de mat. Prachtig hoor, dat heb je goed gedaan. Een mooi resultaat. In februari 1937 bracht ik je naar Holland. Toen moest je eerst nog de Nederlandse taal leren en nu, nog geen vier jaar later, ben je afgestudeerd en meester in de rechten. Ik geloof dat dit de eerste Hoogendijk is die deze titel heeft gehaald. Van een advocaat Hoogendijk heb ik nog nooit gehoord. Het is een prachtig resultaat en een mooie sprong naar boven. Ik feliciteer je dan ook van ganser harte, en ik ben blij en dankbaar dat ik het nog beleven mag.

Laat alles zijn wat wil, Piet, ik ben je vader toch en je weet, hoe ik er altijd over heb gedacht. Ik heb vele slapeloze nachten doorgebracht en ik ben dikwijls mismoedig geweest over de verwijdering die tussen ons bestond. Geloof nooit dat ik onverschillig ben geweest in deze zaak. Maar vertrouw mij, het leven heeft mij zwaar aangepakt en veel heb je misschien niet kunnen begrijpen, omdat je niet alles weten kon. Hoe het ook zij, deze daad heeft voor je moeder en mij, en ook voor de gehele familie een zonneshijn op onze weg geworpen.

Wij zijn erg nieuwsgierig hoe alles is gegaan en je moet maar eens gauw uitvoerig schrijven. Jan kreeg gisteren je briefkaart op zijn verjaardag. Moeder was kerstinkopen doen in Königsberg. Jans verjaardag werd gevierd bij Frau Prof. Boenig [tante Prochen]. Zij belde mij gisteravond op en vertelde mij het heuglijke nieuws.

Ik heb al op 30 november 1940 naar Berlijn geschreven om

toestemming te verkrijgen, dat je met Kerstmis naar huis mag komen, maar tot nu toe zonder resultaat. Ik wil nu morgen nog met de Landrat spreken, misschien kan hij een officiële verklaring afgeven, waarin staat dat je hier dringend nodig bent. Ik hoop dat het voor elkaar komt. Intussen moet je het zelf ook nog maar eens proberen. Het zou zeer goed zijn als wij elkaar konden spreken, ook voor jouw toekomst had ik nog plannen.

Voor december heb ik het geld al lang overgemaakt en voor januari zal ik, als je niet naar huis komt, dat alsnog doen. In elk geval neem je toch zeker een beetje vakantie en ik zou je willen raden nog niets te ondernemen, voordat wij elkaar gesproken hebben.

Hartelijke groeten van je blijde en liefhebbende vader.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 19 december 1940:

Nu heb je het toch nog voor elkaar gekregen. Ik feliciteer je van ganser harte met je doctoraalexamen. Was het zeer zwaar, mijn jongen? Je begrijpt waarschijnlijk wel hoe ik iedere dag aan je moest denken. Ik wist toch niet precies welke dag je dat examen af moest leggen. Ook ging ik iedere krant na om te kijken of je er al in stond, net zoals met je kandidaatsexamen. Toen las ik het als eerste in de krant, dat je geslaagd was. Wat waren we allen blij voor je. Ook Vati was opgetogen en trots dat het je gelukt was. Ik kan het bijna niet geloven dat je in deze paar jaar het meester-examen gehaald hebt. Blijf altijd nederig van hart, mijn lieve oudste zoon. Wat je ook doet, ga niet in egoïsme, zelfheerlijkheid of hoogmoed verder door het leven.

Vati is dinsdag naar Gerdauen geweest. Hij heeft de Landrat om toestemming gevraagd, of je in de vakantie naar Oost-Pruisen mag komen. Vati heeft dit attest naar Amsterdam gestuurd. Nu wachten wij met spanning af, of je werkelijk hiernaartoe mag komen, om dan je verdere plannen te bespreken en wat je verder zal studeren.

Hier vriest het dat het kraakt, alweer tot 17 graden onder nul. In de varkensstal heerst een drukte vanjewelste. Er zijn zulke mooie varkentjes geboren van de beer die Vati in augustus zelf verworven heeft. De twee vorige beren die door de varkensfokkerijvereniging aangekocht waren, deugden voor geen cent. Het gehele fokmateriaal was naar de duivel. Nu hopen wij de stand weer op te kunnen krikken.

Teuntje en Karl schreven of ik in januari naar hen toe kon komen, omdat Karl nu leider aan de *NPEA* Oranienstein geworden is en Teuntje in februari haar derde kindje verwacht. Vati heeft dit goed gevonden.

Ook Johanna zwijgt wijs over het aanstaande vertrek van Anna Podgurski. Zij is verheugd dat haar man haar toestemming heeft gegeven Teuntje te bezoeken. Sinds haar huwelijk in 1937 had Johanna haar dochter niet meer gezien.

Michiel had niet veel op met zijn schoonzoon Karl. Hun beider politieke en maatschappelijke opvattingen lagen te ver uit elkaar. Karls trouw aan het regime en diens drang om binnen de Partij hoger op te komen, werden door zijn schoonvader niet op prijs gesteld. Bij zijn bevordering tot Leider van een *NPEA* zal Michiel zeker zijn kanttekeningen hebben geplaatst.

De *NPEA* Oranienstein werd in 1937 opgericht en was gevestigd in het prestigieuze slot Oranienstein bij het in het Rijnland gelegen stadje Diez. Het barokslot behoorde van oorsprong toe aan de familie Van Oranje-Nassau.

NPEA stond voor *Nationalpolitische Erziehungsanstalt*. Dit waren Hitlers elitescholen. Naar buiten toe functioneerden deze opleidingsinstituten nagenoeg geheel conform de tradities van de vroegere 'Koninklijke Pruisische Cadettenopleiding'. In 1941 waren in het Duitse Rijk een dertigtal van deze elitescholen met in totaal zo'n zesduizend leerlingen.

De *Napola's*, zoals deze internaten in de volksmond werden genoemd, stonden onder invloed van Himmlers ss. Formeel res-

sorteerden zij onder de SA, reden waarom de leider van een dergelijke eliteschool altijd een SA-man was.

De leerlingen van deze elitescholen, *Jungmannen* genoemd, werden uitgekozen op intelligentie, moed en raskenmerken. Zij werden opgeleid tot politieke soldaten, de toekomstige militaire en bestuurlijke elite van het Derde Rijk. De opleiding kende, net als het Duitse humanistische gymnasium, acht schooljaren. Tijdens de vakanties deden de jongens verplicht dienst bij de Hitlerjugend. Het uitgaansuniform voor tien- tot veertienjarigen was gelijk aan het uniform van het *Jungvolk* en het uniform voor veertien- tot achttienjarigen was gelijk aan dat van de Hitlerjugend. Thuis was een Jungmann in de leeftijd van twaalf jaar meestal *Jungvolk-Gruppenführer*. Hoe langer de oorlog duurde, des te vroeger werden de oudere leerlingen onder de wapenen geroepen, om dienst te doen bij de gevechtseenheden van de Wehrmacht en de Waffen-ss.

Johanna was van plan na de feestdagen Teuntje en haar gezin te bezoeken. Maar eerst werd er in Schakenhof na een bewogen en problematisch verlopen oorlogsjaar op ingetogen wijze Kerstmis gevierd. Van de zeven kinderen waren alleen Jo, Jan en Cobi thuis.

Ali aan Pieter. Neuzelle, 26 december 1940:

Ik ben de feestdagen gezellig bij Teuntje. Haar kinderen zijn schattig, hun mondjes staan nooit stil. Teuntje en Karl verhuizen op 1 april naar Oranienstein. Ze krijgen daar op het terrein een eigen woning met negen kamers. Daarvoor komt Muttchen naar Neuzelle. Het is goed voor haar, dat ze er eens uit komt.

In Berlijn heb ik bij haar zoon nog tante Prochen ontmoet. Ze kon veel van thuis vertellen. Mij maande ze om verstandig te zijn en toe te geven. Vati zou erg veranderd zijn. Fräulein Pod zou nu ook vertrokken zijn. Ik wil niet door de knieën

gaan. Ik red me wel alleen en kan met mijn salaris goed uitkomen. Ik heb zelfs zoveel vrije tijd, dat ik in het voorjaar ga tennissen. Mijn nieuwe chef is daar voorzitter.

‘Siemensstad’ is een heerlijke stad, overal nieuwe gebouwen en een goed publiek. Ook heb ik weer een goed pension gevonden, slechts vijf minuten van mijn werk vandaan. Met Nieuwjaar ben ik weer in Berlijn, om mijn verhuizing voor te bereiden. Duim voor me, dat mijn nieuwe baan nu goed is, bij de eerste ben ik erin getuind.

Ik had in december van mijn eigen geld een Volksempfänger gekocht. Omdat ik nu in mijn pension een radio heb, zal ik dat ding naar Jockelchen sturen. Ze zal daar beslist blij mee zijn.

Lieve Pietje, ik heb in Berlijn op de treinen gelet, maar ik heb geen Pietje gezien. Hopelijk maak je ons toch nog blij. In alle hartelijkheid.

Jo aan Pieter. Königsberg, 30 december 1940:

Kerstmis was mooi en verliep vredig. Pas op kerstavond kon ik de trein naar huis nemen. Peter nam ik gelijk mee. Ali was er niet, dus waren we maar met een klein gezelschap.

Gebruikmakend van de gelegenheid, werd veel naar muziek geluisterd. Zoals je weet, heb ik op onze kamer in Königsberg nog geen radio. Jan zorgde ervoor dat de stemming er goed in zat, de bengel heeft een uitstekend gevoel voor humor. De tranen liepen ons over de wangen van het lachen.

Morgen is het de laatste dag van het jaar. Ik ben blij dat het jaar nu ten einde loopt. Ik had nog steeds hoop, dat ik je met Kerst hier zou treffen. Jammer genoeg gebeurde dat niet, dat was een bittere teleurstelling.

Je wilt weten wie Peter is. Ik heb hem via Fed leren kennen.

Hij is een regimentskameraad, Feds jaargang, afkomstig uit Berlijn. Het is spijtig dat hij in het leger zit, want ik mag hem graag. Aanvankelijk wilde ik niets anders dan goede vrienden zijn. Hij verwachtte richting de vijand gestuurd te worden. Het liep anders. Peter was zeer veel alleen en ik ook en daarom hebben we samen de tijd verdreven. We zijn veel aan zee geweest en hebben hier zo ongeveer alles gezamenlijk ondernomen. Hij wil later ingenieur worden, maar heeft nog niets aan zijn opleiding kunnen doen. Vele anderen vergaat het evenzo. Ik heb hem meegenomen naar tante Pro en naar de Von Gottbergs. Zo komt hij ter afwisseling van het kazerneleven weer eens in een gewone woonomgeving. Je ziet, bij mij zitten aan een vriendschap altijd wel haken en ogen.

Gisteren schreef Ali dat zij mij haar radioapparaat ter beschikking wil stellen. Daarmee heeft zij mij natuurlijk een groot plezier gedaan, dan zal ons kamertje nog gezelliger worden.

Voor 1941 wens ik je, mijn Pietje, allerhartelijkst heel, heel veel goeds toe.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 11 januari 1941:

Dit is nu al de vierde brief en nog steeds heb ik geen antwoord van je. Ik heb van tante Prochen gehoord, dat Ali over mij geroddeld heeft.

Op het ogenblik ben ik weer alleen. Muttchen is in Neuzelle. Ondanks alles was Kerstmis een mooie tijd. De sneeuw ligt hier een halve meter hoog. We hebben gezamenlijk sleetje gereden en het is prima weer om te schaatsen. 's Avonds hebben we meestal tot een uur of twaalf gebridget. De stilte nadat iedereen vertrokken was, is ondraaglijk, je moet daar weer opnieuw aan wennen.

Jan en ik mogen op dansles. We hebben Jan eindelijk zover gekregen onder de voorwaarde, dat ik meega.

Op het erf is weer leven in de brouwerij. Het is toch te merken dat weer de juiste persoon de leiding heeft. Deze week is onze eerste stier verkocht voor 1400 RM, een heel bedrag om mee te beginnen. In de varkensstal wriemelt het nu voortdurend. De komende week is de eerste merrie aan de beurt om te werpen. Maandag komen de staatshengsten.

Er is nog geen vervangster voor Fräulein Pod gevonden. Twee sollicitanten waren hier op gesprek, maar beiden hebben afgezegd.

Nu, lieve Pietje, ben je weer helemaal op de hoogte, ben je weer tien minuten in Schakenhof geweest.

Moeder Johanna aan Pieter. Neuzelle, 12 januari 1941:

Woensdag ben ik in Neuzelle aangekomen, om Teuntje te helpen. Begin februari verwacht zij haar derde kindje. Karl is weer vertrokken naar Oranienstein. Teuntje ziet er zeer goed uit. Zij haalde mij stralend van geluk van de trein af. Deze had ruim drie uur vertraging. Men zou haast niet zeggen, dat ze binnenkort haar derde kindje verwacht. Haar twee zoontjes zijn doerakken. Henrik is een babbelkous, zijn mondje staat geen ogenblik stil. Hij is groot en slank gebouwd, zijn gezichtje is blank met helblauwe ogen. Henrik is dol op zijn broertje. Deze schijnt een geheel ander temperament te hebben. Dierk heeft een krullenbol en is voor zijn leeftijd al heel erg groot. Henrik houdt niet van knuffelen, maar zijn broertje wel.

Teuntje verwent mij zeer. Misschien kan Karl, wanneer het kindje geboren is, een paar dagen hiernaartoe komen. Het is de bedoeling dat het gezin in april naar Oranienstein zal verhuizen.

Op kerstavond was Jo met een heer Dinel [Peter] bij ons. Later kwamen Irmchen von Gottberg, mevrouw von Gottberg met haar dochter Renate [Nati] en tante Pro. Jan was ook thuis. Hij heeft het gehele gezelschap vermaakt met zijn

olijke capriolen. Hij kan Cobi om haar vriendje zo voor de gek houden dat iedereen wel moet lachen, of je het nu wilt of niet.

Wij hebben het allen nog voor mogelijk gehouden, dat je onverwachts zou komen. Telkens wanneer een trein voorbij kwam hebben we met spanning afgewacht.

Teuntje aan Pieter. Neuzelle, 12 januari 1941 (korte noot onder moeders brief):

Heb jij onze decemberbrief ontvangen? We wachten nog altijd op een groet van jou. Mocht je naar Oost-Pruisen komen dan mag je niet aan ons voorbijgaan, ook wanneer ik in bed zou liggen. Verheug je met ons, wij worden al een groot gezin. Veel liefs en goeds.

Op 11 februari 1941 werd in Neuzelle Teuntjes derde kindje geboren, een meisje. Karl was wederom afwezig.

Het oorlogsgeweld verhevigde zich inmiddels alom. Door de voortdurende bombardementen op Keulen waren Truus en Heinrich gespannen en prikkelbaar. Heinrich, aanzienlijk ouder dan zijn zwager en overtuigd nazi-aanhanger, duldt het niet dat, na Michiel in Schakenhof, ook Pieter in Nederland anders tegen zijn Duitse werkelijkheid aankijkt. Geïrriteerd dient hij Pieter kort en krachtig van repliek.

Heinrich aan Pieter. Keulen, 14 januari 1941:

We hebben je brief vandaag ontvangen. Je probeert mij nu alweer de wet voor te schrijven. Ik ben daar absoluut niet van gediend! Als jij wat tact aangaat iets op mij hebt aan te merken, dan hebben wij beiden alleszins wat dit punt betreft in Schakenhof de juiste leerschool gehad.

Het zijn overigens voldongen feiten die wij onder ogen

moeten zien en die ook jij hebt te accepteren. Kennelijk ben jij nog te jong en ben je, inmiddels op het verkeerde been gezet door je lange afwezigheid en door de emigrantenkletspraat uit de tijd van voor de tiende mei, volstrekt niet meer op de hoogte van wat hier werkelijk speelt. Ik heb jou persoonlijk niet aangevallen, waarom val jij mij dan aan. Ik hoop dat je dat in de toekomst achterwege laat.

Truus in het fotoboek van haar zoon Hartmuth:

De nachten worden steeds afschuwelijker. Soms liggen we vier tot vijf uur in de kelder. Dik ingepakt worden jullie naar beneden gedragen. Grote huis roept tuut-tuut. Allen naar de kelder! Luchtafweer schiet boem, boem, tak, tak.

Hoe vaak moesten wij jullie niet uit jullie diepste slaap wakker maken, maar het kon niet anders. Overdag waren jullie dan niet te genieten. Wij moesten van alles door de vingers zien, om jullie kleine, toch al overspannen zenuwen niet nog verder in rep en roer te brengen.

Heinrich in het fotoboek van zijn dochter Brigitte, 1941:

Het werd steeds erger en weerzinwekkender. Je moest in de herfst en in de koude winter, nacht na nacht, in de kelder beschutting zoeken tegen granaten en bommenscherven. Terwijl jouw broertje en zusje en soms ook je bang geworden moeder uit angst en opwinding huilden, wist jij gelukkig van dat alles nog niets af. Jij lachte en kletste uren achtereen, bij een zwak nachtlucht in de koude kelderruimtes. Zoals de zonnige morgen de donkere nacht weer doet vergeten, zo was ook jij: een kind, zoals de lachende, stralende voorjaarsmorgen, altijd vrolijk en met goede zin tegenover allen die jou met hun zorgen omringen, in het bijzonder je moeder.

Ali aan Pieter. Berlijn, 15 januari 1941:

Hartelijk dank voor je bericht. Ik ben iedere dag al in de vroegte met mijn gedachte bij jou, dat je me zal bellen, dat we elkaar zullen weerzien! Beloof me dat je niet te snel er weer vandoor zult gaan, de anderen zie je nog tijdig genoeg. Ik wil helemaal alleen met jou zijn, niet samen met de Beudeckes, als je daar logeert.

Gisteren heeft Siegfried Lengnick mij opgezocht, hij was op doorreis. Hij heeft mij weer eens echt laten lachen. Vele dierbare jeugdherinneringen kwamen bij ons boven. Ik voelde mij weer als een veertienjarige.

Zaterdag neem ik de trein naar Neuzelle. Ik verheug me erop Muttchen daar weer te zien.

Kom maar snel hiernaartoe, ik kan me er oneindig op verheugen. Op een spoedig weerzien, jouw Liedje.

Ali verwacht Pieter eindelijk in Berlijn!

Treinstation Schakenhof.

9

EEN LAATSTE BEZOEK AAN OOST-PRUISEN, 1941

Na de lange zomervakantie in 1938 samen met Wido van Heemstra en het korte bezoek tijdens de kersttijd van datzelfde jaar, maakt Pieter in februari 1941 voor het laatst de tocht naar Schakenhof.

Tijdens deze reis heeft hij zijn beide ouders weergezien, zijn broer en alle vijf zusjes. Op de heenweg gaat hij via Berlijn en Königsberg en op de terugreis via Neuzelle en Keulen. Michiel, die op dat moment alleen thuis was met Cobi, wilde al geruime tijd Pieter persoonlijk spreken. Met moeder Johanna vond een hartelijke hereniging plaats bij Teuntje in Neuzelle.

Bij zijn terugkeer naar Nederland ondervond Pieter grote problemen om de daarvoor noodzakelijke visumpapieren te verkrijgen. Het was gedaan met de betrekkelijke rust die aanvankelijk heerste na de inval van de Duitsers in mei 1940. De oorlogssituatie in Nederland ontwikkelde zich nu explosief. Michiel schoot zijn zoon te hulp.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 2 maart 1941:

Heden ontving ik je briefkaart uit Berlijn van 28 februari 1941. Ik zal morgen alles in het werk stellen, opdat je zo spoedig als mogelijk in het bezit van de nodige visumpapieren komt. Houd er rekening mee, dat de heren in Oost-Pruisen nooit veel haast hebben, dat heb ik in al die jaren meerdere malen

ondervonden. Ik wil mij allereerst hier met de districtscommissaris in verbinding stellen en vervolgens, indien nodig, met Königsberg. Ik zal je ook het adres geven van advocaat Scholz, die de belangen van de Nederlanders in Duitsland op zich genomen heeft: Dr. Rechtsanwalt Eberhard Scholz, Graf Speestr. 15 in Berlijn W. Mocht een en ander niet in orde komen, ga daar dan heen.

Vandaag kreeg ik ook een brief van consul Nieuwkamp, waarin hij mij schreef, dat hij je eerdaags in Amsterdam op wil zoeken. Ik heb goede hoop, dat hij wat voor je kan doen. Zijn adres is A.P. Nieuwkamp, Laan Copes van Cattenburch 56, in 's Gravenhage. Ik ga ervan uit, dat hij je zal willen helpen. Ik heb voor hem nu al twaalf jaren in Oost-Pruisen zeer veel gedaan en ik verwacht dat hij uit erkentelijkheid zal doen wat hij kan.

Wanneer je via hem een baan kunt krijgen, hoeft je het voorstellen om te promoveren nog niet op te geven, misschien laat zich een en ander combineren. Het is jammer dat je nog niet alles op de rails hebt staan.

Ik heb met genoegen gelezen dat je met moeder een gezellige tijd in Neuzelle hebt gehad. Bestel van mij aan Alida mijn beste groeten en zeg haar, dat ik in mijn hart geen wrok jegens haar koester.

In het bedrijf gaat alles zijn gang. Ik heb wel zeer veel zorgen voor de toekomst en op dit moment veel werk, daar [inspector] Emil Podgurski nog tamelijk lang het bed moet houden. Wij hebben vijf prachtige veulens, van Möwe, Luftige, Belladonna, Morgana en Magie, en nummer zes zal ook wel spoedig komen.

Zo, deze brief gaat hier zondagavond 2 maart met de trein van 16.30 uur mee, en zal dus wel morgen, maandag in je bezit zijn. Met de hartelijke groeten en de beste wensen voor allen, je liefhebbende vader M.A.H.

Michiel getroost zich veel moeite bij de diverse autoriteiten de behandeling van Pieters visumaanvraag voor Nederland te bespoedigen. De procedure verloopt moeizamer dan verwacht, ook al heeft Pieter de Nederlandse nationaliteit.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 4 maart 1941:

Gisteren heb ik direct de districtscommissaris opgebeld. Directeur Bormann had de stukken naar Königsberg verzonden. Vervolgens heb ik contact gezocht met inspecteur Klatt van de Gestapo in Königsberg. Deze deelde mij mede, dat je permissie krijgt om naar Nederland te gaan. Hij had de papieren echter naar Nederland moeten sturen. Het zal dus nog wel een paar dagen duren, voordat alles voor elkaar is. Ik heb Klatt gevraagd of jij in Berlijn de afhandeling nog zou kunnen bespoedigen. Dat ging echter niet, alles moet via de verschillende instanties gaan. Bureaucratie!

Ik heb moeder geschreven, dat ze eventueel ook naar Truus kan gaan, nu zij toch reeds halfweg is. Ik heb haar natuurlijk vrijgelaten en weet niet of zij dat zal doen. Kan jij niet mee-gaan? Je moet toch nog een poosje op je papieren wachten. Als je geld nodig hebt, telegrafeer dan maar.

Over Noord-Holland is de staat van beleg afgekondigd. Generaal Siburg heeft nu alle regeringsmacht! De situatie schijnt zich toe te spitsen.

Van hier verder geen nieuws. Vele lieve groeten van je Vader M.A.H.

Bij Michiel groeide stilaan het vermoeden dat de oorlogstoestand in zijn vaderland aan het escaleren was en dat dit de reden moest zijn, waarom het voor Pieter zo moeilijk was om naar huis terug te kunnen keren. Hij had in zijn Nederlandse krant de 'Bekendmaking van den bevelhebber der Weermacht' van 26 februari 1941 gelezen. Deze kennisgeving werd in alle Nederland-

se kranten gepubliceerd. De bevelhebber van de Wehrmacht in Nederland, Friedrich Christiansen, verklaart hierin dat hij, gelet op de politieke toestand van dat ogenblik, de uitvoerende macht over de provincie Noord-Holland op zich genomen heeft en de tenuitvoerlegging overdraagt aan luitenant-generaal Si-burg. Tevens geeft hij het bevel dat iedereen weer aan het werk moet, demonstraties en dergelijke verboden zijn en dat politieke partijen geen activiteiten mogen ondernemen. Overtreding zal ernstig worden bestraft volgens de Duitse krijgswetten. In voor de Wehrmacht cruciale gevallen wordt zelfs met de doodstraf ge-dreigd.

Deze maatregelen waren een reactie van de autoriteiten op de onrust die in de hoofdstad was ontstaan nadat leden van de NSB en de WA (de Weer Afdeling) waren overgegaan tot het or-ganiseren van provocaties in buurten waar veel Joodse gezinnen woonden. Deze acties ontaardden in felle knokpartijen. De Duit-sers besloten daarop tot het nemen van tegenmaatregelen. Op 12 februari werd de oude Joodse wijk in Amsterdam afgesloten. Het bleef echter onrustig met hoog oplaaierende emoties.

Op 22 en 23 februari voerden de Duitsers in de Jodenbuurt wraakacties uit. Jonge Joodse mannen werden hardhandig bij-eengedreven op het Jonas Daniël Meijerplein. Vierhonderdvijf-entwintig van hen werden als gijzelaar afgevoerd en uiteindelijk naar de concentratiekampen Buchenwald en Mauthausen gede-porteerd. Niemand zou terugkeren.

De bevolking van Amsterdam was woedend. Spontaan bra-ken stakingen uit. Tienduizenden Amsterdammers en arbeiders in de omringende steden legden hun werk neer. De staking werd door de Duitsers genadeloos neergeslagen, er vielen doden en gewonden. De Februaristaking van 25 en 26 februari 1941 was in Nederland de eerste uiting van massaal verzet tegen de Duitse bezetting.

De onlusten en de daaropvolgende machtsovername heb-ben Pieters terugkeer naar Amsterdam inderdaad bemoeilijkt

en vertraagd. Geërgerd en ongeduldig wacht hij bij zijn zusje Truus in Keulen zijn visum af.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 14 maart 1941:

Ik heb je brief van 5 maart, je briefkaart van 6 maart en vandaag je kaart van 10 maart ontvangen. Je schrijft, dat je door dat lange wachten al je geld uitgeeft en straks in Amsterdam zonder iets zal zitten. Dat is niet juist. De Bank der Landschaft Gerdaunen heeft mijn conto voor januari, februari en maart met $3 \times 200 \text{ RM} = 600 \text{ RM}$ belast, zodat je in Amsterdam over 420 gulden kunt beschikken. Bovendien gaf ik je coupons mee, welke ook nog eens 120 gulden op zullen brengen, in het totaal dus $420 + 120 = 540$ gulden.

Ik heb mij heden weer direct in verbinding gesteld met de Gestapo. Daar werd mij nadrukkelijk gezegd, dat hier geen bezwaren tegen jou bekend zijn en dat jij je visum zeker zult krijgen. Er gaan echter altijd ongeveer vier weken overheen, dus kan je zelf uitrekenen, wanneer je in het bezit komt van je papieren.

Terwijl Pieter in Schakenhof verbleef, was Johanna bij haar dochter Teuntje in Neuzelle. Pieter heeft haar afwezigheid benut om zijn vader nogmaals aan te spreken op de affaire Anna Podgurski. Dat zit Michiel kennelijk nog steeds dwars.

Over je verblijf in Schakenhof zullen wij maar niet meer debatteren. Dat heeft geen zin. Je weet toch alles beter. Ik zal mijn kinderen de strijd tussen een oude en een nieuwe generatie besparen. Daarover wil ik alleen nog zeggen: in het heden, ligt het verleden. Zie er maar op toe, dat jij jouw leven anders inricht en ik hoop dat je daarin zal slagen.

Dat moeder al geruime tijd weer thuis is, zal je wel van Truus gehoord hebben. Groet allen hartelijk en zelf ook de

hartelijke groeten van je vader, de theatrale overdrijver, enz.
enz.

Hoewel Michiel duidelijk zijn ongenoegen laat blijken, eindigt hij zijn schrijven uiteindelijk toch met een hartelijke groet. En terwijl Pieter net uit Schakenhof vertrokken is, dient onverwacht bezoek zich alweer aan. Nu er maar geen einde komt aan de intensieve bombardementen op Keulen, lijkt het Truus en Heinrich beter hun kinderen in Schakenhof in veiligheid te brengen. Verrast door dit plan wil Johanna bij thuiskomst uit Neuzelle direct weer de trein in stappen om de kinderen zelf te gaan halen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 16 maart 1941:

Van Truus hoorden wij, dat je nog in Duitsland was. Ik vind het jammer dat ik niet van Neuzelle over Berlijn naar Keulen gereden ben. Maar hoe kon ik weten dat Truus en Heinrich hun kinderen mee naar Schakenhof hadden willen geven. Toen ik thuis aankwam, hoorde ik het van Vati. Omdat het mij niet losliet zei ik, dat ik de volgende dag alsnog naar Keulen zou gaan om de kinderen op te halen. Groot gelach natuurlijk om mijn voornemen. Ik was echter helemaal niet zo verreis, zoals sommigen vaak zijn. Ik had zelfs nog twee uur moeten staan in een overvolle gang, waar men voortdurend heen en weer geslingerd werd door de mensen die op en neer liepen. Omdat de gang ook nog vol stond met koffers, autobanden en weet ik al niet meer, zelfs nog een hond, was het inderdaad niet zo aangenaam. Omdat het oorlog is, moet men veel ontberen. Mijn beide koffers had ik gelukkig in Neuzelle als passagiersbagage verstuurd. Met al dat overstappen was ik in de overvolle treinen daarvan af. Mijn koffers waren goed aangekomen bij het station van Schakenhof. Ik had deze nog extra met een dik touw omwonden, zodat men er niets uit had kunnen halen.

Het huis staat op zijn kop. De kinderkamer en de secretaresseskamer worden opnieuw behangen en geveerd, zodat deze er weer hebbelijk uit zullen zien, als de kinderen komen.

Ja, lieve jongen, het zijn benauwende tijden met veel gevaren. Moge God nabij zijn op je verdere levensweg. Wij weten niet of wij elkaar nog weer zullen zien, maar laten wij bidden, dat God ons behoeden wil. Al zijn wij ver van de ander verwijderd, toch zijn wij in geest en gedachten dicht bij elkaar. Zo dan mijn kind, met nog een hartelijke kus sluit ik af, je liefhebbende moeder.

Johanna twijfelt eraan of zij haar oudste zoon ooit zal weerzien. Haar moederhart is weemoedig, maar zij treurt niet. Zij schikt zich in haar vertrouwen in God.

Truus was niet de enige, die haar kinderen in veiligheid wilde brengen. Uit de gebombardeerde Duitse steden kwamen steeds meer evacués en vluchtelingen richting het nog rustige Oost-Pruisen. Zij werden overal op het platteland ondergebracht.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 17 maart 1941:

In Friedenberg vindt inkwartiering plaats en op vele andere plaatsen ook. Er loopt nu nog maar één trein per dag van en naar Königsberg. Het wordt hoe langer hoe bonter.

Wij hebben nu zes veulens, nummer zeven verwachten wij vannacht.

Hartelijke groeten aan allen in Keulen en jij zelf bijzonder gegroet van Vader.

Truus in het fotoboek van haar zoon Hartmuth, 25 maart 1941:

De oorlog duurt voort en de nachten worden steeds enerverender, nu ook Brigitte niet meer rustig blijft. Daarom heb-

ben wij besloten, hoezeer het ons ook aan het hart gaat, jullie alle drie naar Schakenhof, naar jullie grootouders te brengen.

Jullie vonden daar een waar eldorado, zoals slechts weinig stadskinderen dat ten deel zal vallen. De heerlijke rust doet jullie overspannen zenuwen bijzonder goed. De hele dag rennen jullie rond in het park of spelen jullie in de zandbak. En niet te vergeten de vele dieren en de heerlijke bessen aan de struiken. Grootvader, grootmoeder, tante Cobi en Annelise [het kindermisje] zorgen roerend voor jullie.

De foto's in dit fotoboek laten gelukkige kinderen in Schakenhof zien.

Nadat zij zonder kinderen huiswaarts was gekeerd, kon Truus het niet meer opbrengen in dit fotoboek verder te schrijven. Ook werden geen nieuwe foto's meer ingeplakt.

Na veel administratieve rompslomp en bureaucratie was het Pieter uiteindelijk gelukt naar Nederland terug te keren. In de brieven constateren allen, dat Pieter uiteindelijk iedereen heeft weergezien. Ze zijn blij voor hem. Ze weten nog niet dat het voor sommigen de laatste keer zal zijn geweest.

Jo aan Pieter. Königsberg, 30 maart 1941:

Je bent weer ver van hier vandaan, opnieuw scheiden ons vele kilometers. Ik ben blij voor je, dat je door die vertraging met je papieren ook nog in Keulen bent geweest. Nu heb je uiteindelijk ons allemaal weer een keertje gezien!

Jan aan Pieter. Königsberg, 30 maart 1941:

Ja, nu ben je eindelijk weer in Nederland. Gaarne zou ik een antwoord willen ontvangen op de vragen die ik in mijn laatste brief aan je heb gesteld.

Ik heb mij vol op mijn schoolwerk gestort. Sinds 1 april heb ik een kamer voor mij alleen. Natuurlijk moet ik daar maandelijks wel wat meer voor betalen.

De danslessen vorderen gestaag. Cobi was gisteren afwezig. Zij kon thuis niet worden gemist. Vol levensvreugde word je gegroet door je broer Jan.

Ali aan Pieter. Berlijn, 6 april 1941:

Nog bedankt voor je brief uit Keulen. Fijn, dat je ook daar nog zulke gezellige dagen hebt doorgebracht. Nu heb je iedereen weer gezien en ik hoop, dat je daar uiteindelijk blij om bent. Ik ben in ieder geval gelukkig dat je nog zo lang hier bij mij gebleven bent, anders zou ik beslist tekortgekomen zijn.

Vooralsnog zijn ons uitgebreide luchtalarmen bespaard gebleven, tot nu toe pas twee maal, dat is te doen.

De secretaressekamer is leeg. Er kan geschilderd worden. Anna Podgurski is nu eindelijk vertrokken. Na twintig jaar bij de familie ingewoond te hebben, is zij verhuisd naar een ander landgoed in de omgeving van Gerdauen. In haar brief aan Pieter zwijgt Johanna nog steeds in alle toonaarden over dit precaire onderwerp.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 3 april 1941:

Van harte gefeliciteerd met je geboortedag. Moge je voor grote lotgevallen gespaard blijven en mogen je wensen ten aanzien van je studie of een aanstelling in vervulling gaan, zodat je een zelfstandig bestaan op kunt bouwen. Ben je goed aangekomen en heb je nog familie bezocht?

Truus is met haar drie kinderen en het kindermisje, na een gevaarlijke reis, hier in Schakenhof aangekomen. De trein waarin zij zaten, reed in op een goederentrein. Hart-

muth huilde zeer en was de eerste dagen niet aanspreekbaar. Zo langzamerhand begint hij te wennen, zo ook de beide meisjes. Monika en Brigitte zijn lieve kinderen. De laatste is een vrolijk en lieflijk schepseltje.

Ze kwamen hier in een grote janboel terecht, omdat de kinderkamer en de secretaresseskamer net behangen en geschilderd werden. De schilder had alleen maar jonge onervaren jongens. Maandag 31 maart kon worden ingeruimd. De drie kinderen liggen nu met Annelise in de kinderkamer, zodat zij eindelijk tot rust kunnen komen.

Truus vertrekt vrijdagavond en voordat zij naar Heinrich terugkeert, blijft zij nog tot maandag in Königsberg bij Jo en Jan en bij vrienden.

Vati en ik waren uitgenodigd bij het huwelijk van Elle Rose [van Sophienberg]. Dit werd zeer gemoedelijk in kleine familiekring gevierd.

Omdat onze kokkin twee weken op vakantie is en na Hanne nu ook Gertrud de 29ste maart vertrokken is, hebben wij zeer veel te doen. Cobi helpt flink mee in de keuken. Om voor 30 mensen te koken, is niet zo eenvoudig, maar zij slaat zich daar goed doorheen. We hebben weer een keukenmeisje, waardoor het ergste leed geleden is, nu nog een kamermeisje. Gelukkig hebben wij geleerd zelf de handen uit de mouwen te steken en weten we, wat ons te doen staat.

Het valt Michiel en Johanna steeds zwaarder het bedrijf en het huishouden draaiende te houden. De krijgsgevangenen doen hun werk op het land, maar de expertise van de vertrokken arbeidskrachten wordt node gemist. En nu, met de drie kleine kinderen in huis, dagelijks voor dertig man het eten bereiden, dat is geen sinecure.

De oorlog, te weinig ervaren personeel, geen krachtvoer, ziektes, strenge vorst, alles lijkt tegen te zitten. En wat zal de toekomst nog brengen?

10

SCHAKENHOF IN DE VERKOOP

Rekening houdend met de verslechterende oorlogsomstandigheden, neemt Michiel uiteindelijk de voor hem emotionele beslissing om het landgoed Schakenhof te verkopen en naar Nederland terug keren.

Al aan het eind van de jaren dertig stond Michiel het water aan de lippen, het landgoed was nagenoeg failliet. Om het behoud van het landgoed veilig te stellen bedacht hij een financiële constructie, waarbij hij het eigendom van Schakenhof zou overdragen aan zijn oudste zoon, wat dan ook in januari 1939, tijdens Pieters kerstvakantie, tegenover notaris Homann in Königsberg had plaatsgevonden. Gelijktijdig met de eigendomsoverdracht verleende Pieter aan zijn vader een algemene volmacht voor het verdere beheer van het landgoed.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 6 april 1941:

Van harte gefeliciteerd met je verjaardag en ik hoop dat God je nog vele jaren sparen mag voor allen die je lief en dierbaar zijn.

In de Duitse couranten las ik, dat er weer nieuwe bepalingen in het betalingsverkeer met Holland gekomen zijn en dat de wettelijke beperkingen in het deviezenverkeer opgeheven zijn. Je moet me maar gauw schrijven, hoe ik het studiegeld nu over zal maken. Het beste is waarschijnlijk, dat je bij een

bank in Amsterdam een bankrekening opent, waar ik het maandgeld enz. op over kan maken. Het Deutsch-Niederländisch Verrechnungskonto bij de Duitse Verrechnungskasse is met ingang van 31 maart 1941 opgeheven.

Truus heeft Schake weer verlaten. De drie kinderen brengen hier weer leven in de brouwerij en bereiden ons veel vreugde.

Heb je al met professor Diepenhorst over de mogelijkheden om te promoveren gesproken?

Ontvang de hartelijke groeten van je vader en een prettige dag gewenst. Vati.

De ene verordening was nog maar net van kracht geworden, of deze werd alweer vervangen door nieuwe beschikkingen. Indien Michiel er inderdaad in zou slagen Schakenhof te verkopen, zouden hem dit keer de wijzigingen in het betalingsverkeer wel eens goed uit kunnen komen. Met de cryptische omschrijving 'enz.' liep Michiel er al op vooruit, dat hij dan meer dan alleen Pieters maandgeld op een Nederlandse bankrekening zou kunnen overmaken.

Michiel was ervan overtuigd dat de door de nazi's ingeslagen weg tot steeds grotere rampen zou leiden. Behalve Pieter wilde echter geen van zijn kinderen naar zijn waarschuwingen luisteren. Zij trokken hun eigen plan.

Jo aan Pieter. Königsberg, 23 april 1941:

Truus was tussendoor bij mij in Königsberg. Ze ziet er beeldschoon uit. De drie kinderen voelen zich inmiddels aardig thuis in Schakenhof.

Je schreef over de vervreemding tussen jou en Ali. Daar ben ik ook bij ons bang voor geweest.

Met mij gaat het goed. Horst was vorige week nog kort hier. We hebben samen in het Park Hotel wat gedronken.

Meer kan ik je, als antwoord op je vragen, niet zeggen. Het is er ook de tijd niet naar, om op dit moment welke plannen dan ook te smeden.

Pieter nam tegenover zijn zusjes een steeds kritischer houding aan. Nadat Horst zijn zusje Jo eerder had laten zitten om carrière bij de luchtmacht te kunnen maken, had Pieter nu zo zijn vraagtekens bij diens hernieuwde avances.

Michiel had zijn verkoopplannen voor Schakenhof alleen met Pieter besproken. Terwijl Fräulein Podgurski de gemoeieren bezig bleef houden, sloeg de voorgenomen verkoop bij de kinderen in als een bom.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 24 april 1941:

Ja, Pietje, je hebt vragen gesteld die door mij alleen met grote moeite beantwoord kunnen worden. De antwoorden zullen net als bij mij al je verwachtingen de bodem in slaan. Je zult het zeker al wel weten, wat nu komen gaat. Inderdaad, Fräulein Pod is weer terug. Alles is weer net zoals het altijd was, alleen voor Muttchen en mij nog erger. Ik weet nu niet meer waar ik het zoeken moet.

En dan het tweede, wat mij nog verdrietiger stemt.

In mijn laatste brief heb ik je gevraagd, of het landgoed nog altijd op jouw naam staat. Tot nu toe heb ik van jou daarover nog geen antwoord, maar Vati is al in onderhandeling om Schakenhof te verkopen. Behalve Truus en Heinrich zijn wij kinderen daar allemaal op tegen. Voor hen schijnt het materiële aspect belangrijker te zijn. Hoe sta jij hiertegenover?

Het is toch zijn levenswerk, al zijn kracht heeft hij in Schakenhof gestoken. Ik kan maar niet aan het idee wennen dat dit ooit zou kunnen betekenen: Je hebt geen thuis meer. Vroeger hebben we over zoiets nooit na hoeven te denken. De koper komt morgen.

Cobi met jachthond Treff.

Ik heb nauwelijks tijd gehad voor Truus, omdat ik op dat moment keukendienst had. De kokkin was op vakantie. Je kent Truus en je kunt je wel voorstellen hoe Vati tegenover haar was. Ze ziet er werkelijk fantastisch uit, maar ze staat geheel en al onder invloed van Heinrich.

Hier staat nu een derde hengst op stal, een driejarig dier. Hij is niet zo goed als Trititus, waarop ik veel rijd. Het is geweldig om op een dergelijk machtig dier te rijden.

In juni of juli wil ik graag een naaicursus volgen. Ik hoop dat Vati dat goed vindt.

Vorige week had ik een ongeluk met de wagen. Ik was net afgestegen toen mijn paardje zich in beweging zette, aanvankelijk heel gemoedelijk, maar kennelijk moet hij van iets geschrokken zijn. Hij ging ervandoor en kwam tot stilstand tegen een auto. Mijn wagen was aardig beschadigd. De vooras

en een dissel waren gebroken, terwijl de auto alleen een paar krassen had. De knol zelf had niets.

De wagen werd al snel hersteld. Maar er waren andere problemen op het landgoed.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 1 mei 1941:

Het weer speelt ons lelijk parten. Alles in het bedrijf is vertraagd. Wij hebben nog geen enkele akker gereed kunnen maken voor het zomerzaad.

Gelukkig zijn wij allen gezond en brengen de kinderen van Truus ons veel zon in huis.

En oorlog of geen oorlog, de dansles ging gewoon door. Nadat hij met groot enthousiasme over de afsluitende avond had geschreven, kijkt Jan met weemoed vooruit.

Jan aan Pieter. Königsberg, 12 mei 1941:

Dat was grandioos! Ja, nu is ook dat voorbij en zal ik wel geruime tijd niet meer de kans krijgen, mij op dit gebied bezig te houden. Ook voor Cobi is deze tijd nu ten einde. Zij zal zeker niet vaak meer van huis weg kunnen komen.

Vorige week waren onze ouders hier. Zij kochten bij die gelegenheid voor mij een donker pak. Ik krijg dit pak echter pas eind juni, omdat de kleermaker het erg druk heeft. Mutti had voor de dansles het erfstuk van jou passend gemaakt. Zij kan zoiets erg goed.

Op school hebben we veel te doen. Onze conrector heeft ons aardig onder handen genomen, omdat we diverse keren, nogal overmoedig, geweldige onzin hebben uitgehaald.

Wat er met Schakenhof gaat gebeuren, weet eigenlijk geen mens. Niemand kan vertellen hoe het met de verkoop staat.

Ook Jan had dus iets opgevangen over een mogelijke verkoop van Schakenhof. Hoewel Johanna ongetwijfeld op de hoogte zal zijn geweest, schrijft zij in haar brieven aan Pieter daarover niets. Haar eerste zorgen gaan vooralsnog uit naar de gezondheid van Michiel en de wederom moeilijke seizoenstart van het boerenbedrijf.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 20 mei 1941:

Vati is weer ziek. Eerst hebben wij bijna allemaal een zware verkoudheid gehad, griep of iets dergelijks. Vati volgde als laatste in de rij. Vorige week vrijdag liet hij zijn urine zien, die zag eruit alsof er bloeddeeltjes in zaten. De arts gaf hem injecties.

Natuurlijk zijn wij zeer bezorgd. Daar komt nog bij, dat het weer zo koud is geweest, dat wij pas vorige week voor het eerst konden ploegen en zaaien. Van het akkerland is nu 50 ha gereed. Alles verlangt nu naar een beetje warme regen. De kastanjeknoppen staan eindelijk op uitbreken.

Omdat we in de stal geen strootje hooi meer hadden, moesten de koeien naar de weiden, terwijl daar nog niet veel gras op stond. Het hooi was immers vorig jaar toch zo verre-gend. Op dit moment wordt met alle beschikbare mankracht gewerkt. Toch is de opgelopen achterstand niet meer in te halen.

We hebben negen veulentjes. Er moet er nog een komen. De veulentjes zien er dit jaar prachtig uit. Helaas kunnen ook zij, net als de paarden, dit jaar nog niet naar buiten.

Vandaag zaten wij met de kinderen voor het eerst in het park. Zij hebben zich van lieverlede aan het klimaat aangepast. Hoewel ze veel ontzag voor Vati hebben, staan zij op vriendschappelijke voet met hem. Natuurlijk hebben we meer werk en zijn we meer gebonden, maar omdat Annalise ook meegekomen is, valt het mee.

Nu hebben wij weer een kamermeisje dat ons ook veel werk uit handen neemt. De kokkin was twee weken op vakantie. Cobi moest daarom voor de meer dan dertig personen koken, terwijl ik het werk van Cobi heb gedaan. Hartelijk gekust, je liefhebbende Moeder.

Jo heeft inmiddels weer contact met haar vliegenier, Horst, al gaat ze ook nog steeds met Peter uit. Beide mannen zijn soldaat. De voortslepende oorlog maakt haar besluiteloos. Haar enthousiasme voor de eerder door haar zo vurig gewenste revanche op Engeland is tanende.

Jo aan Pieter. Königsberg, 21 mei 1941:

Je wilt van mij van alles weten, maar er valt niet veel te vertellen. Peter is sinds een week vertrokken uit Königsberg. Het afscheid is mij zwaarder gevallen dan ik had gedacht. We waren aan elkaar gewend geraakt. Ik wist echter ook, dat deze speciale band niet blijvend kon zijn. Horst was hier veertien dagen met buitengewoon verlof. Tijdens dit verblijf is hij gepromoveerd. We zijn diverse malen samen uit geweest. Meer kan ik je hierover niet schrijven, omdat ik zelf nog niet weet wat ik eigenlijk wil en het moeilijk vind tot een besluit te komen.

Mij gaat het al geruime tijd niet al te best. De dokter heeft mij aangeraden op vakantie te gaan. Ik verwacht op 15 juni richting Nidden af te kunnen reizen. Hopelijk keert alles binnenkort ten goede en vind ik een uitweg. Ik geloof stellig, dat een spoedig einde aan deze oorlog daaraan mee kan helpen.

Ook Ali kent liefdesperikelen. Met haar blijmoedige en optimistische karakter gaat zij daar duidelijk anders mee om dan de van nature naar zwaarmoedigheid neigende Jo.

Ali aan Pieter. Berlijn, 23 mei 1941:

Eindelijk heeft het voorjaar ook hier zijn intrede gedaan. Alles staat in volle bloei.

Van mijn kleine luitenant heb ik uit Holland twee lappen voor een jurk gekregen. Natuurlijk heb ik ze zelf betaald, 40 RM. Hier ben ik geweldig blij mee, want met mijn kledingbonnen is het slecht gesteld.

Ja, hoe het nu verder met de liefde moet, weet ik niet meer. In ieder geval heb ik afscheid genomen van de goede Jacob, dat was en bleef een hopeloos geval. Ook daar zal ik wel overheen komen. Tot mijn verbazing gaat de kleine Weense arts een opleiding aan de Kriegsschule volgen. Dat vind ik maar niets!

Echt medelijden heb ik met Siegfried. Ik mag hem verschrikkelijk graag en maak me dan ook grote zorgen over hem. Hij is eerder zo ernstig ziek geweest. Enfin, iets zal wel anders lopen, dan nu voorzien. Men moet het geluk niet willen afdwingen, het moet geheel vanzelf komen.

Ik ben nog een paar keer in de schouwburg en in de opera geweest. Onze artsen hebben mij telkens een vrijkaart gegeven. Zij fungeren gedurende de voorstellingen als dienstdoend arts.

Intussen heeft Pieter in een brief aan zijn moeder zijn kanttekeningen geplaatst bij de aanstaande verkoop van Schakenhof. Michiel heeft deze brief geopend en gelezen. Per kerende post krijgt Pieter er behoorlijk van langs.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 3 juni 1941:

Aan Mr. P. Hoogendijk, Amsterdam. Pieter, je brief aan moeder heb ik gelezen. Ik wil hem gelijk even beantwoorden, omdat hij mij zeer geraakt heeft. Het is eenvoudig een schandaal om te proberen je moeder tegen je vader uit te spelen. Je moeder verkeert helemaal niet in voortdurende onrust, om je eigen woorden te gebruiken.

Al mijn plannen, ook voor Schakenhof, heb ik met haar besproken en zij is van alles op de hoogte. Het heeft geen enkele zin, om met al mijn zeven kinderen mijn voornemens te bespreken. Zolang wij, je moeder en ik nog leven, hoeft niemand in te grijpen. Jullie kunnen dat best aan jullie ouders overlaten. Ik heb tot nu toe alles alleen op moeten knappen en wil de verkoop dan ook verder alleen met instemming van je moeder afwikkelen.

Wij hebben reeds op 17 februari 1939 een gemeenschappelijk testament op laten maken en elkaar wederzijds als enig erfgenaam aangewezen. Ook mijn levensverzekering staat op naam van je moeder. Eerst als wij beiden dood zijn, kunnen onze kinderen optreden en doen en laten wat zij willen.

Michiel en Johanna kunnen weliswaar hun erfenis bij testament geregeld hebben, blijft echter het feit, dat Schakenhof op Pieters naam staat. In zijn woede veronderstelt Michiel, dat Pieter samen met zijn broer en zusjes deze situatie nu tegenover hem wil uitspelen.

Als jij van je recht, dat ik in vertrouwen voor jou heb ingeruimd, gebruik, of nog beter gezegd misbruik wilt maken, kan je me dat schrijven. Ik geef je dan de volmacht over Schakenhof terug. In dat geval zal ik met je moeder en de minderjarige kinderen zolang op de pachtboerderij Bohlen gaan wonen, zodat jij met Schakenhof kan doen wat je wilt.

Je weet heel goed dat ik in het verleden met Schakenhof zo gehandeld heb, omdat er geen andere mogelijkheid was. Ik heb toen natuurlijk nooit kunnen bedenken dat onder jouw aanvoering alle kinderen zich tegen mij zouden keren, anders had ik er beter aan gedaan een andere weg in te slaan.

Denk er nog eens goed over na. Ik heb je bij notaris Hermann klip-en-klaar gezegd, hoe ik erover dacht en heb je daar voor de keus gesteld. Dat was nodig, omdat je meerderjarig

was geworden. Als je dat nu wilt misbruiken, dan ga je je gang maar. Ik voel mij echter niet verplicht tegenover jou rekschap af te leggen over mijn doen en laten. In goede ben ik altijd tot alles bereid geweest, maar in boze is met mij niets te bereiken.

Pieter was in zijn brief ook opgekomen voor zijn jongste zusje. Ook zij moest de kans krijgen zich verder te ontwikkelen dan als hulp in de huishouding. Maar Michiel ontbrak het eenvoudigweg aan de middelen om al zijn kinderen te ondersteunen.

Over Cobi:

De vorige maand heb ik voor mijn kinderen uitgegeven:

Naar Amsterdam	400 <i>RM</i>
Voor Jan	120 <i>RM</i>
Voor Ali	80 <i>RM</i>
Voor Jo	60 <i>RM</i>
In het totaal	660 <i>RM</i>

Meer kan ik niet doen, daar het bedrijf dat niet kan opbrengen. Het verlies bedraagt voor het afgelopen jaar 50.000 *RM*. Van lichtvaardig plichtsverzuim kan daarom geen sprake zijn. Ik wijs deze lage bemerking glad terug.

Over Fräulein Anna: ik heb mij alle moeite gegeven, een andere kracht voor het kantoor te vinden. Het is mij niet gelukt. Ook heb ik Jo gevraagd of zij mij wilde helpen. Zij is de enige die dat zou kunnen doen, maar ze heeft mijn verzoek afgewezen. Daarom bleef mij niets anders over, dan Fräulein Anna te vragen mij bij de afwikkeling [van de verkoop van Schakenhof] te helpen. Daarbij komt veel kijken, zoals veel schrijfwerk met de autoriteiten enz. Ik ben haar zeer dankbaar, dat zij dat voor mij wil doen.

Ten slotte vraagt Michiel zijn zoon om enig begrip voor zijn vader. Zo laat hij Pieter weten dat hij inmiddels weer ziek is, en dat hij zelf niet meer veel voor het bedrijf kan doen. Niet geheel van drama gespeend, sluit hij zijn brief af met een gedicht:

Hast du jemand wehgetan
Und du hörst ein frommes Lauten,
Denke, o gedenke dran,
Seinen Tod könnt' es bedeuten.

Geh ihm nach und bitte ab
Bis du ihm das Herz erweichest,
Dass nicht einst an seinem Grab
Zagend du vorüberschleichst.

[Heb je iemand pijn gedaan
Hoor je vrome klokke luiden,
Denk dan toch, ja, denk eraan,
Zijn dood kan het beduiden.

Dus zoek hem op en poog hem dan
iets milder weer te stemmen,
Zodat je staande aan zijn graf
De spijt niet zal beklemmen.]

Jo aan Pieter. Königsberg, 3 juni 1941:

Vati ziet er niet goed uit. Hij beviel mij helemaal niet. Muttchen is weer een beetje opgeknapt. Wat er met Schakenhof gaat gebeuren, weet ik niet. Het wordt echter tijd, dat jij op eigen benen gaat staan. Hoe alles uiteindelijk zal worden, weet niemand.

Je hoeft je er niet zo over te verbazen dat je zo zelden iets uit Schakenhof hoort. Muttchen is de hele dag op roerende

wijze in de weer met de kinderen. Ze zijn allen zo vaak en zo veel als mogelijk buiten. Truus kan zich gelukkig prijzen, te weten, dat haar kinderen zo goed ondergebracht zijn.

Met Pinksteren was Teuntje bij Karl. Het is jammer, dat die twee eeuwig gescheiden van elkaar leven.

Karls carrière bij de partij gaat duidelijk ten koste van het gezinsleven. Karl vraagt veel van Teuntje en je hoort daarover van haar geen enkel negatief woord. Natuurlijk had in die tijd de vrouw de man te volgen en te gehoorzamen. Maar dat hoefde toch niet blindelings. Ondertussen lijkt het wel of iedereen boos is op Michiel.

Jan aan Pieter. Königsberg, 7 juni 1941:

Met Pinksteren heb ik weer van alles beleefd en heb ik kunnen ervaren, hoe nieuwsgierig de ouwe heer wel is. Ik had kort voordat ik naar huis ging, een brief aan Teuntje geschreven. Ik vergat deze bij het station op de post te doen en nam de brief mee naar huis. Daar liet ik mijn jas, met in de zak de brief, beneden in de gang hangen. Ik had zo van alles geschreven over Schakenhof, de ouwe heer en over mijn mening ten aanzien van Vati's voornemen mij naar Nederland te sturen. Hij kon niet snel genoeg alle zakken nalopen en vond dan ook mijn brief. Wat hij las, was natuurlijk niet voor hem bestemd. Hij was zeer gekrenkt. Tegenover Mutti en tante Prochen heeft hij verkondigd, dat zijn laatste hoop nu vervlogen zou zijn.

Gedurende beide feestdagen keek hij mij bijna niet aan en sprak nauwelijks een woord met mij. Het kan mij niet schelen, dat hij mijn mening heeft leren kennen.

Jockel, Cobi en ik hebben ons weinig aangetrokken van zijn humeur. Wij lagen de hele tijd in de zon en hebben vier films vol geschoten met foto's van de hummeltjes van Truus.

Jockel schijnt eindelijk de relatie met een van haar aanbidders te willen beëindigen. Ik heb haar eens nadrukkelijk

toegesproken. Ondanks hun gevorderde leeftijd gedragen de meisjes zich soms nog als kleine kinderen.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 13 juni 1941:

Ik kan me voorstellen, dat je in twijfel bent over Vati's brief. Je weet niet wie je geloven moet. Ik heb je geschreven wat ik wist. Muttchen had tegen mij gezegd dat Vati niet naar haar mening over de verkoopkwestie van Schake heeft gevraagd. Nu weet ik zelf niet meer wie ik geloven moet. Toen ik die brief van Vati in handen kreeg, moest ik aan jouw toekomst in Schake denken. Hoe heb jij op die brief gereageerd?

Wat zou ik graag eens een paar dagen het werk hier helemaal willen vergeten. Fräulein Pod gedraagt zich weer zoals vanouds. Wij praten alleen met elkaar als het zakelijk moet. Des te meer trekt ze nu op met de kokkin. Ik heb die beide ouwe wijven leren haten.

Onze kleinkindjes ontwikkelen zich goed. Mijn lieveling is Hartmuth. Monika gaat graag naar het kantoor, naar tante Anna. Zij verstaat de kunst de kinderen naar zich toe te lokken.

Ali aan Pieter. Berlijn, 14 juni 1941:

In juli kan ik vakantie krijgen. Ik zou graag naar zee willen, maar net zo lief zou ik de zusjes en alles daarginds weer willen zien. Ik overweeg nu een week naar huis te gaan en de andere week richting zee te trekken. Ik twijfel er geen moment aan dat er hoe dan ook wel woorden zullen vallen, anderzijds heb ik mij voorgenomen Vati niet aan te vallen.

En dan is ook Fräulein Pod weer in Schakenhof. Jan en Cobi schreven dat er met Pinksteren weer eens een opperbeste stemming heerste. Ik heb van thuis al langere tijd niets meer gehoord, alleen dat wat Jan mij schreef over zijn door Vati gevonden brief. Daar was de wereld even te klein.

We doen nu iedere dinsdag aan sport op het Reichssport-

feld. Het is heerlijk, maar de spierpijn is onbeschrijflijk. Je hebt er geen idee van, hoe stijf je bent.

Ten tijde van het Derde Rijk vormde sport een integraal onderdeel van de nazi-ideologie. Sport werd een van de grondpijlers van de nationaalsocialistische opvoeding en iedereen kreeg daarom de gelegenheid sport te bedrijven. Lichamelijke training moest leiden tot een goede lichamelijke gezondheid en het weerbaar maken van de bevolking. Voorts bood sport een selectiemogelijkheid op sterke arische kenmerken. Het *Reichssportfeld* was een groot sportcomplex in Berlijn dat voor de Olympische Spelen in 1936 was gebouwd.

Tja, en verder wordt hier wat geflirt, zoals men zo aardig zegt, maar om toe te happen moet er toch meer bij komen kijken. Het is allemaal niet zo eenvoudig.

Hopelijk is de oorlog nu snel afgelopen, dan kunnen we weer vooruitkijken.

Ali heeft heimwee naar Oost-Pruisen, ze verlangt naar Schakenhof. Ze heeft haar enthousiasme voor de oorlog verloren en nu hunkert ze naar vrede. Maar die vrede zou nog op zich laten wachten.

In april 1941 was Hitler met de Balkanveldtocht Mussolini te hulp geschoten in het conflict op de Balkan. Dit leidde ertoe dat al op 17 april door de Joegoslavische bevelhebbers de onvoorwaardelijke capitulatie werd ondertekend.

Anders dan in Joegoslavië, werd in Griekenland op diverse plaatsen uitgesproken stevig weerstand geboden. Nadat de Wehrmacht de in Griekenland gelegeerde Britten had verjaagd, konden de Duitse soldaten uiteindelijk op 27 april Athene binnenrukken.

Direct al bij het begin van de Italiaanse aanvallen op Griekenland in oktober 1940 hadden geallieerde troepen het strate-

gische eiland Kreta bezet. Voor de herovering van dit eiland op de geallieerden planden de Duitse strijdkrachten de eerste groot-scheepse luchtlandingsoperatie in de geschiedenis, 'Operatie Mercurius'. De luchtlanding begon op 20 mei 1941. De luchttroepen ondervonden veel problemen met de landing, de bevoorrad-ing en het gebrek aan zware wapens. De geallieerden, onder wie Nieuw-Zeelanders en Australiërs, verdedigden een week lang het eiland. Nadat het opperbevel in Londen geconstateerd had dat de situatie hopeloos was, werden de geallieerde troepen de laatste dagen van mei teruggetrokken.

Hoewel Kreta door de Duitsers werd veroverd, was de overwinning uiteindelijk zo kostbaar en waren de verliezen zo groot, dat de Duitse strijdkrachten nooit meer een belangrijke luchtlandingsaanval zouden uitvoeren.

In tegenstelling tot Michiel, reageert Johanna met een bewonderenswaardige bezonnenheid op Pieters eerdere brief.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 15 juni 1941:

Je laatste brief aan mij heeft Vati geopend. Volgens Vati was deze niet goed dichtgeplakt. Hij heeft deze brief zelf al direct beantwoord.

Ja, van allen krijg ik klachten, dat ik nog maar zo weinig schrijf. Ze vragen mij, of mijn pen is vastgeroest. Drie van die kleine kindjes nemen veel tijd in beslag, ook al is het kind-meisje met hen meegekomen. Die kleine kleuters kunnen je goed bezighouden. Nu deze hier aan onze hoede zijn toevertrouwd, voel ik mij verplicht goed voor ze te zorgen. Omdat we zelf natuurlijk al uit de kleine kinderen waren, hebben we ons wel weer moeten aanpassen.

Wat betreft de beledigingen van Fräulein Anna. Mijn lieve jongen, ook daar komt men wel overheen. Wanneer men het zo op de keper beschouwt, moet men eigenlijk medelijden

met zulke domme mensen hebben. Ze zullen zelf de gevolgen van hun handelen moeten dragen en eens rekenschap over al hun doen en laten moeten afleggen.

Over je innerlijke angst geloof ik, dat in deze veelbewogen tijd er wel niet veel mensen zullen zijn die deze angst niet zullen hebben. Of het moeten mensen zijn zonder hart of zonder gevoel. Ik vraag me wel eens af, of niet de ganse mensheid onder deze oorlog zal lijden. Menigeen heeft een kruis te dragen en men weet niet waarom. Wij moeten leren, of het de weg van God is die wij gaan, ook al voert dit pad een andere kant op, dan wij zelf gekozen zouden hebben.

Mocht je nog naar Rotterdam gaan, groet dan mijn moeder.

Nu mijn lieve Piet, moge je de wijsheid krijgen die je nodig hebt om je doel te bereiken. Met een hartelijke kus van je liefhebbende moeder.

Hoeveel jaren heeft Johanna haar eigen moeder niet meer gezien? Zal ze haar ooit nog eens in haar armen kunnen sluiten? Zij klaagt niet en neemt het leven zoals het komt. Zij doet wat zij als haar plicht acht en geeft haar lot in Gods handen.

De onderhandelingen over de verkoop van Schakenhof lopen op niets uit.

11

DE OORLOG TEGEN DE SOVJET-UNIE, 1941

En nog was het niet genoeg. Na de uitgebreide veldtochten die de Wehrmacht al had ondernomen, viel Hitler op 22 juni 1941 onder codenaam 'Operatie Barbarossa' de Sovjet-Unie aan.

Het valt te betwifelen of de Russische strijdkrachten op het toenmalige tijdstip in staat zouden zijn geweest Duitsland aan te vallen of een oorlog tegen dat land te voeren. Uit historische aantekeningen blijkt evenmin dat bij Hitler, dan wel bij de Duitse generale staf overwegingen een rol zouden hebben gespeeld, een hypothetische aanval van de Sovjet-Unie voor te willen zijn.

De werkelijke reden van de overval van het Duitse leger op de Sovjet-Unie moet in een andere hoek worden gezocht. Deze aanval was in wezen een ideologische veroverings- en vernietigingsoorlog, met het door Hitler reeds jaren daarvoor geformuleerde doel, het Duitse Rijk lebensraum in het oosten te verschaffen. Hitler was voornemens zich met geweld het industriële en agrarische potentieel van de Sovjet-Unie, de Oekraïne en Wit-Rusland toe te eigenen. Hij wilde daarmee de voortdurend kritische slagkracht van de Wehrmacht verhogen en de bevolking aan het thuisfront een bevredigende levensstandaard garanderen.

Hoewel men aan Duitse zijde had berekend dat de verzorging van de troepen alleen mogelijk zou zijn tot aan de lijn Pskov, Kiev en de Krim, eiste Hitler dat Moskou in één ononderbroken veldtocht zou worden veroverd. Voor de overval stonden drie legergroepen paraat. De legergroep Noord moest de Baltische sta-

ten veroveren en vervolgens doorstoten tot aan Leningrad, het hedendaagse Sint-Petersburg. De legergroep Midden moest naar Moskou oprukken en de legergroep Zuid de Oekraïne veroveren.

De strijd aan het oostfront begon, toen Hitler op 22 juni 1941 het in augustus 1939 gesloten niet-aanvalsverdrag met Stalin schond door met 149 divisies de Sovjet-Unie binnen te vallen. Aan de grens gaven vele verraste Russische soldaten zich zonder weerstand over, zodat de gemotoriseerde Duitse troepen in een vlot tempo konden doormarcheren.

Pas op 29 juni herpakte de Russische leiding de moed en verklaarde Stalin aan Duitsland en zijn bondgenoten de ‘Grote Vaderlandse Oorlog’. Het Rode Leger bleek op dat moment echter niet in staat een grote bewegingsoorlog te voeren. Binnen een maand hadden de Duitsers de Baltische Staten bezet en waren zij opgerukt tot aan de lijn Smolensk-Kiev. Het Duitse offensief was gebaseerd op de veronderstelling dat de vijandelijke weerstand vervolgens ineens zou storten en de verdere opmars daardoor alleen nog maar sneller zou verlopen. Dit bleek echter een te optimistische inschatting.

Eind juli werden door de Russen nieuwe, enorme legers geformeerd, in het noorden bij de rivier de Loega, in het midden bij Smolensk en het in het zuiden bij Kiev. Om deze nieuwe Sovjetlegers te kunnen verslaan, moesten de Duitse legereenheden opnieuw bevoorraad worden. Dit bracht grote logistieke problemen met zich mee en schopte het tijdschema van de Duitse opmars in de war. De aanval viel uiteen in deeloperaties. In het noorden werd uiteindelijk Leningrad belegerd, terwijl in het zuiden de legergroepen Midden en Zuid het Rode Leger bij Kiev wisten te omsingelen.

Voor een algehele eindoverwinning was het nu te laat, het zomerseizoen was voorbij. Niemand had rekening gehouden met een zeer vroege en bovendien uitzonderlijk strenge winter. Door de

hevige herfstregens was het Duitse offensief op de onverharde Russische wegen in de modder blijven steken. De generaals te velde wilden op dat moment zo sterk mogelijke verdedigingsposities innemen en zo veel mogelijk de voorraden brandstof en munitie op peil brengen. Het opperbevel besloot echter tot een allerlaatste krachtsinspanning om in elk geval Moskou te veroveren.

Door de slechte bevoorradings situatie waren alleen de hoognodige goederen naar het front gestuurd. Hierdoor ontbrak het de soldaten tijdens deze barre tocht aan geschikte winterkleding. Geheel uitgeput naderden zij begin december Moskou. Daar stuitte de Wehrmacht op serieuze tegenstand. Op 5 december begonnen verse Russische eenheden een tegenoffensief. Het Rode Leger had zich opnieuw georganiseerd. De productie van oorlogsmaterieel was, onbereikbaar voor de Duitse Luchtmacht, naar achter de Oeral verlegd.

Aan een inname van de hoofdstad Moskou viel niet meer te denken. Op 16 december gaf Hitler het bevel te stoppen. De Russische troepen slaagden erin de Duitse legereenheden op sommige posities een honderd kilometer terug te dringen.

Voor het eerst in deze oorlog werd de mankracht van het Duitse leger ernstig aangetast. Duizenden Duitse soldaten keerden van deze veldtocht niet naar huis terug. Zij vielen tijdens de gevechten, overleefden de ijzige vrieskou niet of stierven in gevangenschap.

Oost-Pruisen was de meest oostelijke provincie van het Duitse Rijk. De veldtocht tegen Rusland werd hier door de bevolking aanvankelijk met vertrouwen tegemoet getreden. Het geloof in de onovertroffen slagkracht van het Duitse leger was immers groot en binnen Oost-Pruisen zelf was van enig geweld nog niets te merken.

Terwijl ook Cobi in Schakenhof in haar eigen werkelijkheid leeft, zijn Michiel en zijn vrouw uitermate verontrust over de wending die de oorlog genomen heeft.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 5 juli 1941:

Wij leven hier nog steeds in alle vrede en je merkt niets van de oorlog aan het Oostfront.

Muttchen doet de laatste tijd zo vreemd. Het kan goed zijn, dat ze overspannen is, ik zoek daarom maar niet naar de reden. Het doet alleen zo verschrikkelijk veel pijn, wanneer de een de ander telkens in de haren vliegt.

Ondanks hun meningsverschillen en ondanks het trage betalingsverkeer met Nederland, blijft Michiel naar Pieter geld overmaken. Intussen worden zijn brieven steeds korter en schaarser. Hoewel met de drie kleine kinderen in huis en met de verzorging van de krijgsgevangenen ook het leven van Johanna veel hectischer geworden is, weet zij zo nu en dan toch tijd te vinden haar zoon uitvoerig over de situatie in Schakenhof te informeren.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 6 juli 1941:

De Bank der Landschaft Gerdauen heeft reeds op 3 juni 1941 RM 200 van mijn conto afgeschreven. Ik weet niet waarom het geld zo laat in Nederland is aangekomen. Ik neem aan, dat een en ander intussen in orde is. Ook voor deze maand is het bedrag reeds overgemaakt.

De hooioogst is ten einde. De opbrengst is laag, niet de helft van de oogst in normale jaren. Zo zal het ook wel met het koren en de bieten gaan. Zeer slechte jaren, maar er is niets aan te doen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 1 augustus 1941:

Al geruime tijd hebben wij niets van je vernomen. Wij hopen dat het je goed gaat.

Zaterdag zijn vijf van de acht remontepaarden verkocht,

dat was mooi. Zondag kregen wij echter weer veel tegenslag te verwerken. 's Morgens ging eerst het beste veulentje van deze winter dood. Vervolgens hebben we een koe verloren en in de avonduren ging ook nog een mooie zesjarige merrie dood, vermoedelijk een koliek. De dierenarts kon ook daar niets meer aan doen. Dat was een zware dag en een grote financiële strop.

De kinderen van Truus en Heinrich zijn nog altijd hier, deze week al vier maanden. Zij hebben zich geheel aan het landleven aangepast.

De kranten komen zo slecht aan. Hoe gaat het met de verdere familie in Nederland? We horen niets. Ben jij nog bij mijn moeder geweest? Zij zal zeker ook wel oud geworden zijn.

Johanna schrijft vervolgens over bekenden uit de omgeving van Schakenhof die gevallen of gestorven zijn. De oorlog komt voor haar steeds dichterbij. Het vele verdriet in haar omgeving om het verlies van dierbaren raakt haar zeer. Ook nu weer probeert zij te begrijpen waarom God toch zoveel ellende laat gebeuren. Haar vertrouwen in God blijft echter sterk. Zij berust erin dat Hij andere wegen bewandelt dan wij mensen zouden wensen.

Anders dan in de grote steden in het westen van Duitsland, was Königsberg lange tijd verschoond gebleven van bombardementen. Dat was nu voorbij. Jo wil zich door de eerste Russische luchtaanvallen nadrukkelijk niet bang laten maken en doet deze af als een onbeduidend voorval, een mislukte poging de bevolking te intimideren.

De meesten van Jo's vrienden en bekenden zijn nu aan het oostfront. Haar vriend Peter was al snel gewond naar huis teruggekeerd, evenals vele anderen. En toch wil Jo de zinloosheid van deze onverwacht zware veldtocht niet inzien. Is dit naïviteit of nog steeds het rotsvaste vertrouwen in de keuzes van de Führer?

Terwijl vrienden hun leven voor het vaderland op het spel

zetten, beklaagt Jo zich dat er in Königsberg zelf maar weinig te beleven valt.

Jo aan Pieter. Königsberg, 7 juli 1941:

Wij hebben nu ook de schuilkelders leren kennen. In vergelijking tot dat, wat ons had kunnen gebeuren, is ons tot nu toe belachelijk weinig overkomen. We kunnen ons nauwelijks voorstellen wat allemaal met ons had kunnen gebeuren. In Königsberg zijn voornamelijk een paar woonhuizen in de wijk Hufen vernietigd, tot in onze buurt zijn zij niet gekomen. Wij slapen al weer enige tijd ongestoord, ook de zeer nerveuze mensen onder ons. Wij zijn ook niet bang voor verdere aanvallen.

Alles heeft zich in een waanzinnig tempo afgespeeld. Peter is direct de derde dag al gewond geraakt, een schotwond bij zijn longen. Hij ligt in een militair hospitaal. Ik bezoek hem daar natuurlijk geregeld. Onze soldaten hebben het heel, heel erg zwaar. Je blijft je verbazen. Wat gepresteerd wordt, overtreft alle oorlogsverrichtingen tot nu toe. Horst is natuurlijk ook van de partij, net zoals bijna al onze vrienden en bekenden.

Er valt in Königsberg verder weinig te beleven. Als enige afwisseling bezoek ik tweemaal in de week lezingen over kunstgeschiedenis. Komende september worden de Nederlandse schilders besproken.

De temperamentvolle Ali verloochent haar karakter niet en zorgt weer eens voor verrassingen. Terwijl Jo in Königsberg piekert over de oorlog, brengt Ali een paar gezellige dagen door in Schakenhof. Een bezoek aan Schakenhof was niet de belangrijkste reden om haar vakantie in Oost-Pruisen door te brengen. Zij heeft een oogje laten vallen op Siegfried Lengnick en zijn ouders hadden haar voor een paar dagen uitgenodigd op hun landgoed Damerau.

Ali aan Pieter. Schakenhof, 24 juli 1941:

Je zult wel verrast zijn, sinds zaterdag ben ik in Oost-Pruisen, in ons eigen Schakenhof. Ik breng hier een gedeelte van mijn vakantie door. Het heeft me wel enige overwinning gekost. Cobi haalde mij met Hexi [de teckel] in Gerdauen af van de trein. Alleen de rit met paard-en-wagen was al heerlijk.

Natuurlijk werd ik opgewacht door onze ouders. Muttchens vreugde was bijzonder groot. De ouwe heer heeft mij zeer verbaasd. Hij laat mij volkomen met rust.

Ik ben echter verbouwereerd over de toestand in het bedrijf, alles maakt een mistroostige indruk. Het vee en de paarden zien er totaal vermagerd en ellendig uit, erbarmelijk om te zien. Natuurlijk is er niet genoeg te eten. Het lijkt er bijna op, of Vati er niet meer in geïnteresseerd is.

Zaterdag wil ik via Königsberg naar Cranz rijden en daar tot dinsdag blijven. Mijn laatste vakantiedagen zal ik in Dame-rau bij de Lengnicks doorbrengen.

Teuntje en Karl wonen inmiddels in Oranienstein. Ik ben daar twee keer geweest. Teuntje zal vast en zeker gelukkig zijn, nu zij eindelijk samen zijn.

De kinderen van Truus hebben het in Schakenhof heerlijk. Je merkt hier niets van de oorlog in het oosten. Wanneer je bedenkt dat deze slechts enkele honderden kilometers verderop woedt, dan hebben wij weer eens enorm geluk gehad!

Uit ons gemeenschappelijk geliefde Schakenhof bijzonder hartelijke groeten en een kusje, jouw Liedje.

Ali aan Pieter. Berlijn, 9 augustus 1941:

Ik heb een heerlijke vakantie gehad. Ook ben ik nog bij Jockel langs gegaan. Zij ziet er slecht uit. Die relatie met Peter is totaal uitzichtloos.

Aansluitend heb ik nog een paar dagen doorgebracht bij de

Lengnicks in Damerau. Dat was geweldig! Ik ben buitengewoon gelukkig, want ik heb me met Siegfried verloofd, ook al is dit feit nog niet voor de openbaarheid bestemd. Spijtig genoeg konden we maar twee dagen samen zijn. Hij is immers bij het Pruisische leger. Daar krijgen ze geen verlof meer.

De oudelui waren erg lief voor mij en hebben mij werkelijk met open armen ontvangen. Zij haalden mij met z'n tweeën van de trein af en hebben mij vol trots hun hele landgoed laten zien. Alles staat er uitstekend bij, akkers, het vee en de paarden, geen vergelijk met Schake. Siegfried erft het landgoed en de oudelui zien ernaar uit dat hij het over zal nemen. Alleen moet dan de oorlog wel voorbij zijn.

Ik heb Muttchen alles verteld, Vati echter nog niets. Siegfried kent Vati gelukkig. Mocht hij ook tegen ons tekeergaan, dan moeten we hem maar laten uitrazen. Hij kan toch niet meer veranderen.

Ik had nooit kunnen bedenken dat wij nog eens zouden trouwen. We kennen elkaar al acht jaar, een lange tijd waarin oneindig veel is gebeurd. Siegfried is nu 25 en weet wat hij wil. Ik hoop van harte dat hij ongedeerd uit de oorlog terug zal keren. Ook zijn regiment moet nu naar Rusland. Ach Pietje, duim voor me. Wanneer er voor ons geen Schake meer zal zijn, kan je bij mij op het platteland je vakantie doorbrengen.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 15 augustus 1941:

Gisteren kreeg ik je lieve brief van 16 juli. Hartelijk dank voor de foto's waarmee ik erg blij ben. Pietje, op de foto's zie je er zo moe uit. Maak jij je niet te veel zorgen om ons?

Intussen is hier veel gebeurd. Allereerst iets treurigs. Erich Ball [de vroegere chauffeur] is aan het oostfront gevallen en nog een aantal lieden uit deze omgeving.

De week dat Ali hier was, was erg gezellig. Morgen, zaterdag, wil Siegfried onze oudelui bezoeken. Ik ben benieuwd of

dat goed zal gaan. Natuurlijk wens ik mijn zusje van harte alle goeds toe, maar ik ben bang dat Vati net zo afwijzend zal zijn als altijd.

Over Horst kan ik je weinig zeggen. Jolein weet zelf nog niet hoe zij tegenover hem staat. Teuntje is nu in Oranienstein. Truus en Heinrich zijn daar op een zaterdag geweest. Het gaat hun kennelijk goed. Sinds februari heeft Teuntje mij niet meer geschreven, hoewel ik haar diverse brieven heb gestuurd.

Jans vakantie is weer voorbij. Ik ben dus weer eenzaam en alleen op Schake.

Bij Jo begint het vertrouwen in de Duitse overmacht de eerste deukjes te vertonen. Zij is gealarmeerd nu zij van een aantal vrienden al geruime tijd niets meer heeft gehoord, ook van Horst niet. Jo leeft mee met de mannen in het veld. Het was weliswaar verboden over de gevechten aan het thuisfront te rapporteren, maar bij thuiskomst hield de gewonde soldaten niets tegen hun relaas te doen. Ondanks de verontrustende berichten lijkt het of Jo nog steeds oprecht gelooft dat de Sovjet-Unie binnen afzienbare tijd het onderspit zal delven. Of is de wens de vader van de gedachte? Hoe dan ook, zij kan er niet omheen. De oorlog komt ook voor haar steeds dichterbij.

Jo aan Pieter. Königsberg, 31 juli 1941:

Van Horst heb ik al langere tijd geen post meer ontvangen. Wie weet waar hij wel is. Eigenlijk laat niemand van de vrienden aan het oostfront nog iets van zich horen.

Jo aan Pieter. Königsberg, 21 augustus 1941:

Van Horst heb ik alweer veertien dagen geen bericht ontvangen. Er moet heel wat aan de hand zijn. Peter is uit het lazaret ontslagen en is momenteel op verlof in Berlijn. Daarna wil hij

direct weer naar het front. Hopelijk duurt de oorlog niet meer al te lang voor onze arme jongens. Het is ronduit formidabel wat tot nu toe tot stand is gebracht en dagelijks telkens weer bewerkstelligd wordt.

Wij zijn nog steeds voor de Russen gevrijwaard gebleven. We hebben vorige week wel een paar keer luchtalarm gehad. Ook deze belachelijke pogingen ons te intimideren zullen binnenkort wel afgelopen zijn.

De oorlog weerhoudt je ervan plannen te maken voor de toekomst. De hartelijke groeten uit het verre Oost-Prusen.

Op haar verjaardag is Johanna in gedachten bij haar kinderen die haar allen zo lief zijn. Ze ziet de toekomst somber in. Zoals altijd zoekt ze troost in haar geloof, maar in haar woorden klinken twijfels door.

In haar brieven verwijst zij telkens weer naar de kranten die vanuit Nederland per post naar Schakenhof gestuurd werden. Hieruit blijkt hoe belangrijk het voor Michiel en Johanna was, de gebeurtenissen in hun thuisland op de voet te blijven volgen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 22 augustus 1941:

Je aangetekende brief kwam vanmorgen tijdens het ontbijt. Toen ik deze openmaakte, trof ik jouw foto aan. Dat was een grote verrassing, waarmee ik erg blij ben. Mijn gedachten gingen al vroeg naar jullie allen uit. Vooral in deze zware tijd denkt men steeds vaker aan het heden en aan de toekomst. Ik zie deze donker voor ons in. Wij moeten leren, dat God boven alles staat.

Wij hebben dikwijls geen couranten gehad, maar nu komt er zo af en toe een hele partij tegelijk.

Zondag belden Truus en Heinrich op. Truus ging het nog zeer goed, alleen de luchtaanvallen waren zenuwslappend. Zij zijn bij Teuntje in Oranienstein geweest. Hopelijk blijven zij

daar van bombardementen verschoond.

Het doet me goed, dat je nog een goede trui hebt kunnen krijgen. Ik heb er een voor Jan gebreid en voor Cobi een vest. Uit een oud, kapot jasje dat ik uitgehaald heb, heb ik nog een vestje met korte mouwen kunnen maken. Voor Moni en Brigitte heb ik ieder een jurkje met een broekje gebreid en nu ben ik nog bezig met een pakje voor Hartmuth. Iedereen vond, dat de jurkjes mooi geworden zijn. Zo blijf ik in oefening en verleer ik het breien niet.

De kleine slimme Brigitte begint al aardig te lopen. Moni en Hartmuth rijden graag met Großvati mee over de velden.

Vervolgens deelt Johanna met Pieter haar groeiende zorgen om het bedrijf, zoals Cobi in een eerdere brief al zo treffend had samengevat: *Op ons landgoed waart schijnbaar de duivel rond.*

Na de voortdurende koude en droogte, waardoor de zaden niet uit de aarde tevoorschijn konden komen en de dieren bijna geen eten hadden, hebben we nu veel regen. Na de eerste regenbuien ging het op de velden beter, maar op dit moment bemoeilijken deze het rijpen van het graan. Door het onstuielige weer kan men nog zo weinig over de oogst zeggen. Alles ziet er troosteloos uit. Op dit moment zijn ze het graszaad aan het dorsen. Door de regen konden vijf karrevrachten van het graszaad nog niet worden binnengebracht. Ook alle tarwe staat nog in schoven op het land. Rogge is binnen, maar het mengsel gerst en haver ziet er nog vrij bont uit. De halmen zijn zeer kort gebleven. De bieten hebben zich hersteld, zo ook de aardappelen. Laten wij hopen dat wij beter weer krijgen, opdat dat, wat nog gegroeid is, ook geoogst mag worden. We staan er zo machteloos voor. En de tijd gaat door. Er moet ook weer een begin gemaakt worden met het gereedmaken en inzaaien van de velden voor volgend jaar.

Nadat enige weken geleden op één dag een koe, een veulen

en een merrie dood zijn gegaan, hebben we nu wederom een grote tegenslag moeten verwerken. Vier mooie jonge koeien, daarvan drie drachtig, moesten worden noodgeslacht. Het vlees werd vrijgegeven voor de Freibank. Hierdoor leden wij weer een groot verlies van enige duizenden. De melker had te veel zout op een oude weide gestrooid en daarop hebben de dieren zo ontzettend veel gedronken, dat zij alle opgeblazen zijn. Aan de geleden schade valt niets meer te veranderen. Ik kan echter niet begrijpen dat mensen zo onverschillig en liefdeloos kunnen omspringen met het volksvermogen dat zij onder hun hoede hebben. Men kan er grijze haren van krijgen.

De *Freibank* was een instelling voor de verkoop van minderwaardig vlees. De prijzen lagen hier over het algemeen lager dan bij de gebruikelijke verkoopinstanties. Meestal ging het om noodslachting van jonge dieren nadat deze zich verwond hadden. Daardoor was het mogelijk bij de Freibank vlees van uitstekende kwaliteit tegen een minimale prijs te verkrijgen.

Helemaal aan het einde van haar brief schrijft Johanna nog heel klein aan de zijkant:

Siegfried Lengnick heeft om Ali's hand gevraagd. Ali zegt, dat zij zeer voor het landleven is. Schijnbaar heeft zij van de stad genoeg. Daar men niet weet wat alles nog komt, denkt Vati, dat het beter is, vooralsnog te wachten. Siegfried is naar ik meen onderofficier.

Zoals blijkt uit de notities in het fotoboek van zijn dochter Brigitte, is Heinrich ervan overtuigd dat zijn geliefde vaderland onoverwinbaar is, ook aan het oostfront. De man van Truus is buitengewoon fanatiek in zijn bewoordingen en houdt in zijn beweringen.

Heinrich in het fotoboek van zijn dochter Brigitte, augustus 1941:

Welke trotse daden hebben onze dappere mannen aan het front gedurende jouw eerste levensjaar niet verricht. Frankrijk overwonnen en verslagen. Griekenland en Joegoslavië die op misdadige wijze het zwaard tegen ons probeerden te verheffen, onderworpen. Op jouw eerste verjaardag (op 8 juni 1941) hield iedereen zijn adem in. Iedereen hoopte op de eindstrijd met Engeland dat in een steeds ijzingwekkender vorm de oorlog uitsluitend tegen steden en dorpen in het noorden en westen van ons vaderland uitvocht.

Jullie kinderen hebben die tijd vol verschrikkingen maar al te goed leren kennen. De bombardementen werkten op jullie zenuwen en brachten een grote onrust teweeg in jullie angstige kinderzieltjes. Daarom heeft jullie moeder jullie in maart van dit jaar naar het landgoed van jullie grootouders in Oost-Pruisen gebracht.

Toen jullie drie maanden daar waren, klopten moordlustige Russische troepen aan de verzegelde poorten van Oost-Pruisen. Ook daar moesten piloten uitroeien, wat aan Duits bloed en leven in ons heerlijke vaderland existeerde. Maar 10.000 (!) vliegtuigen en miljoenen manschappen, hele legers werden door onze soldaten in weinige weken vernietigd...

Nu zijn jullie al vijf maanden daar. Het was voor ons bitter hard jullie uit handen te geven. Moge God geven, dat de overwinning spoedig compleet zal zijn, dat de oorlog tegen de voornaamste vijand Engeland beginnen kan en door God gezegend wordt en dat wij ouders – zelf wel behouden – jullie, en in het bijzonder ook jou, lieve Brigitte, gezond en wel weer voor altijd in onze armen kunnen sluiten!

Eind augustus 1941 bezoekt Heinrich een paar dagen zijn drie kinderen die nu ruim vijf maanden in Schakenhof zijn. Vanuit Schakenhof schrijft hij zijn vrouw Truus een lange brief van vier

kantjes. Drie bladzijden lang vertelt hij over zijn gelukkige kinderen, alledaagse gebeurtenissen en ontroerende momenten. Heinrich besluit de kinderen niet mee terug naar huis te nemen.

Heinrich aan Truus. Schakenhof, 30 augustus 1941:

Al met al is het goed, wanneer we de kleintjes hier laten. Wij zullen ze in ieder geval met Kerstmis in Schakenhof bezoeken, dat is al met Großvati afgesproken. Hij wil ons de reis cadeau doen.

Op de vierde bladzijde van deze brief wisselt Heinrich volledig van thema. Voor de eerste keer wordt aan het papier toevertrouwd hoe schoonvader Michiel over de oorlog denkt. Michiel analyseert haarscherp, dat de werkelijke stand van zaken door propaganda wordt gemanipuleerd en mooier wordt voorgesteld dan de realiteit. Michiels conclusie bevalt Heinrich echter niet en hij probeert deze te bagatelliseren.

Wij kunnen nu weer goed met elkaar opschieten. Alleen is Großvati van mening, dat Duitsland in ieder geval de oorlog zal verliezen. Dan komt de koningin [Wilhelmina] weer terug naar Nederland en wil ook hij daarheen. Waanideeën van iemand die aan aderverkalking lijdt! Wij zijn natuurlijk de bloedhonden en de Russen het volk dat overvallen is. De op film vertoonde gefolterde en vermoorde mensen zouden volgens hem poppen zijn en louter propaganda! Over zulke belachelijke argumenten moet ik nu met hem debatteren!

Vervolgens beschrijft Heinrich het gesprek met iemand die hij meer vertrouwt dan zijn schoonvader:

De tijd en de uiteindelijke afloop van de oorlog zullen uitwijzen, dat het recht aan onze kant staat, de kant van de overal

gehate Duitsers. Wanneer wij de Oekraïne bezetten en onze troepen voor de Oeral halt houden, daar is vanwege de onbegeenbaarheid van het gebied slechts een geringe bezettingsmacht voor nodig, dan zullen wij 32% van de totale wereldproductie [van oorlogsmaterieel] in handen hebben, inclusief de daarbij behorende grondstoffen. Amerika zou ons dan rustig verder kunnen blokkeren tot het moment dat onze vloot groter en sterker zal zijn dan de Anglo-Amerikaanse. Dit zou alleszins kunnen betekenen, dat we over een jaar of tien een oorlog tussen het oostelijke en het westelijke halfrond zullen hebben, zowel te water als in de lucht. Veel plezier. Maar ja, we zullen daardoorheen moeten.

Deze woorden stammen van een zeer slimme, gematigd rechtse propagandaredenaar die ik vannacht sprak. Zijn bouwbedrijf wordt op dit moment in de Oekraïne ingezet bij de bouw van houten huizen.

Zoals we al eerder zagen, was het Hitlers ideologie lebensraum in het oosten te realiseren en zich het industriële en agrarische potentieel van Rusland, Oekraïne en Wit-Rusland toe te eigenen. Hitler verwachtte daarmee de slagkracht van de Wehrmacht te kunnen vergroten. Het gesprek heeft Heinrich aan het denken gezet. Deze ideologie zou uiteindelijk tot één grote totaaloorlog kunnen leiden. Ondanks zijn overpeinzingen ziet hij uit naar de nu spoedig verwachte aanval op Engeland. Ten slotte keert Heinrich tegenover zijn vrouw terug tot het thema kinderen. Hij getroost zich moeite haar op te beuren:

Hopelijk wordt nu spoedig de strijd met Engeland aangeboden. De Wehrmacht vertelde mij alom, dat we binnenkort die kant op gaan.

Nog vier dagen, dan ben ik weer bij je. Je zult je met mij verheugen en ik zal je urenlang alles vertellen. Blijf behouden, gezond en monter, lieve Truuslein. Kop op, we zullen spoedig weer bij de kinderen zijn.

Truus heeft deze brief zorgvuldig bewaard in het fotoalbum van haar zoon Hartmuth.

Ondertussen bevindt Jan zich in Königsberg in een curieuze positie. Terwijl hij, de buitenlander, van de autoriteiten toestemming heeft gekregen zijn middelbare school af te ronden, zijn zijn Duitse vrienden allen al bij de Wehrmacht. Over de toekomst dromen is voor hen niet meer weggelegd, voor Jan wel. Duidelijk is, dat hij niet zoals zijn broer een studie in Nederland wil volgen. Zijn primaire interesse gaat uit naar het agrarische bedrijf, de wereld waarin hij is opgegroeid.

Jan aan Pieter. Königsberg, 2 september 1941:

Hier in Königsberg begint zo langzamerhand de school weer op gang te komen. Na zo'n lange vakantie kost het me aardig wat moeite, weer serieus achter de boeken te kruipen. Nog een maand of zes en dan is het hopelijk voorbij. Dan kan ik mijn aandacht volledig gaan richten op een leven als landman.

Ik doe nog veel aan sport, hoewel op doordeweekse dagen meestal alleen, omdat al mijn vrienden uit mijn jaargang bij de Wehrmacht zijn. In ieder geval heb ik er veel plezier in en je hebt er meer aan, dan je tijd te verdoen met vriendinnetjes. Bij de meisjes heb ik trouwens nog altijd geen succes.

Met Jockel heb ik zondag een fietstoer gemaakt en aansluitend een lange boswandeling. We hebben ons wederzijds eens goed de waarheid gezegd. Dat was prima.

Ondertussen heeft Vati met zijn 'gig' weer eens een ongeluk gehad. Hij was met beide kinderen het land op gereden. Onderweg wilde hij een rol bindgaren oppakken die de werklieden waarschijnlijk verloren hadden. De zwarte merrie moet daarbij geschrokken zijn. Zij ging er zonder Vati met de kinderen vandoor. De dolle rit ging door verschillende diepe kuilen, waardoor eerst Monika en vervolgens Hartmuth het

wagentje uitgeslingerd werden. Monika is waarschijnlijk gunstiger gevallen, zij had slechts een paar schaafwonden. Hartmuth liep echter een hersenschudding op. Wat is er niet al in de loop der tijd met dat idiote wagentje gebeurd en wat zal nog komen. Schrijf hierover maar niets aan Truus in Keulen. Ik weet niet, wat haar vanwege haar zwangerschap over dit incident is verteld.

Ook Jan vermeldt pas aan het einde van zijn brief nog terloops Ali's aanstaande verloving.

Weet je al dat Ali zich binnenkort wil verloven? Siegfried Lengnick was in Schakenhof, maar hij heeft bij Vati niets kunnen bereiken.

Terwijl het Duitse volk via de Volksempfänger nog altijd gunstige berichten over de veldtocht in Rusland te horen krijgt, vertellen teruggekeerde soldaten Jo een ander verhaal, over de ontberingen aan het front en over de erbarmelijke gevolgen van de vroeg ingetreden koude.

Jo aan Pieter. Königsberg, 3 september 1941:

Voor onze arme soldaten worden de nachten al gemeen koud. Onze jongens krijgen heel wat voor de kiezen. Hans-Georg Peter en een broer van Rüdiger zijn gevallen. Fedchen is gewond. Van Waldemar heb ik tot nu toe nog niets gehoord, ik weet niet waar hij ergens uithangt.

Het spijt me voor eenieder, maar de oorlog gaat verder en zonder offers wordt nu eenmaal niets bereikt. Ik moet bekennen dat deze veldtocht mij bijzonder aangrijpt. Wanneer je echter de verliezen aan de kant van de vijand in ogenschouw neemt, dan kan je bewondering hebben voor alles wat onze dappere jongens zo voor elkaar krijgen.

Mijn lieve broertje Piet, moge het je werkelijk van harte goed gaan en wees vele malen en innigst gegroet, je zusje Jo.

Ali is stapelverliefd. Ze heeft haar zinnen op Siegfried gezet, maar vreest dat Michiel ook nu weer afwijzend zal staan tegenover de keuze van zijn dochter.

Ali aan Pieter. Berlijn, 5 september 1941:

Ik denk dat het je zal interesseren, hoe het Siegfried en mij verder is vergaan. Je zult zeker al wel van de zusjes gehoord hebben dat Siegfried bij onze ouders op bezoek is geweest. Ik was niet verrast, toen ik zaterdag uit mijn werk naar huis kwam en daar een brief van Siegfried aantrof, waarin hij mij aankondigde zondag naar Schakenhof te zullen gaan. Dit betekende dat ik ook zelf direct aan Vati en Muttchen moest schrijven, wat niet eenvoudig was, maar het moest nu eenmaal gebeuren.

Siegfried liet zich er niet van afhouden, zijn mooie jachtwagentje met jonge paarden in te spannen en daarmee de dertig kilometer van Damerau naar Schakenhof te rijden. Daar aangekomen, werd hem verteld dat mijnheer en mevrouw in het park waren. Dus liet hij zich daarheen brengen. De begroeting met Vati moet zeer koel zijn geweest, die met Muttchen des te hartelijker. Vati is vervolgens opgestaan en verdwenen. Siegfried heeft zich daarop gezellig met Muttchen onderhouden. Zij nodigde hem dan ook uit voor de koffie. Aansluitend trokken Vati en Siegfried zich terug in de herenkamer. Daar bood Vati hem een echte sigaar aan, alvorens Siegfried uiteindelijk met zijn verzoek op de proppen kwam.

Siegfried had mij over het onderhoud met Vati niet willen schrijven, omdat hij in het weekend hiernaartoe had willen komen. Hij had vakantie. Ik verheugde mij daar al gigantisch op, doch de volgende avond kreeg ik een telegram. Hij moest

terug naar zijn compagnie, volgens bevel op naar Rusland! Ik heb dit bericht nauwelijks kunnen bevatten. Maar ja, dat helpt toch niets, oorlog blijft oorlog, dan komen privé-aangelegenheden pas als laatste aan bod.

Na enige dagen kreeg ik zijn brief. Hij deelde mij daarin mede dat Vati ons nooit zijn toestemming zou kunnen geven. Zijn twee oudste dochters [Truus en Teuntje] hadden deze ook niet van hem gekregen. Het was natuurlijk zoals altijd weer het oude liedje. Hij eiste van ons kinderen dat wij Nederlanders zouden huwen.

Siegfried heeft hem daarop geantwoord dat hij niet anders had verwacht en dat hij nu zelf een beslissing zou nemen. Hij heeft mij gevraagd een en ander zorgvuldig in overweging te nemen. Hij had Vati niet nodig, ook geen geldelijke ondersteuning, want zijn ouders wilden ons alles geven. Hij hield van mij, wilde enkel mij en mij op handen dragen.

Direct na het telegram van Siegfried en nog voor zijn brief, heb ik aan Vati geschreven. Van Vati ontving ik allereerst een antwoord op mijn eerdere brief, dat precies zo luidde als Siegfried mij had verteld. Hij zou zelfs grote bedenkingen hebben. Het zou weer net zo gaan als bij Kurt Sucker [Ali's eerste grote liefde]. De familie zou hem in het geheel niet liggen, enz. Ach ja, ik ken die oude kunstjes van hem maar al te goed. We zouden tot het einde van de oorlog moeten wachten en of ik mijn oude ouders dit leed niet had kunnen besparen... Voor mij was in ieder geval de maat vol.

De daaropvolgende dag had hij mijn tweede brief gekregen en mij deze ook nu weer direct beantwoord. Hij had er al zo'n vermoeden van dat Siegfried zou vertrekken en wij moesten met alles wachten, totdat de oorlog beëindigd zou zijn. Ten slotte heeft hij nog een biljet van 10 RM bijgevoegd. Ik moest hier maar liever Nederlands gaan leren en straks mee terug naar Nederland gaan.

Pietje, ik kan je vertellen dat het lezen van deze brieven mij

heel erg zwaar gevallen is. Nu moet ik ze beantwoorden, wat ik moeilijk vind. Vati kan ons niet meer scheiden, daarvoor hebben wij elkaar inmiddels te zeer lief. Ik heb totaal andere zorgen om Siegfried, dan dat ik met dit soort dingen, waar Vati nu mee komt, lastiggevallen wil worden. Het doet ontzettend veel pijn te weten dat hij nu ook in Rusland is.

Het is natuurlijk onzin om nu te trouwen. Daar zijn wij onszelf ook van bewust. Wij willen wachten totdat de oorlog afgelopen is. Ik zal daarom Vati nogmaals schrijven en hem hartelijk vragen om zijn instemming. Wanneer hij deze dan toch niet geeft, heb ik tenminste al het mogelijke gedaan en moet ik er maar in berusten zijn jawoord niet te krijgen. De bedenkingen die hij heeft, zijn eigenlijk niet belangrijk.

Gelukkig heerst in huize Damerau een goede verhouding en mijn schoonouders doen wat in hun macht ligt. Zodra wij daar onze intrek nemen, willen zij naar elders verhuizen. Dat wordt mogelijk via een pachtcontract geregeld. Ik verheug mij erop, Siegfried bij de opbouw van zijn bedrijf te kunnen helpen, alles samen te doen. Hij is zo lief naar mij toe, zegt niet veel, maar weet wat hij wil. En is het niet heerlijk terug te keren naar de omgeving waar je bent opgegroeid en waar je thuishoort? Siegfried hoopt over vier weken weer hier te zijn. We willen dan onze verloving vieren, met of zonder toestemming.

Vervolgens gaan Ali's gedachten uit naar bekenden en vrienden die ver weg in Rusland zijn. Sommigen zijn gevallen, anderen vermist.

Wanneer je dit alles zo hoort, dan word je bang en weemoedig. Ik moet er niet aan denken. Was alles maar gauw voorbij, zo krijg je geen rust meer.

Jo weet over veel van de wederzijdse vrienden en kennissen nieuws te vermelden.

Jo aan Pieter. Königsberg, 18 september 1941:

Peter is terug van verlof. Hij heeft echter een fikse voorhoofds-holteontsteking opgelopen en zal nog een paar dagen moeten wachten, voordat hij weer terug naar het front kan gaan.

De jongste broer van Horst is gevallen. Hij was net een halfjaar getrouwd. Horst zelf heeft een tijd hoge koorts gehad. Hij wilde niet naar een lazaret. Niemand wil toch zijn kameraden alleen laten. Ik heb nu een week niets meer van hem gehoord. De post doet er verhoudingsgewijs lang over en als adjudant heeft hij het natuurlijk druk.

Gisteren kreeg ik hier op kantoor bezoek van Fed. Heb ik je geschreven dat hij verwond was? Hij heeft ongelooflijk veel geluk gehad, want dat had ook gemakkelijk anders kunnen aflopen. Hij loopt nu weer en heeft daarbij weinig pijn. Geluk hebben, kan men kennelijk leren.

Karl-Heinz stuurde mij een dezer dagen een geboorte-kaartje. Hij heeft een stamhouder. Waldemar laat helemaal niets meer van zich horen en Ohni loopt op dit moment co-schappen in het gemeenteziekenhuis van Memel.

Hans-Joachim heeft een behoorlijk zware plank op zijn hoofd laten vallen. Hij heeft een tamelijk groot gat in zijn schedel. Zo zie je maar, je hoeft niet eens naar Rusland te gaan om met een groot verband te moeten rondlopen. Hij is een goede soldaat. Ik ga er beslist van uit, dat dat voor hem het enige ware is.

Overigens valt hier niet veel te beleven. Zo nu en dan ga ik eens naar de film. Op dit moment loopt de film 'Reitet für Deutschland', een film van Freiherr von Langen. Deze zou buitengewoon goed zijn.

Reitet für Deutschland is het verhaal van een ruiter die zwaargewond uit de Eerste Wereldoorlog terugkeert. Klaplopers en Joden, die symbool staan voor de Weimarrepubliek, willen hem

zijn landgoed afhandig maken, maar dat lukt ze niet. Tot ieders verrassing herstelt de ruiter zich en wint zowaar De Grote Prijs van Europa. Tegen ieders verwachting in toch nog winnen, dat is precies wat Jo en vele anderen op dat moment graag willen zien.

Over de plannen van haar jongere zusje Ali is Jo niet zo spraakzaam:

En wat vind je eigenlijk van Ali? Voor zover ik weet is Siegfried nu ook aan het front.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 24 september 1941:

Mijn verjaardag is nog nooit zo triest geweest. 's Morgens ben ik met de wagen naar Gerdauen gereden en in de namiddag ben ik buiten op het veld gaan helpen. Ik wilde niet alleen tussen vier wanden opgesloten zitten en mijn gedachten de vrije loop laten. Voor zover het weer het toelaat, spring ik buiten bij. Zo langzamerhand is de oogst binnen, alleen nog al het hooi. Hopelijk blijft het weer nu mooi. Nog even en dan is ook alles voor de winter ingezaaid.

Ali wil haar verloving doorzetten, maar Vati wil dat niet zolang het nog oorlog is. Toen Siegfried hier was, verliep alles rustig, maar natuurlijk wel volgens het oude stramien. Hoeveel kromme paden moeten wij niet bewandelen, voordat wij ons doel kunnen bereiken. Laat me je een dikke kus geven. Je kleine zusje Cobi.

Het is alweer enige tijd geleden, dat Michiel zijn zoon in Nederland geschreven heeft. Hij heeft de moed nog niet opgegeven het landgoed zonder restschuld te kunnen verkopen en ten langen leste naar Nederland terug te kunnen keren. Omdat het Michiel spijt dat hij vanuit Oost-Pruisen Pieter niet aan een baan kan helpen, biedt hij zijn zoon vooralsnog de mogelijkheid verder te studeren.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 5 oktober 1941:

Met genoegen heb ik gelezen dat je probeert voorwaarts te komen. Het zou heel anders zijn, als ik zelf in Holland was. Schriftelijk laat zich alles niet zo gemakkelijk regelen. Ik heb al die jaren niet met mijn oude bekenden en vrienden kunnen spreken. Daarom heeft het geen zin, deze mensen nu aan te schrijven. Een persoonlijk gesprek zou veel beter zijn. Wij zullen maar hopen dat dit spoedig mogelijk zal zijn, al kan ik op het ogenblik nog niets positiefs zeggen.

Voor je lessen heb ik *RM* 200 extra overgemaakt. In plaats van *RM* 200 dus *RM* 400, zodat je nu aan de slag kunt gaan. De moed er maar inhouden hoor, alles zal wel op zijn pootjes terechtkomen. In elk geval valt er nog veel te leren en daar heb je nu tijd genoeg voor.

Naar aanleiding van je brief van 18 september 1941, het volgende. Ik had in de krant die advertentie van Karl Menn ook gelezen en hem direct geschreven. Tot nu toe heeft hij mij nog niet geantwoord. Een dergelijk ingewikkelde zaak kan men ook niet zomaar even afdoen. Er zijn natuurlijk liefhebbers genoeg te vinden, maar ik heb geen zin om met restschulden te blijven zitten, zoals een hypotheek. Ik verkoop Schakenhof alleen, als ik alles uitbetaald kan krijgen.

Dathe heeft zijn doel al bereikt. Het landgoed Grüneberg is verkocht en zal door de regering helemaal bebost worden.

Na Pieter te hebben geïnformeerd over de voortgang met de verkoop van Schakenhof, maakt Michiel de balans op van het agrarische bedrijf:

De oogst was gisteren binnen. Nu zijn wij druk met het rooien van de aardappelen en dan komen de bieten nog. We hebben met het werk grote moeite gehad en alles heeft veel geleden.

De koeien staan reeds op stal. We hebben deze zomer

zware verliezen geleden: acht dragende koeien, één merrie, vier veulens van deze jaargang en één jonge hengst van twee jaar. De veulens hadden bloedwormen. Hopelijk hebben wij het ergste nu gehad. In oktober gaan de twee hengsten naar Königsberg, naar de jaarmarkt.

Wij zijn allen gezond. Ook de kleintjes van Truus zijn allen monter. Nu Piet, alle goeds, jongen. Vele groeten van ons allen en in het bijzonder van je vader, M.A. Hoogendijk.

Ondanks haar nog jeugdige leeftijd laten de brieven van de jongste dochter Cobi nu al een volwassen, evenwichtige jonge vrouw zien, een persoonlijkheid met een groot verantwoordelijkheidsgevoel. Zonder morren springt zij in waar het moet, of dat nu in de keuken is, of op het land. Koken voor dertig man of een vier-span mannen, geen probleem.

Cobi aan Pieter. Schakenhof, 19 oktober 1941:

Ik heb weer eens keukendienst gehad. Ik kook graag voor al die mensen. Je hebt dan weinig tijd om na te denken.

Voor het opsturen van je schaatsen moeten we wachten op een toestemmingsverklaring uit Königsberg.

Ik vind het niet aardig dat de andere zusjes zo weinig schrijven. Truus heeft de 17de een meisje gekregen. Ali heeft zich verloofd, maar dat zal je al wel weten. Teuntje is bij Karl in Oranienstein. Jolein was een paar dagen thuis. Dat was erg gezellig. We hebben veel buiten over de velden gewandeld. Ach Pietje, kon ik maar weer eens met jou arm in arm over de velden zwerven, eenden schieten. Deze zijn aardig in aantal toegenomen.

De allerhartelijkste groeten en een kusje van je Cobilein.

Johanna schrijft uitgebreid over Truus en haar kinderen. Aan de verlovings van haar dochter Ali wijdt zij in deze brief daarentegen

slechts één zin. Zou ook zij zo haar twijfels over de relatie met Siegfried hebben gehad? Of durft zij in een brief haar mening niet te uiten?

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 19 oktober 1941:

Wij zijn gelukkig allen nog gezond. Ook de kinderen zijn weer beter. Hartmuth viel vorige week zaterdag in een pan met heet badwater, maar omdat hij drie broeken over elkaar aanhad en ik hem direct met olijfolie heb ingesmeerd, heeft hij geen blaren gehad. De volgende dag was hij weer helemaal in orde. Ik heb dat maar niet aan Truus en Heinrich geschreven. Brigitte loopt aan een handje overal heen, maar alleen lopen doet zij nog niet. Daar het nu 's nachts soms 3 graden vriest, is het gedaan met het buitenspelen. We kunnen met de kinderen alleen nog kastanjes en eikels zoeken of een wandelingetje maken.

In Keulen is een Waltraut gearriveerd. De wens weer een zoon te krijgen, is niet in vervulling gegaan. Heinrich telefeondeerde, dat het Truus en de kleine goed gaat. Laten we hopen dat ze van verdere luchtaanvallen verschoond zullen blijven.

Ali heeft zich met Siegfried Lengnick verloofd.

Ondanks de vele uren die zij liefdevol aan haar kleinkinderen besteedt, is Johanna gedetailleerd op de hoogte van de situatie in het bedrijf. Zeer betrokken memoreert ook zij het verlies van een groot aantal dieren binnen een betrekkelijk korte tijd:

Alles bij elkaar grote zorgen! Zonde van al dat werk.

De oogst is eindelijk binnen. Cobi, het kamermeisje en het keukenmeisje hebben meerdere dagen meegeholpen.

We hebben nu een nieuwe hoofdmelker gekregen. Laten wij hopen, dat hij goed voor de dieren zal zijn. Wanneer een melker geen hart voor de dieren heeft, is het moeilijk met

hem te werken. Dinsdag gaan de twee hengsten weg. Mogelijk heeft Vati daarmee meer geluk.

Aan de zijkant van deze brief informeert zij Pieter nog kort over het volgende:

De brief is blijven liggen. Een hengst is afgekeurd, deze wordt gecastreerd voor remontepaard. De andere heeft Vati uiteindelijk verkocht voor 2.400 RM. Dat is niet veel. Vandaag, zondag 26 oktober, valt hier de eerste natte sneeuw.

Eind september had Jo aan Pieter een nogal vage brief geschreven.

Jo aan Pieter. Königsberg, 29 september 1941:

Aanvankelijk was mij in jouw laatste brief niet alles duidelijk. Pas toen Janchen zondag vroeg hiernaartoe kwam en erg verdrietig was, kon ik een en ander begrijpen. Hij zal je schrijven en ik hoop echt dat je, hoe zijn antwoord ook zal zijn, zijn mening in ieder geval zult respecteren. Dat heb je hem altijd beloofd.

Je moet het leven van een ander niet nodeloos gecompliceerd willen maken. Hij weet precies wat hij wil en dan moet je niet proberen, hem daarvan af te houden. Ik heb altijd bewondering gehad voor de rechte weg die de jongen volgt. Dat wat dit punt betreft. Ik denk dat je wijs genoeg zult zijn en dit niet als reden voor een breuk zult opvatten. Het zou uitgesproken dom zijn, onze familie hierin te verwickelen. Dat leidt nergens toe.

Jan was eergisteren nog hier. We hebben in alle rust over alles gesproken. We hebben voor en tegen afgewogen en zijn tot de slotsom gekomen, dat er voor hem maar één weg te gaan is. We kunnen nu eenmaal niet van vandaag op morgen

doen en laten wat we maar willen. Iedere dag stelt ons voor grote opgaven en het komt er uiteindelijk op neer, dat eenieder daar zijn verdomde plicht zal moeten volbrengen, waar hij op dat moment verblijft.

Jo draait uiterst zorgvuldig om de hete brij heen. Zij durft de kern van de zaak niet te benoemen. Pas als je tussen de regels door leest, kom je bij benadering aan de weet welke weg Jan nu eigenlijk wil bewandelen, waartoe hij zich geroepen voelt. Hij is Nederlander, maar geboren en getogen in Duitsland. Al zijn kameraden staan inmiddels onder de wapenen.

Voor Pieter is het duidelijk dat zijn broer op het punt staat definitief voor Duitsland te kiezen. Hij probeert hem nadrukkelijk de ogen te openen.

Jo aan Pieter. Königsberg, 31 oktober 1941:

Bedankt voor je brief. Een en ander is mij nu duidelijk. Ik ben van mening, dat sommige dingen er echt anders uitzien dan jij verwoordt. Jij bent uiteindelijk in Duitsland opgegroeid en jij hebt tot aan je eindexamen alles aan dit land te danken! Dat mag je nooit vergeten, Pietje! Je bent daarna hier weggegaan, je hebt andere dingen leren kennen en in zekere mate een wijdere blik gekregen. Je bekijkt en beoordeelt nu alles totaal anders. Dat is ook vanzelfsprekend, maar daarom hoeft je nog niet zo ondankbaar te worden.

Ik weet niet of Jan je brief al heeft beantwoord. Ik zal in ieder geval opgelucht zijn, wanneer jij zult accepteren wat hij wil.

Waar stonden Truus en Teuntje eigenlijk? Van deze twee zusjes zijn uit die tijd geen brieven voorhanden, maar het lijkt erop dat Pieter bij zijn laatste bezoek ook aan ieder van hen zijn anti-Duitse houding heeft laten blijken:

Dat Truus jou al zo lang niet meer geschreven heeft, begrijp ik niet. Misschien hangt dat inderdaad samen met je laatste bezoek aan Keulen en de eventuele slechte verstandhouding die tussen jullie is ontstaan. Datzelfde geldt naar mijn mening ook voor Teuntje. Ik wil niets goedpraten, want je weet dat veel voor ons nu eenmaal totaal onmogelijk is. Men kan toch een afwijkende mening hebben, zonder deze anderen op te willen dringen of iemand te willen bekeren.

Nu nog wat mevrouw Beudecke [Pieters vroegere hospita in Königsberg] betreft. Ik kan niet anders zeggen, dan dat je haar onrecht hebt aangedaan toen je de laatste keer bij haar in Berlijn was. Het kan toch niet zo zijn, dat je inmiddels zo veranderd bent dat je deze mensen niet meer begrijpen kunt? Ik zou je graag eens helder en duidelijk willen zeggen, waar het op staat. Ik veronderstel dat je dan over nogal wat dingen anders zou gaan denken. Waarom zou je onnodig alles afbreken, wat met zoveel zorg en liefde is opgebouwd?

Sinds enige dagen zijn de straten bij ons weer verlicht. De Russen hebben zich niet meer laten zien en zullen naar verwachting ook niet meer komen. Je zult waarschijnlijk mijn blijdschap daarover nauwelijks begrijpen. Ik durfde 's avonds niet meer het huis uit te gaan. Het is afschuwelijk helemaal alleen in het donker!

Van de manschappen in het veld heb ik goede berichten, eigenlijk van alle bekenden. Ik heb dan altijd het gevoel alsof het zondag is. Het is werkelijk enorm wat die mannen presteren, daarover woorden vuilmaken zou smakeloos zijn.

Ali laat er intussen geen gras over groeien en gaat volledig haar eigen gang.

Ali aan Pieter. Berlijn, 3 november 1941:

Ook uit naam van Siegfried dank ik je hartelijk voor je lieve gelukwensen voor onze verloving. Ik was zeer aangenaam verrast door je vriendelijke woorden. De brief heb ik gelijk doorgezonden aan Siegfried.

Met Kerstmis breek ik hier op en verhuis ik naar Damerau, om daar de huishouding verder te leren kennen. En dan kan worden getrouwd!

Na zijn eerdere woede-uitbarstingen zijn de brieven van Michiel aan zijn zoon Pieter milder geworden. Zoals we al eerder zagen, was Pieter in Amsterdam lid van het studentencorps en het dispuut IVMBO, een klein, maar elitair gezelschap. Op 30 oktober 1941 werd met een feestelijke maaltijd het vijftigjarig bestaan van IVMBO gevierd.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 21 november 1941:

Met genoegen heb ik gelezen dat je een prettig feestje en aangename uren hebt gehad. Ja, een bittertje zou ik ook graag weer eens willen hebben, maar dat zal voorlopig wel tot een vrome wens blijven.

Dat je weinig succes hebt om ergens een geschikte baan te vinden, kan ik mij indenken. Je moet echter de moed niet verliezen. Komt tijd, komt raad. Er is nog zoveel te doen om je te vervolmaken, dat je je niet hoeft te vervelen. Kijk de kat maar eerst terdege uit de boom en zo lang als ik kan, wil ik je daarin steunen.

Wij zijn gelukkig allen gezond. De eerste winterdagen hebben we reeds achter de rug. Het heeft behoorlijk gevoren. Het is maar matig in het bedrijf. Wij hebben met alles veel te tobben. Een eventuele verkoop van Schakenhof in de winter is niet gunstig. Er is nog niets definitiefs gebeurd. Zoiets kan je ook niet afdoen met de Franse slag. Ik zal je wel schrijven, als het zover is.

Als ik kan, kom ik in januari kort naar Nederland. Ik zal in ieder geval proberen dit voor elkaar te krijgen en dit met de Landrat bespreken.

Je gaat dus verhuizen. Het geld voor december stuur ik nog naar je oude adres.

Als ik kom, stuur ik RM 300, dan kan je voor Kerstmis een paar kleinigheden kopen. Heinrich en Geertrui [Truus] zijn van plan met de kerst naar Schakenhof te komen.

Ontvang de hartelijke groeten van ons allen en van mij in het bijzonder, Vati.

Op Pieters persoonsbewijs staat aangetekend dat hij op 4 december 1941 binnen Amsterdam is verhuisd van de Amstelkade naar de Weesperzijde.

12

TWEESTRIJD DER GEVOELENS, 1942-1943

Michiel is er al vroeg van overtuigd dat Duitsland de oorlog zal verliezen. Hij wil Schakenhof zonder restschulden verkopen en na de verkoop, zoals zijn vrienden Nieuwkamp en Verhoeff, naar zijn geliefde vaderland terugkeren. Ook al volgt hij nog steeds de ontwikkelingen in zijn geboorteland, hij is al lang niet meer in Nederland geweest. En ook daar is het leven ingrijpend veranderd.

In de eerste maanden van de bezetting waren de Duitsers vriendelijk en erg terughoudend tegenover de Nederlanders. Voor gewone mensen leek het erop dat met inbegrip van een paar wijzigingen het vooroorlogse patroon kon worden voortgezet. Men zou de Nederlandse bevolking in die dagen, in die situatie, gelatenheid of zelfs een vorm van onverschilligheid hebben kunnen toeschrijven.

Het proces van gelijkschakeling en nazificering voltrok zich sluipenderwijs. De verwachte terreur was uitgebleven en men kon zich mede daarom aanvankelijk zonder grote bedenkingen voegen naar de wensen van de bezetter. Loyaliteitsverklaringen moesten worden ondertekend en op opengevallen posten werden telkens pro-Duitse functionarissen gezet.

Geleidelijk aan werd het gevaar erkend dat de door de Duitsers beoogde gelijkschakeling zou betekenen dat Nederland een deel van Duitsland zou worden, niet alleen geografisch, maar ook sociaal. De Nederlandse maatschappij zou ingericht worden

naar nationaalsocialistisch model, doordrenkt met nazi-ideologie en nazi-denkebeelden.

Het georganiseerde verzet tegen de bezetter kwam langzaam op gang. De eerste taak van de Nederlandse verzetslieden bestond in het wakker schudden van de mensen en hen bewust maken van de in gang gezette gelijkschakeling.

Na het behalen van zijn doctoraalexamen op 10 december 1940 studeerde Pieter verder aan de VU in Amsterdam. Daar bleef hij in contact met medestudenten en dispuutgenoten. Zo was hij op 30 oktober 1941 aanwezig op het lustrumfeest van zijn dispuut. De lijnen tussen docenten en studenten waren kort.

Ook de VU ontkwam niet aan het door de Duitse bezetter gewenste proces van gelijkschakeling. Had de leiding van de universiteit zich aanvankelijk terughoudend opgesteld, in augustus 1940 nam de tot rector-magnificus benoemde jurist Rutgers toch duidelijk stelling tegen de Duitse bezetting. Zijn moedige woorden gaven de achterban een enorme stimulans tot geestelijk verzet. Dit was heel andere taal dan die van twee van zijn theologische collega's, die aanvankelijk een houding van berusting en aanpassing bepleitten.

In november 1940 maakte het ministerie van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming in Den Haag bekend, dat voorstellen voor benoemingen en ontslagen voortaan zouden moeten worden voorgelegd aan het departement, dat dan weer om goedkeuring zou moeten vragen aan de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*. Protest tegen deze inmenging van buitenaf richtte niets uit.

Tijdens een eerste gevangenschap van Rutgers in oktober 1940, kwamen ook bij de VU formulieren binnen waarop ieder personeelslid zijn afstamming zou moeten invullen, de 'ariërverklaring'. Personeelsleden van Joodse of gedeeltelijk Joodse afstamming zouden aparte formulieren moeten invullen, wat

vervolgens tot hun ontslag zou moeten leiden. De meeste universiteiten werden door deze maatregelen zwaar getroffen. De VU kende echter geen docenten van Joodse afkomst, slechts één medewerkster bleek Joods te zijn.

Na het Joodse personeel wilde de Duitse bezetter ook de Joodse studenten van de universiteiten verwijderen. De verklaring geen Jood te zijn werd van iedere student verwacht. Evenals veel andere universiteiten en hogescholen koos het college van directeurs van de VU voor een principiële afwijzende houding.

Langzaam ontstonden de eerste vormen van studentenverzet, soms nog onvoorzichtig en jongensachtig. In maart 1941 werd de eerste van een lange rij VU-studenten gearresteerd, na activiteiten voor onder andere het illegale blad *Vrij Nederland*.

Met de betrekkelijke rust die aan het begin van de bezetting heerste was het in 1942 wel gedaan. De Duitsers begonnen steeds harder op te treden. Meer en meer doodvonnissen werden tegen verzetsmensen gevelde en er werden steeds meer gijzelaars opgepakt. Van het VU-personeel werden verschillende leden als gijzelaar of om andere onduidelijke redenen gevangengezet.

Steeds meer greep het nazibewind in het leven van de universiteit in. De situatie voor de studenten werd ook steeds gevaarlijker. December 1941 had de VU een brief van het ministerie ontvangen, waarin naar Duits model een verplichte 'arbeidsdienst' van zes maanden werd aangekondigd. Voor het overgangsjaar 1942 zou deze dienstplicht moeten worden vervuld in de periode juli tot en met oktober, waardoor het nieuwe collegejaar pas op 1 november zou mogen aanvangen. Bij de inschrijving moest gevraagd worden, of aan de arbeidsplicht was voldaan. Rutgers had grote bezwaren tegen deze 'zijdelingse dwang tot arbeidsplicht'. Hij en zijn opvolger Nauta trokken zich van alle dreigementen niets aan. Officieel lieten zij niemand inschrijven die niet aan de zogenaamde arbeidsplicht had voldaan. In werkelijkheid lieten zij wel nieuwe studenten toe, die ook alle mogelijkheden kregen.

Inmiddels was het studentenverzet op gang gekomen. Eind 1941 werd op initiatief van een Leidse student een overkoepelend illegaal studentencontact opgericht, de zogeheten Raad van Negen. Het actieve werk van de groep aan de VU zelf bestond voornamelijk uit het verspreiden van illegale bladen, zoals *De Geus* en *Trouw*. Veel studenten woonden toen al niet meer op kamers, maar bij hun ouders thuis.

In de decembermaand van 1942 werd het Duitse plan bekend, Nederlanders in te schakelen voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Het zou gaan om 30.000 Nederlanders, van wie tot wel 8.000 studenten, ongeveer de helft van alle studenten in Nederland. Bij de rectores van de verschillende universiteiten en hogescholen was geen enkel begrip voor deze maatregel. Nauta begreep, dat al zijn studenten groot gevaar liepen. Op zijn aanraden werden, onder het mom van een tekort aan kolen, de colleges direct gestaakt en werd de kerstvakantie ingeluid. Razzia's onder studenten waren daardoor onmogelijk. Op 25 januari werden de colleges aarzeland hervat.

Op 5 februari 1943 werd generaal Seyffardt door twee verzetsmensen in zijn eigen woning neergeschoten. Hij meende dat zij eruitzagen als studenten. In werkelijkheid waren het geen studenten geweest. De volgende ochtend werden op alle universiteiten en hogescholen in het westen, behalve in Rotterdam, door de *Ordnungspolizei* en de *Sicherheitspolizei* razzia's gehouden. Het was zaterdag en niet iedereen was aanwezig. Ook de VU-gebouwen werden overvallen. In totaal werden in Nederland zeshonderd studenten gearresteerd en per trein naar het concentratiekamp Vught gebracht. Van de VU werden 70 studenten weggevoerd.

In het gehele land doken direct honderden studenten onder, voor velen van hen was dat meteen het begin van een actieve verzetscarrière. De bestuursorganen van de VU namen nog dezelfde dag het besluit de universiteit voorlopig te sluiten.

Op 13 maart 1943 werd bij verordening van de rijkscommissaris bekendgemaakt dat voortaan ieder jaar alle studenten

een 'loyaliteitsverklaring' zouden moeten ondertekenen, waarin zij verklaarden alle wetten, verordeningen en andere beschikkingen van de bezetter te zullen nakomen en zich te zullen onthouden van handelingen gericht tegen het Duitse Rijk, de Wehrmacht of de Nederlandse autoriteiten, dan wel van handelingen ter verstoring van de orde op de universiteit. Deze verklaring werd slechts door een beperkt aantal studenten ondertekend. De Duitsers wilden daarop de niet-tekenaars naar Duitsland wegvoeren, om ze als slavenarbeiders te gebruiken. Veel niet-tekenaars waren al ondergedoken of gingen bij bedrijven werken om zo uitzending naar Duitsland te voorkomen.

De VU was en bleef gesloten.

Pieter heeft het geluk gehad, dat hij in de gelegenheid werd gesteld zijn rechtenstudie in een vlot tempo te doorlopen en dat hij voor de ingrijpende verslechtingen aan de VU heeft kunnen afstuderen. Door de verstrekkende ontwikkelingen zag hij zijn voornemen om aansluitend te promoveren in rook opgaan.

Na slechts twee maanden aan de Weesperzijde in Amsterdam te hebben gewoond, verhuisde Pieter op 9 februari 1942 naar de Van Blankenburgstraat in Den Haag. Mogelijk werd het ook hem in Amsterdam te heet onder de voeten.

Nog voor zijn vertrek uit Oost-Pruisen stond Pieter al kritisch tegenover het Duitse regime. Inmiddels had hij in Nederland het ware gezicht van de bezetter leren kennen. In tegenstelling tot zijn oudere zusjes, heeft hij geen goed woord over voor het optreden van de Duitsers. Nog altijd willen zijn zusjes niet naar hem luisteren en slaan zij zijn waarschuwingen in de wind.

Op één brief van Ali na, stopt na november 1941 opeens voor langere tijd de briefwisseling met Pieter. Misschien heeft Pieter voorzichtigheidshalve brieven vernietigd of zijn brieven onderschept. Ook is het denkbaar dat door zijn plotselinge verhuizing van Amsterdam naar Den Haag brieven verloren zijn gegaan.

Hij was immers pas twee maanden daarvoor binnen Amsterdam verhuisd. Wel zijn er uit deze periode brieven die aan Jan geschreven zijn. Jan is dan inmiddels vanuit Oost-Pruisen verhuisd naar Nederland. Hij heeft onderdak gevonden bij Pieter in Den Haag. Blijkbaar heeft hij dus toch gehoor gegeven aan de wens van zijn vader, zich na zijn eindexamen in het land van zijn ouders te oriënteren.

Jo aan Jan. Königsberg, 18 mei 1942:

Dankjewel voor je bijzonder lieve brief, waarover ik me zeer verheugd heb. Ik had al dagen op een levensteken van jou gewacht en heb je brief telkens weer opnieuw gelezen. Je beschrijft alles zo gedetailleerd en nauwkeurig, dat je het gevoel hebt jouw reis en belevenissen zelf meegemaakt te hebben. Ik kan goed begrijpen, wat voor een indruk Berlijn op jou gemaakt moet hebben. Zo is het mij ook gegaan. Ik was eveneens totaal verrukt van het Reichsportfeld. Het meeste was ik onder de indruk van het Dietrich-Eckart Theater. Het lijkt mij fantasistisch, om daar nog eens een voorstelling bij te kunnen wonen.

En nu je eerste indrukken van Nederland, je nieuwe omgeving, enz. Deze stellen me ook tevreden. Ik ben blij, dat je zo'n mooi kamertje hebt gekregen. Woon je samen met Piet? Volg je taallessen? Hoe verloopt jouw dag zo. Je hebt intussen al heel wat van Nederland leren kennen. Stel je voor, in Scheveningen heb ik al als kind in zee gezwommen en in de golven gedoken. Dat had je niet gedacht, nietwaar?

Weet je waar ik heel verdrietig over ben? Dat is, dat Piet zelfs geen groet meer voor mij overheeft. Ik wil het hem niet kwalijk nemen, dat heeft geen zin.

Voor Pieter moet het ingewikkeld zijn geweest. Zijn broer Jan had weliswaar de Nederlandse nationaliteit, maar Nederland was niet zijn geboorteland en in tegenstelling tot hem, had Jan

als kind nooit Nederlands leren spreken. Zijn moedertaal was Duits. Terwijl Pieter accentloos Nederlands sprak, moest Jan zich deze taal nog eigen maken. Daarbij kwam nog de duidelijke tweestrijd over de oorlog. Jan was niet gevoelig voor Pieters waarschuwingen.

Nog een verrassing! Jo heeft de knoop doorgenhakt en de banden met Horst weer aangehaald. Zijn aanvankelijke bezwaar tegen haar Nederlandse nationaliteit heeft hij laten varen. Omdat hij nog steeds bij de Wehrmacht is, vormt voor een huwelijk nu de complexe bureaucratie het grootste struikelblok. In welke mate Michiel zich ongetwijfeld ook tegen deze Duitse schoonzoen zal hebben verzet, wordt niet vermeld.

Terwijl Jo in Königsberg in alle eenzaamheid op haar geliefde wacht, vermaakt Horst zich in Roemenië:

Hier is het nu ook groen geworden, de bomen lopen overal uit. Het voorjaar is altijd weer de mooiste tijd en ik vind het jammer, dat ik deze tijd niet samen met Horst beleven kan. Ik denk niet dat wij al in juni kunnen trouwen, want telkens worden nog weer andere papieren gevraagd. Deze moeten ofwel in Nederland aangevraagd worden, ofwel Cobi heeft geen tijd om deze voor mij te regelen.

Horst gaat het in Roemenië goed. Hij zit in Galatz en heeft het daar kennelijk naar zijn zin. Ik ben opgelucht dat Horst niet meer aan het front hoeft te zijn. Hij schreef heel enthousiast over de schoonheid van het landschap daar in de omgeving en ook over de parade die op de Roemeense nationale feestdag werd afgenomen, een bont kleurenspeel. Hij was daarbij als vertegenwoordiger van de Wehrmacht.

Ik werk nog steeds bij de I.G. [I.G. Farbenindustrie Bayer]. Sinds twee maanden doe ik geen schrijfwerk meer, maar werk ik voor de afwisseling met rekeningen en doe daardoor een bredere ervaring op. Ik hoop dat ik dat later niet nog eens nodig zal hebben, maar je weet maar nooit.

Ali heeft haar Siegfried weer in Oost-Pruisen. Zij heeft nog niet gehoord of hij uit dienst ontslagen zal worden. Naar mijn vaste overtuiging komt hij beslist nog niet vrij.

Ingesloten zend ik je een paar foto's als kleine groet voor Pinksteren. De grote foto van Horst en mij is niet goed geworden.

Wanneer wij elkaar ooit zullen weerzien, dan valt er vast en zeker veel te vertellen.

Ook de luchtoorlog duurde voort. In 1942 werd sir Arthur Harris bevelhebber over het *Bomber-Command* van de Royal Air Force (RAF). Onderzoek had aangetoond dat individuele vliegers vaak grote moeite hadden om hun doel te vinden en met precisie te bombarderen. Harris ontwikkelde daarom de nieuwe strategie van *area-bombing*, het zonder onderscheid bombarderen van een groter gebied. Hierbij moesten niet alleen de industriële en militaire doelen worden aangevallen, maar ook het gehele stadsdeel eromheen. Deze aanvallen werden op grotere schaal uitgevoerd, vaak met meer dan duizend bommenwerpers. Deze vlogen in dichte formatie, teneinde de Duitse nachtjagers nauwelijks de kans te geven, de bommenwerpers aan te vallen.

In de nacht van 30 op 31 mei 1942 vond de eerste *Thousand-Bomber-Raid* plaats, gekozen was voor een aanval op Keulen. Het bombardement op Keulen was het begin van vele soortgelijke bombardementen op een groot aantal Duitse steden, waarbij zeer veel burgerslachtoffers zouden vallen. Met in het totaal 1.455 ton aan bommen werden in Keulen in negentig minuten tijd 3300 gebouwen volledig vernietigd en ruim 2000 zwaar beschadigd. Meer dan 7000 gebouwen liepen lichte schade op. Onder de gebouwen waren kerken, ziekenhuizen, scholen, banken, winkels en historische gebouwen. Ook was er aanzienlijke schade toegebracht aan de infrastructuur. Bijna 500 mensen vonden de dood. Truus was deze nacht in Keulen.

Jo aan Jan. Königsberg, 14 juni 1942:

God zij dank is Truus tijdens dat verschrikkelijke bombardement op Keulen van veertien dagen geleden niets overkomen. Ik had me geweldig ongerust gemaakt om hen, totdat ik hoorde dat zij nog leven en het er goed van af hebben gebracht. Het moet hartverscheurend zijn geweest.

Ik heb veel plezier van mijn radio. Luister jij op maandagavond ook altijd naar het nieuws?

Je zult intussen al wel hebben gehoord dat Siegfried definitief uit militaire dienst is. Ik verwacht dat Ali nu binnenkort zal trouwen, hoogstwaarschijnlijk in Damerau en niet in Schakenhof. Jammer, daaraan valt niets te veranderen.

Horst verblijft nog altijd in Galatz en vooralsnog is dat commando tot 1 oktober verlengd. Het gaat goed met hem. Hij heeft aardige mensen leren kennen en hij trekt op met de meest uiteenlopende consuls. Een van hen heeft een jacht, waarmee zij boottochtjes over de Donau maken. Vandaag is Horst al acht weken weg. Het is onduidelijk wanneer we eindelijk zullen trouwen. De benodigde papieren hebben wij bij elkaar. Ik heb grote moeite met deze situatie. In wat de mooiste tijd van mijn leven zou moeten zijn, zit ik opgesloten binnen mijn vier wanden.

Mijn schoonouders zijn voor drie weken naar een kuuroord vertrokken.

Annema Bertuch is op dit moment zonder man en kinderen hier. Op 25-jarige leeftijd draagt zij al het Mutterkreuz. Het staat haar goed.

Het *Ehrenkreuz der deutschen Mütter*, kortweg het *Mutterkreuz*, was een onderscheiding voor kinderrijke arische moeders. Deze onderscheiding werd verleend in drie klassen: klasse 3 in brons vanaf vier kinderen, klasse 2 in zilver vanaf zes kinderen en klas-

se 1 in goud vanaf acht kinderen. Het kruis werd aan een lint gedragen en bood enkele voordelen. Zo moest aan deze moeders in openbare vervoersmiddelen een zitplaats aangeboden worden. Bij officiële instanties werden zij met voorrang behandeld en de Hitlerjugend moest onderscheiden moeders op straat de Hitlergroet brengen.

Het weer is nog altijd koud en betrokken, bepaald niet mooi. Volgende week ga ik naar huis en zal daar voor al mijn naaiwerk een dag of drie à vier blijven. Dan kan ik je ook vertellen, hoe onze velden erbij staan.

Vertel me eens Jantje, heeft Piet werkelijk geen enkele groet meer voor mij over?

Terwijl sommigen in Duitsland nog gewoon een kuuroord bezoeken, verloopt de verovering van Rusland anders dan gehoopt en in de Duitse propaganda wordt verkondigd. Na de afgebroken opmars naar Moskou rukt het Duitse leger in het voorjaar van 1942 opnieuw op, nu richting de Kaukasus. Terwijl deze operatie nog volop in gang was, beval Hitler, ondanks de moeilijke bevoorradingssituatie en het verzet van een aantal generaals, parallel aan dit offensief in het zuiden eveneens Stalingrad aan te vallen.

Op 23 augustus 1942 werpt een duizendtal vliegtuigen brandbommen op de stad. Tegelijkertijd lukt het Duitse pantservoertuigen door te dringen tot in de buitenwijken. Na verbitterende man-tegen-mangevechten in de straten en in en om de huizen, waarbij aan beide zijden grote aantallen soldaten het leven lieten, hadden de Duitsers uiteindelijk negentig procent van de totaal vernielde stad in handen. De volledige inbezitneming van Stalingrad mislukte echter.

Op 19 november begon het Rode Leger met een groot tegenoffensief, waarbij de Duitse troepen uiteindelijk volledig werden omsingeld. Door deze omsingeling ontstonden proble-

men met de bevoorrading. De door Göring beloofde luchtbrug bleek volledig ontoereikend en leidde al snel tot immobiliteit van de troepen en tot uitputting van de Duitse soldaten.

Jo aan Jan. Königsberg, 1 juli 1942:

Jouw brief voor mijn verjaardag zal ik als eerste beantwoorden.

Vati heeft mij geld toegezegd voor slaapkamermeubels. Hij wil morgen hiernaartoe komen. Het is roerend zoals Mutti weer het nodige voor mij heeft gebreid. Zij heeft mij ook bonnen voor nachtkleding gegeven. In haar goedheid is zij niet te overtreffen. Van Cobi heb ik geen post gehad, noch van beide getrouwde zusjes. Teuntje verwacht een dezer dagen haar vierde kindje.

Ali schreef mij dat wat Damerau betreft, nu alles geregeld is. Siegfried zal het landgoed overnemen. De huwelijksaankondiging is al bij de drukker besteld. Ali spreekt van een trouwerij zonder gasten. Ze is van plan deze week nog een keer met Siegfried naar Schake te gaan.

Onze huwelijksdatum kan ik je nog niet vertellen. Een kennis die onlangs op doorreis van het front hier in Königsberg was, vertelde mij dat in een vergelijkbaar geval de inwilliging van zijn verzoek om te mogen trouwen vier maanden heeft geduurd. Dat betekent dat we nog een poosje zullen moeten wachten. In dit opzicht heeft Ali geen problemen meer.

Tweemaal in de week volg ik colleges in kunstgeschiedenis. Dat is werkelijk mijn enige vertier in de sleur van alledag. Men kan 's avonds in Maraunenhof niet meer alleen over straat. Overdag heb ik mijn werk. Daarna ga ik direct naar huis en ben ik alleen. Het is een geluk, dat ik mijn radio heb.

De drie dagen in Schake hebben mij goedgedaan. Het hooien wacht dringend op warm en droog weer. Het gras is goed gegroeid. Zelden heb ik zulke mooie klavervelden gezien, als

in dit jaar. In principe zou dus voldoende ruw voer aanwezig zijn. Ook de roggevelden staan er goed bij. De bieten waren nogal dichtgegroeid. Daar moest nodig worden gewied.

Hoever het met de verkoop van Schakenhof staat, weet ik niet. De kleine deugnieten in Schake ging het goed. Ze zijn alle drie enorm gegroeid en worden me steeds dierbaarder.

Ik bedenk net dat ik deze brief helemaal niet versturen kan, omdat mijn paspoort voor een paar dagen ingenomen is. Misschien lukt het me met mijn rijbewijs.

Jo vertelt niets over de gigantische operaties van het Duitse leger in Rusland, terwijl ze daar via het radionieuws toch over gehoord moet hebben. Ze verkeert in een levensfase waarin ze vooral met zichzelf bezig is. Ze is naar binnen gekeerd. Door de oorlog is haar leven er niet gemakkelijker op geworden. Misschien is ze in haar hart ook wel een beetje jaloers op haar vier jaar jongere zusje. Ali had veel minder problemen op het liefdespad onderhouden en zou nu zelfs eerder getrouwd zijn dan zij. Op de foto's die ze van haar alleen en van haar samen met Horst had laten maken, oogt ze niet als een gelukkige jonge vrouw.

De als 'buitenlanders' bestempelde gezinsleden stonden nog altijd onder verscherpt toezicht van de autoriteiten, hun doen en laten en briefverkeer werd nauwlettend in de gaten gehouden.

De censuur op buitenlandse brieven en pakjes was in eerste opzet geraffineerd georganiseerd. Uit het bestand van de in 1933 door Göring opgerichte *Reichsluftschutzbund* waren in 1939 enkele honderden personen gerekruteerd, die ooit op een enquêteformulier van deze paramilitaire organisatie hun talenkennis hadden ingevuld. Zij moesten zich melden bij het restaurant van de Zoo in Berlijn en werden daar al naar gelang opleiding en expliciete talenkennis, en na een grondige opleiding, in speciale controlegroepen ingedeeld, zoals handel, chemie of privé. Eenieder werd gedwongen tot de allerstrengste geheimhouding over

het bestaan en de activiteiten van deze *Auslandbriefprüfstelle*.

Naast aangetekende brieven, waardepapieren en pakjes werd ook de gewone post van en naar het buitenland op mogelijke spionage gecontroleerd. Deze brieven werden opengeknipt, chemisch onderzocht en nadat zij op verborgen boodschappen waren doorgelezen, weer dichtgeplakt. Verdachte brieven werden voorgelegd aan een specialistische analyse- en beoordelingsgroep. Door deze intensieve briefcensuur kon de postbestelling een aanzienlijke vertraging oplopen. Ook gingen veel brieven verloren.

Gedurende de oorlogsjaren werd de 'Auslandbriefprüfstelle Berlijn' steeds groter en kregen ook Königsberg, Frankfurt, München, Keulen, Hamburg en Wenen een eigen ABP. Aan het opleidingsniveau en de talenkennis van de nieuwe medewerkers werden steeds grotere concessies gedaan. De dienst zelf werd daarentegen voortdurend strakker, volgens ss-regime georganiseerd.

Tijdens zijn verblijf in Den Haag bleef Jan de verrichtingen van het Duitse leger nauwgezet en enthousiast volgen. Dat de oorlogsberichten doorgaans ingekleurd werden, drong niet tot hem door. Hij voelde zich in Nederland niet welkom, zijn opvattingen vonden daar geen weerklank.

Jo aan Jan. Königsberg, 7 juli 1942:

Ben je tevreden? Ik hoop van wel. Zoals jij het schetst, zijn de vooruitzichten voor jou bepaald niet opbeurend. Als dat nog zo lang gaat duren, zou jij je dan niet vrijwillig willen melden? Die mogelijkheid staat nog altijd voor je open. Ach Jantje, was alles voor iedereen maar een beetje duidelijker. Men kan in het geheel geen plannen maken, daar heb je gelijk in.

Ja, de successen van Rommel zijn inderdaad groot. Zij dwingen grote bewondering af bij iedereen, die daarover

hoort en zich realiseert, hoeveel inspanning het de jongens in het veld niet kost, daar en op alle fronten.

De Duitse generaal Erwin Rommel kreeg in februari 1941 het bevel met het Duitse Afrika-corps in Noord-Afrika bondgenoot Italië te ondersteunen. Na meerdere, deels verwarrende gevechten, waarbij Rommel zo nu en dan op de rand van een volledige nederlaag stond, gelukte het hem uiteindelijk op 13 juni 1942 voor Tobroek nagenoeg alle pantserafdelingen van de Britten te vernietigen. Hierop werd Rommel bevorderd tot generaal-veldmaarschalk.

De verdere opmars naar het Suezkanaal bleef steken. In 1943 kon Rommel niets anders doen dan zich terugtrekken. Om hem de nederlaag te besparen, werd Rommel op bevel van Hitler uit de omsingeling gevlogen, waarbinnen het Duitse Afrika-corps zich op dat moment bevond. Op 13 mei 1943 volgde onder zijn opvolger de capitulatie in Noord-Afrika. Bijna 160.000 Duitse en 87.000 Italiaanse soldaten werden gevangengenomen en verscheept naar de Verenigde Staten.

Vandaag las ik in de krant het overlijdensbericht van Elisabeth von Gottberg uit Allenau. Dat heeft mij diep geraakt. Een meisje van 19 jaar! Zij was in Insterburg bij het Rode Kruis werkzaam. Afschuwelijk, nietwaar? Het is schokkend, als je daaraan denkt. Is er dan nog niet genoeg ellende in de wereld?

Weet je dat de jonge Trampenau aan zijn verwondingen is gestorven? De vierde van Schakenhof!

Gisteren was Ali in Königsberg. Ik wens haar alle goeds toe en hoop dat zij nooit teleurgesteld zal worden. Hoe je het ook bekijkt, een huwelijk is altijd een riskante aangelegenheid...

Dat je graag met Piet gaat zeilen, kan ik begrijpen.

O ja, nog een nieuwtje. Je bent op 2 juli weer oom geworden van een jongen. Ik hoop voor Teuntje, dat de bevalling voorspoedig is gegaan.

Als ik het goed heb, is Laurenz Huismans [de broer van Heinrich] op dit moment in Insterburg. Hij zal wel aan het einde van de week in Schakenhof zijn opwachting maken.

Laat het je goed gaan. Vanuit het verre Oost-Pruisen, uit Königsberg en van de zee, duizenden hartelijke en lieve groeten.

In de door haar op late leeftijd opgetekende familiegeschiedenis herinnert Elli Lengnick zich nog levendig de achtergronden bij het huwelijk van haar oudste zoon. Na het grootse gebaar van Siegfrieds ouders kon Michiel niet meer achterblijven. Hij gaf het huwelijk uiteindelijk zijn zegen.

Elli Lengnick, 1972:

Siegfried was in Arys bij de veldartillerie. Later leidde hij als onderofficier rekruten op voor het bedienen van kanonnen. Daarbij is de loop van een kanon uit elkaar gespat en zijn door de harde knal de wonden in zijn longen weer opengesprongen. Hij is doorgegaan met zijn werk, maar bij een bezoek aan Damerau schrokken wij ervan, hoe slecht hij eruitzag. Op ons aandringen heeft hij zich laten onderzoeken. Hij werd uit militaire dienst ontslagen en kreeg als afscheid om te genezen een kuur in het Silezische Beskidengebergte aangeboden. Gesterkt kwam hij naar huis. Hij wilde trouwen.

Mijn man voelde er nog niets voor om terug te treden, maar ik was moe en eraan toe, om met pensioen te gaan, zowel geestelijk als lichamelijk. Ali's vader had geopperd dat hij via zijn connecties Siegfried misschien een baan als beheerder in het bezette Russische gebied zou kunnen verschaffen. Dat wilde ik in geen geval, we hadden immers al een dierbaar kind verloren. Ik heb dat mijn man proberen duidelijk te maken, maar hij dacht er niet over, zich terug te trekken. Vervolgens heb ik

alles op één kaart gezet en hem te verstaan gegeven, dat als hij geen afstand zou doen, hij alleen op Damerau zou komen te zitten. Zij zelf zou met de kinderen mee gaan, er zou altijd wel wat voor haar te doen zijn. Ik heb hem vervolgens voorgesteld Damerau een jaar aan zijn zoon te verpachten en bij gebleken geschiktheid, het landgoed dan aan hem over te dragen.

Siegfried had ondertussen bij het districtscommissariaat gesproken over de onderwijzerswoning in het buurdorp Dreimühl. Deze stond al twee jaar leeg. Tot het einde van de oorlog mochten we daar wonen. Siegfried liet de ernstig verwaarloosde woning schoonmaken en in orde brengen.

De officiële verloving werd bij ons gevierd en op 24 juli 1942 het burgerlijk huwelijk. Aansluitend reed het jonge paar naar Ali's ouders, waar in kleine kring de kerkelijke huwelijksvoltrekking plaatsvond.

De volgende dag reed het jonge paar naar Königsberg om met distributiebonnen een bed te kopen. Men kon nauwelijks meer aan meubels komen. Dat was verder geen probleem, want wij konden voor hen in huis een eetkamer, een zitkamer en nog allerlei andere meubels achterlaten. Wij hadden toch nog genoeg.

Het was Michiel nog altijd niet gelukt een serieuze koper voor Schakenhof te vinden. In de tussentijd probeerde hij met kunst- en vliegwerk het boerenbedrijf draaiende te houden en het lijkt erop, dat ondanks de moeilijke oorlogsomstandigheden de bedrijfsresultaten beter waren dan het voorgaande jaar. Bij de kinderen gloort dan ook een vonkje hoop dat het landgoed voor de familie behouden zal kunnen blijven.

Jo aan Jan. Königsberg, 29 augustus 1942:

De 22ste, Mutti's verjaardag, was ik thuis. Het was erg gezellig. 's Avonds kwamen Ali en Siegfried nog langs. Wij hebben

uitgebreid stilgestaan bij de broers en zusjes die er niet bij konden zijn. Wat zou ik graag eens een groot familiefeest mee willen maken, waarbij iedereen aanwezig is, alle ahang en alle kinderen, die er nu bij horen. Dan zou het wel vrede moeten zijn. Dat lijkt me echt fantastisch. Misschien komt het er een keertje van, want ik koester weer een sprankeltje hoop dat onze ouders hier toch zullen blijven. Ik weet niet of dit zweempje hoop gerechtvaardigd is, maar het zou heel fijn zijn.

Thuis wordt in hoog tempo de oogst binnengehaald. Het weer was tot nu toe prachtig, de ene dag nog mooier dan de andere. Rogge is al binnen, tarwe hebben we dit jaar niet en van het gemengde graan is alleen de haver goed opgekomen. We hebben 's avonds bij maanlicht mooie wandelingen gemaakt, net als vroeger.

De drie kleintjes waren gezond en monter en ook onze ouders zagen er opgewekt en goed uit. Van 11 tot 28 september zijn Truus en Heinrich van plan te komen. Zij willen de kinderen dan weer mee naar huis nemen. Ik denk dat zij daartoe nu vastbesloten zijn.

Teuntje gaat het kennelijk ellendig. Ze zit al wekenlang zonder hulp en dat met vier kleine kinderen, een man, de tuin en de inmaak. Ik heb dat pas thuis gehoord, want aan schrijven komt ze natuurlijk niet toe.

Met onze trouwerij zijn we nog steeds niet veel verder. Misschien wordt het toch nog 1943. Horst heeft een kennisgeving uit Berlijn ontvangen dat het verzoekschrift van eerste luitenant Wolff om te mogen huwen voor besluitvorming aan de Führer is voorgelegd, daar de bruid een buitenlandse is. We hoeven voorlopig nog niet op toestemming te rekenen. Dat betekent dus doorgaan met wachten.

Af en toe moeten ook wij in Königsberg de kelders in. Het verwondert me dat de Russen daar nu mee komen, terwijl dat vorige zomer toch veel gemakkelijker voor hen geweest zou

zijn. Ze zullen wel spoedig aan het einde van hun Latijn zijn. De militaire successen en verrichtingen van de Wehrmacht zijn werkelijk enorm. Wat onze jongens niet alles presteren is fabuleus.

Dat de Russen juist nu met luchtaanvallen op Königsberg kwamen, is niet zo verwonderlijk. Op 23 augustus had immers het grootscheepse Duitse bombardement op Stalingrad plaatsgevonden.

Hoewel het alweer een jaar geleden is dat het Duitse leger de Sovjet-Unie binnenviel en er sindsdien niet veel is bereikt, blijft Jo de verrichtingen van de Wehrmacht bejubelen. Klaarblijkelijk wilde het niet tot haar doordringen dat de gevechten in Rusland helemaal niet zo succesvol verliepen en er alleen ten koste van heel veel slachtoffers, aan Russische zowel als aan Duitse zijde, vooruitgang kon worden geboekt. Aan beide zijden werd de strijd gevoerd met een ongehoorde wreedheid en meedogenloosheid.

Volgens Pieters persoonsbewijs is hij op 17 augustus 1942 binnen Den Haag verhuisd van de Van Blankenburgstraat naar de Statenlaan.

Jo aan Jan. Königsberg, 10 september 1942:

Waarom zijn jullie verhuisd? Hebben jullie nu twee kamers ter beschikking?

Ik ben benieuwd wat er met jou gaat gebeuren en of het enigszins de vorm krijgt, zoals jij je hebt voorgesteld. Hoe is jouw kennis van het Nederlands gevorderd?

Ben je al eens met Pieter bij onze grootouders in Rotterdam geweest?

Vandaag moet ik slaap inhalen van de afgelopen, gestoorde nacht. Komende zondagen ga ik naar Schakenhof en Dame-rau. Als het goed is, komen overmorgen Truus en Heinrich.

Cobi schreef mij, dat ook de vrouw van Laurenz [Huisman] met haar kinderen mee wil komen. Teuntje heeft nog steeds geen hulp. Ze is ten einde raad.

Oskar Lengnick schreef mij een dezer dagen een aardige brief. Hij is parachutist geworden en heeft het goed naar zijn zin. Siegfried heeft zijn broer gevraagd hem bij de oogst te helpen. Hoe ver de oogst in Schakenhof is, is dat domme kind vergeten te schrijven en dat is nu juist datgene, waarvoor ik mij het meeste interesseer.

De foto waar jullie beiden op staan, staat op mijn bureau. Ik zou me kunnen voorstellen, dat je regelmatig de foto's uit onze jeugd bekijkt.

Jo aan Jan. Königsberg, 22 september 1942:

Ik ben in Damerau geweest en heb daar de verjaardag van Ali gevierd. In Schakenhof stapte Vati bij me in de trein en in Gerdaun volgden nog Truus, Heinrich en Cobi. Muttchen bleef thuis bij de kleintjes. Zo heb ik dus beide jarige zusjes tegelijk gezien. De anderen zijn met de avondtrein weer terug naar Schakenhof gegaan.

Thuis moet zo ongeveer alles binnen zijn. Alleen de klaver staat nog op ruiters op het land en de bonen moeten nog binnengehaald worden. Aanstaande zaterdag ga ik naar Schakenhof.

Ik vond dat Truus er slecht uitzag. Ze was 10 kilo afgevalen. Ze neemt de kinderen nu mee naar huis en dat zal met name Muttchen moeilijk vallen. Zij heeft zich erg aan de kleintjes gehecht.

Een bezoek van Teuntje en Karl aan Schakenhof wordt telkens weer verschoven. Ze willen op dit moment het risico niet nemen.

Jo aan Jan. Königsberg, 28 september 1942:

Ik was in Schakenhof voor Vati's verjaardag. Ali en Siegfried waren daar ook. Ook nu hebben we weer stilgestaan bij allen, die helaas alleen in gedachten bij ons konden zijn.

Truus is vandaag met haar hele gezin vertrokken. Het afscheid van de kleintjes is iedereen zwaar gevallen.

Vati heeft nog acht dagen nodig voor het binnenhalen van de tweede snede klaver en de bonen. Overal zie je mooie velden, het winterklaar maken verloopt dit jaar erg goed.

Natuurlijk blijft nog altijd de vraag, wat er in de toekomst met Schakenhof zal gebeuren, als een dreigend iets boven onze hoofden hangen. Ik vermoed niet, dat onze ouders nog naar Nederland zullen gaan.

De drie kinderen van Truus waren anderhalf jaar in Schakenhof.

Ali aan Pieter en Jan. Damerau, 4 oktober 1942:

Vandaag schrijf ik jullie een gemeenschappelijke brief. Ik moet nog zoveel post beantwoorden. Ik heb iedere dag mijn drie dienstmeisjes mee het land op gestuurd, om te helpen bij het rooien van de aardappelen. Er moet echter voor tweeëntwintig man gekookt worden, dus heb ik genoeg te doen.

De aardappeloogst is inmiddels binnen. Nu moeten we nog aan de slag met de bieten. De suikerbieten moeten direct worden afgevoerd, net zoals we ook al zevenhonderd zakken aardappelen hebben moeten afstaan. Het was tot nu een hectische tijd. Van de winter zal het zeker rustiger worden. Na Kerstmis willen we een maand op vakantie naar de bergen.

Ik heb voor mijn verjaardag een teckel gekregen. Nu hebben we een paartje, beide bruin en enorme deugnieten.

Bij de jacht heeft Siegfried iets ongelooflijks meegemaakt. Op een avond schiet hij een haas, maar blijft nog een poosje zitten. Opeens komt een vos tevoorschijn. Deze pakt de dode haas in zijn bek en gaat ermee vandoor. Daarop heeft Siegfried ook de vos geschoten!

Met Vati's verjaardag troffen we elkaar weer in Schakenhof. Nu de kinderen van Truus weg zijn is het daar zeer stil en rustig geworden.

Of Schake verkocht wordt, weet ik niet. Er doen verschillende geruchten de ronde. Bij het Landbouwschap heeft men Siegfried verteld dat een herfinanciering van de schulden ingewilligd zou zijn. Naar mijn mening zou Vati Schake dan toch kunnen behouden. Hijzelf laat geen woord los over wat er werkelijk gaande is.

Lieve broers, laat het jullie goed gaan.

Michiel hult zich over Schakenhof in een waas van geheimzinnigheid. Tegenover zijn kinderen wil hij niet weten dat er zich geen serieuze koper heeft aangediend en dat hij daarom op zoek is gegaan naar mogelijkheden tot herfinanciering van de op het landgoed rustende schuldenlast.

Terwijl Michiel uit alle macht probeert het hoofd boven water te houden, neemt zijn zoon Jan een voor hem onbegrijpelijke beslissing. Zoals zovele aanhangers van Hitler blijft Jan verblind en halsstarrig geloven in de idealen van een grootse, nationaalsozialistische en gelijkgeschakelde maatschappij. Na de noodzakelijke strijd zou een nieuw tijdperk voor Duitsland aanbreken. Jo is trots, Michiel is verbijsterd.

Jo aan Jan. Königsberg, 11 oktober 1942:

Wat was ik gelukkig eindelijk te kunnen lezen, wat met betrekking tot jou altijd al mijn grootste wens is geweest. Tussen de regels door zal je dat vast en zeker al wel vaker hebben bemerkt. Het was juist, dat je dit voorjaar naar Nederland bent gegaan en ter plekke zelf indrukken hebt verzameld, om daarna een beslissing over je toekomst te kunnen nemen. Ik weet, dat je niet overhaast te werk bent gegaan en dat je nu

tot de slotsom bent gekomen dat je deze weg in wilt slaan.

Hoe erg ik het altijd vond, dat niet een van mijn beide broers soldaat zou zijn, was bij jou bekend. Ik verwacht, dat bij het bereiken van dit doel nauwelijks nog een streep door de rekening gehaald kan worden. Ik ben er vast van overtuigd dat men jouw eerlijke wilskracht zal erkennen.

Bij onze ouders zal jouw besluit hard aankomen, dat geloof ik ook. Zij zijn hun vaderland altijd trouw gebleven, wat men ook van iedere Duitser in het buitenland verwacht en verlangt. Wij kinderen zijn echter hier opgegroeid, houden van dit land en zijn eigenlijk alleen nog maar op papier buitenlander. Je zusjes zijn allen met Duitse officieren getrouwd en binnenkort zal ik het ook zijn. Alleen daardoor hebben zij al bewezen, hoe zij denken en hoe zij voelen.

Ter geruststelling kan je voor je zelf staande houden, dat je alles hebt vermeden, wat tweespalt zou kunnen zaaien. Je bent in Nederland geweest en je bent ervan overtuigd, dat je daar nooit gelukkig zult worden. Je moet je eigen leven leiden en je bent daarvoor zelf verantwoordelijk. Zoals ik je ken, zal je dit bewustzijn van je eigen verantwoordelijkheid nooit van je afschudden. Ga nu je eigen weg, mijn lieve jongen, en God zal met je zijn. Jij doet slechts, wat je hart je dicteert.

Wil je nu in actieve dienst of alleen reserveofficier worden. Ik zou in ieder geval proberen, de Duitse nationaliteit te verkrijgen. Naar welk legeronderdeel zou je graag willen? Ach jongen, ik zie je al als soldaat voor mij staan. Schrijf me alsjeblieft gauw wat je verdere plannen zijn. Nu heb ik natuurlijk geen rust meer.

Heb je onze ouders al op de hoogte gesteld? Indien het werkelijk tot een breuk zou komen, wat ik je niet toewens, dan zal je altijd bij mij kunnen komen en later ook bij ons. Ik schrijf ook namens Horst die dat ook als vanzelfsprekend beschouwt.

Moge bij alles wat je doet, de zegen van boven op je rusten. Het door jou gekozen pad is moeilijk en zal nog zwaarder

worden. Ik heb een rotsvast vertrouwen dat je erin zult sla-
gen. Ik hoop dat je wegen groots, breed en goed zullen zijn.

Jan keert zijn broer Pieter de rug toe, hij vertrekt naar Keulen.
Maar toetreding tot de Duitse Wehrmacht blijkt minder gemak-
kelijk dan gedacht. Zijn fier genomen besluit loopt op een grote
teleurstelling uit.

Jo aan Jan. Königsberg, 21 oktober 1942:

Meld jij je nu toch niet aan bij de Wehrmacht of moest je het
via deze omweg doen? Peter raadt je aan, toch soldaat te wor-
den. Je kunt dan later, tijdens je studie, bij een studentencom-
pagnie komen. Met het salaris dat je dan krijgt, kan je in je
eigen onderhoud voorzien. Of ben je helemaal niet meer van
plan soldaat te worden?

Ik verzoek je overigens nadrukkelijk, over zulke belangrij-
ke zaken in het vervolg nooit meer openlijk te schrijven!

Ik ben nu benieuwd hoe Vati zich zal opstellen. Dit week-
end ga ik naar huis en hoop dan iets naders te vernemen. Vati
zou nu toch moeten begrijpen dat niets jou meer van je beslis-
sing af kan houden.

Groet Truus en Heinrich heel erg hartelijk van mij. Mis-
schien hebben zij eens een paar minuten de tijd om mij een
kaartje te schrijven.

Jo aan Jan. Königsberg, 8 november 1942:

Het is teleurstellend, wat je over jouw behandeling bij de
Wehrmacht schrijft. Als de dingen er zo voor staan, dan advi-
seer ook ik je, je niet bij de Wehrmacht te melden. Er is geen
sprake van dat jij het risico moet nemen je als kantoorklerk in
leven te moeten houden.

Het studiesemester begint hier op 1 december. Ik weet niet

of je voor een financiële bijdrage op Vati rekenen kunt. Je schrijft, dat je van hem nog niets hebt gehoord.

Nog geen twee weken later, op 21 november 1942, treden Jo en Horst onverwachts in het huwelijk, zij in de trouwjurk waarin ook haar drie zusjes vóór haar waren getrouwd, en hij in legeruniform, getooid met al zijn onderscheidingstekens. Het huwelijk werd in kleine kring in Schakenhof gevierd.

Direct na hun huwelijk is Horst weer vertrokken, Jo alleen achterlatend in de Wehnerstrasse, waar ze ook voor haar huwelijk al woonde. Voor haar blijft in feite alles bij het oude.

Jo aan Jan. Königsberg, 4 januari 1943:

Ik heb de laatste weken weinig tijd gehad om je te schrijven. Ik heb eerst alle felicitatiebrieven voor mijn huwelijk persoonlijk beantwoord.

Van mijn man heb ik goede berichten, ook al doet de post er tegenwoordig lang over. Ik hoop dat hij gauw bericht uit Berlijn zal krijgen. Het werk dat hij nu moet doen, kan ook iedere kleine luitenant verrichten. Hier zou hij in zijn eigen vakgebied [Horst was landbouwingenieur] een beduidend grotere bijdrage kunnen leveren. Daar wordt helaas niet naar gevraagd.

Ik hoop dat jij intussen duidelijkheid over jouw verdere toekomst gekregen hebt. Je huidige dienst op de tram loopt binnenkort af en dan zal je elders aan de slag moeten.

Als bijlage sluit ik je spaarbankboekje in. Ik heb er zorgvuldig over gewaakt. Bij ieder luchtalarm is het mee de kelder in gegaan.

Jouw brief aan onze ouders is kennelijk aangekomen. Niemand heeft zich daarover uitgelaten. Ik raad je toch met klem aan van tijd tot tijd te schrijven, ook wanneer je op je brieven geen antwoord krijgt.

Met oud en nieuw was ik in Schakenhof. Er zijn al heel wat kalfjes. Het melkvee heeft duidelijk geleden onder de frequente wisseling van melkknechten. De huidige melker schijnt goed te zijn. Er zijn nog geen veulentjes, wel worden er een heel stel verwacht. Vati heeft twee mooie koudbloed fokhengsten. Deze zullen waarschijnlijk het komend jaar geshowd worden. Daarnaast heeft hij nog enkele mooie koudbloed veulens voor de verkoop.

Het land is nog altijd niet omgeploegd. Dit keer lag het niet aan de weersomstandigheden. Vati kon de tractor niet gebruiken, omdat hij geen benzine meer krijgen kan. Omdat veel merries drachtig zijn, is het hem niet gelukt het werk alleen met paardenspannen uit te voeren.

Zaterdagavond was in Schakenhof een kleine hazendrijfjacht georganiseerd. Er werden 13 hazen geschoten. Omdat er te weinig geweren waren, konden veel hazen ontkomen.

Ali en Siegfried komen morgen hiernaartoe voor de veiling. Van Königsberg reizen ze dan direct verder op vakantie naar Obersdorf.

Een krachtige handdruk en voor 1943 het beste toegenst! Groet allen van me.

Over de verkoop van Schakenhof praat niemand meer. Michiel wacht gelaten op betere tijden.

Nadat Jan heeft moeten ervaren dat op grond van zijn Nederlands staatsburgerschap een loopbaan bij de Wehrmacht voor hem niet is weggelegd, heeft hij zijn interesse weer naar het boerenbedrijf verlegd. Hij houdt van het landleven. Met in zijn achterhoofd de opvolging in Schakenhof, wil Jan een opleiding tot inspecteur gaan volgen. Nu Schakenhof onverkoopbaar lijkt en Pieter niet voornemens is naar Duitsland terug te keren, hoopt hij op termijn de leiding over Schakenhof van zijn vader over te kunnen nemen.

Inmiddels is het 1943 geworden. Van vrede is nog steeds geen sprake, integendeel. Bij Jo begint eindelijk het besef door te dringen dat aan haar onbekommerde bestaan wel eens een einde zou kunnen komen.

Jo aan Jan. Königsberg, 23/26 januari 1943:

Over een paar dagen zal je het gastvrije huis van Truus aan de Drosselweg verlaten en aan een nieuwe levensfase beginnen. Ik wens je veel geluk. Mocht het eens slecht met je gaan, denk dan aan de goede dingen die je hebt meegemaakt en aan de mensen, die je liefhebben en die met je verbonden zijn. Houd altijd je ouders in gedachte, die het heel moeilijk hebben gehad en desondanks graag aan die tijd terugdenken.

Gisteren ben ik 's avonds naar een mooi concert geweest. Voor vandaag staat een college kunstgeschiedenis op het programma en morgen een lezing over Immanuel Kant. Ik neem alles mee, wat op mijn pad komt en wat mij interesseert. Je weet maar nooit, hoe lang dit nog zal kunnen.

Het is heel erg moeilijk om een urgentieverklaring voor een woning te krijgen. Alleen al in Königsberg is een gebrek aan 30.000 woningen.

Moge God onze dappere soldaten beschermen. Zo luidt dagelijks mijn gebed. Ik ben oneindig dankbaar dat Horst op dit moment niet aan het front is. Het is voor mij een grote geruststelling dat hij als 'GvH' is aangemerkt. Ik ken hem goed genoeg om te weten, dat hij zich anders wederom bij de voorste gevechtslinies zou melden.

De aanduiding 'GvH' (*garnisonsverwendungsfähig Heimat*) betekende dat men door de Wehrmacht geschikt werd geacht voor het aan het thuisfront uitvoeren van bureaudiensten. Bij de aanduiding 'kv' (*kriegsverwendungsfähig*) werd men geschikt geacht voor het uitvoeren van krijgsdiensten.

13

GEEN VERTROUWEN MEER IN DE *ENDSIEG*, 1943

Jo is bijzonder gelukkig dat Horst niet aan het front is en daar ook niet meer naartoe hoeft. Zij bidt dagelijks tot God, en vraagt hem de dappere soldaten te beschermen. In haar brieven schrijft ze niet meer over enorme prestaties van het Duitse leger.

In november 1942 waren de Duitse troepen in Stalingrad door de Russen omsingeld. Binnen deze ‘Kessel’ heersten catastrofale omstandigheden. De bevoorrading was in alle opzichten ontoereikend. Bij veertig graden vorst beschikten de manschappen alleen over zomerkleding. Een ontzettingsspoging mislukte. Het was de bedoeling dat het Duitse leger zou uitbreken en de te hulp geschoten troepen tegemoet zou komen. Een bevel van Hitler om uit te breken, bleef echter uit. Ondanks de geringe voorraden bleven de soldaten hopen op een wonder.

Nadat de Duitsers een capitulatieaanbod hadden afgeslagen, startte de Sovjet-Unie op 10 januari 1943 een groot opgezet tegenoffensief. Na een 55 minuten durend bombardement vielen uit alle richtingen grondtroepen aan. Het Rode Leger slaagde er op 26 januari in de omsingelde Duitse troepen in tweeën te delen en drie dagen later in drieën. Op 31 januari werden de Duitse *Generalfeldmarschall* Paulus en zijn staf door de Russen gevangengenomen. Diezelfde dag gaven de zuidelijke en middelste ‘*Kessels*’ zich over. De noordelijke *Kessel* capituleerde op 2 februari 1943.

Tijdens de Slag om Stalingrad verloren circa 700.000 Sov-

jetsoldaten en 100.000 Sovjetburgers het leven. Aan de kant van Duitsland en zijn bondgenoten kwamen ongeveer 470.000 soldaten om en werden bij benadering 130.000 manschappen door de Russen gevangengenomen, onder wie 32 generaals. Slechts 6.000 Duitse krijgsgevangenen keerden uiteindelijk in hun vaderland terug, de laatsten van hen pas in 1956.

De Slag om Stalingrad markeert een psychologisch keerpunt in de Tweede Wereldoorlog. Vanaf die tijd is het vertrouwen in de eindzege bij de Duitse bevolking nog maar nauwelijks aanwezig. Na de nederlaag en capitulatie op 2 februari 1943 werd ernstig getwijfeld aan de geloofwaardigheid van de *Wochenschau* en het nieuws op de Duitse radio. Het opzettelijk afluisteren van buitenlandse zenders en het verspreiden van vijandelijke propaganda was verboden, maar mede door veldpostbrieven en persoonlijke verhalen van verlofgangers was het inmiddels tot in brede lagen van de bevolking doorgedrongen dat de oorlog voor Duitsland wel eens slecht zou kunnen aflopen.

Ook de toenemende verwoesting van Duitse steden door grootscheepse bombardementen van de geallieerden maakte onmiskenbaar duidelijk dat de *Vision vom Endsieg* niet in vervulling zou gaan. Hitler wist echter niet van ophouden, na de verloren Slag om Stalingrad riep hij het volk op tot een totale oorlog.

Jo aan Jan. Königsberg, 15 februari 1943:

Ik maak me grote zorgen om jullie en slaap geen avond voor twaalf uur in. Het is verschrikkelijk. Vandaag hield ik het niet langer uit en heb ik een dringend gesprek naar Keulen aangevraagd. Helaas lukte het niet voor 22.30 uur door te komen, waarna ik de aanvraag heb geannuleerd. Morgen zal ik het nog eens proberen, want nu denk je natuurlijk aan het ergste.

Het weekend was ik in Damerau. Ik heb gelijk ook een uitstapje naar Schakenhof gemaakt. Ali en Siegfried kwamen helemaal betoverd terug van hun reis naar de bergen.

Dat Jo zich ernstig zorgen maakt, is niet zo verwonderlijk. De geallieerden hadden hun luchtaanvallen op Duitse doelen drastisch geïntensiveerd. Tijdens het oorlogsjaar 1942 was ook de Amerikaanse luchtvloot aan de luchtoorlog gaan deelnemen. Bij gebrek aan begeleidende bescherming leden de Amerikanen door Duits afweergeschut aanvankelijk zware verliezen. Tijdens de Conferentie van Casablanca werd in januari 1943 de verdere strategie voor de bombardementen op Duitsland afgesproken. Ondanks een voorbehoud van de zijde van Winston Churchill werd een gezamenlijk optreden van Britse en Amerikaanse bommenwerpers overeengekomen. De Amerikanen zouden overdag precisieaanvallen uitvoeren, terwijl de Britten de nachtelijke luchtaanvallen zouden intensiveren. Dit betekende dat de bombardementen op Duitsland voortaan 'de klok rond' zouden worden uitgevoerd.

Jo aan Jan. Königsberg, 12 maart 1943:

Heb jij je niet verbaasd over mijn nieuwe adres? Inderdaad, ik ben plotseling verhuisd. Ik heb hier een aardige kamer met piano en telefoon en met een balkon aan de achterkant, dus de hele namiddag zon. De verhuizing was geweldig omslachtig en vermoeiend. Iedere dag heb ik na mijn werk met koffers lopen slepen.

Overigens gaat het me goed. Het zou natuurlijk nog beter zijn, wanneer ik niet zo alleen zou zijn. Horst hoopt binnenkort vrij te komen, dus moet ik verder afwachten.

Vorige week heb ik dat stelletje ongeregeld in Schakenhof bezocht. Ik heb genoten van al dat leven in de brouwerij en vooral van het feit dat ik Truus met de kinderen nog heb gezien.

Over de dood van Fräulein Pod zal je zeker al wel gehoord hebben.

Verder schrijft niemand uit de familie over de dood van Anna Podgurski. Twintig jaar lang had ze de familie gediend. Nu was ze plotseling gestorven. In Schakenhof vond voor haar een uitgebreide rouwplechtigheid plaats. Ze lag opgebaard in de hal van het herenhuis, vervolgens werd ze in het park begraven. De kleine begraafplaats lag niet ver van het herenhuis. Daar waren nog enkele graven van vorige eigenaren van Schakenhof. Met de dood van Fräulein Podgurski was voor Michiel en voor de familie een hoofdstuk afgesloten. Over Anna Podgurski werd ook later in alle toonaarden gezwegen.

De geloofwaardigheid van de Endsieg werd in twijfel getrokken en de scepsis over de zin van Hitlers oorlog nam toe. Onheil diende zich aan. De burgers werden ongeduldiger. Met zijn oproep tot een totale oorlog had Hitler de teugels nog harder aangetrokken, waardoor de sfeer in de samenleving grimmiger was geworden. Weerstand tegen het regime werd niet geduld. Aloude gezagsverhoudingen en traditionele omgangsvormen werden door fanatieke nazi's terzijde geschoven. Trouwe partijaanhangers radicaliseerden. Buitenlanders moesten het ontgelden.

Jo aan Jan. Königsberg, 11 april 1943:

Het is vervelend dat geprobeerd is, je op de een of andere manier zwart te maken. Ik ben benieuwd wat de gevolgen van deze kletserijen zullen zijn. Het is overal hetzelfde. Tot nu toe heb ik daarover liever niet geschreven, maar de laatste tijd heb ik op kantoor veel ergernis beleefd. Wij hebben diverse figuren binnen gekregen, die met alle geweld de oude, hechte kring uit elkaar willen drijven en dat op de meest uiteenlopende manieren proberen te doen. Aanvankelijk heeft mij dat enorm gehinderd, maar van lieverlee went men zich dat wel af.

Jantje, Mutti's gedrag zal je misschien onverklaarbaar lijken. Ze had je in december een verjaardagsbrief geschreven,

die vandaag nog steeds in haar bureau ligt. Ze zal, zo begrijp ik, omwille van Vati deze brief niet versturen. Het lijstje met jouw foto staat nog steeds op dezelfde plek. Het zal voor jou moeilijk en teleurstellend zijn, maar ik ben er vast van overtuigd dat de tijd de geslagen wonden zal helen.

Jo aan Jan. Königsberg, 18 april 1943:

Op Witte Donderdag ga ik naar huis. Ik hoop dan veel tijd in de frisse buitenlucht door te kunnen brengen. Horst schrijft mij vaak hoe gelukkig hij is, dat hij landbouwkundige is geworden. Ik hoop toch zo dat jij met jouw keuze tevreden zult zijn. Voor een man hangt daar nog veel meer van af dan voor een vrouw, die later toch gaat trouwen.

Stipt iedere tweede nacht brengen wij onze drie uur in de schuilkelders door. Tot nu toe was de in het 'Nieuws van de Wehrmacht' vermelde aanval de zwaarste. Verscheidene blindgangers hebben veel schade veroorzaakt. Dezelfde weg, die ik net van een kerkconcert naar huis had gelopen, werd even later door verschillende eieren getroffen. Enkele zag ik direct voor me naar beneden komen. Het was huiveringwekkend.

Jan heeft een onderkomen gevonden op de boerderij Bickhausen, in de buurt van Düsseldorf. Hij wil daar in de praktijk het landbouwwak leren. Studeren aan een hogeschool is er niet meer bij.

Jo aan Jan. Königsberg, 22 april 1943/1 mei 1943:

Hopelijk heb je in Bickhausen niet zozeer onder luchtalarmen te lijden. Ik hoorde dat de hogescholen gesloten zullen worden, behalve die voor medicijnen en chemie.

Onze rustige nachten zijn voorbij. De laatste luchtaanval van deze week was bepaald niet fijn. Nog nooit heb ik die

monsters zo laag horen vliegen. Ook in dat opzicht moeten we schijnbaar nog leren.

Ik ben gisteren voor het laatst op kantoor geweest. Ik ben van plan Ali wat te helpen, die op 27 april een stamhouder gekregen heeft.

Over Schakenhof zullen Truus en Heinrich je al wel nader hebben geïnformeerd. We hebben negen prachtige veulentjes. Het zaaigoed staat er prima bij en een dezer dagen wordt begonnen met het poten van de aardappelen. Nog even en dan staan de vruchtbomen in bloei. Je zult wel verbaasd zijn, want dat hebben jullie in het westen al lang achter de rug.

Jo aan Jan. Damerau, 16 mei 1943:

Damerau is mij, zoals nu in voorjaarstooi, zeer dierbaar geworden. De omgeving is bosrijk, overal mooie berken die het schouwspel zo bekoorlijk maken. De sering bloeit en de takken gaan de hele nacht op en neer voor mijn kamervenster. Om het beeld compleet te maken, schijnt ook de maan nog door het raam. Daarbij zou je dan rustig moeten blijven...

Horst zal waarschijnlijk snel vrij komen. Hopelijk is dat niet weer een dooddoener, want hij heeft al zo vaak geschreven dat hij gauw zou komen. Daar bleef het dan ook bij.

Het is juist van je, Jantje, dat je niet volledig met onze ouders breken wil.

De brief waarin Jan zijn ouders had uitgelegd hoe hij zijn eigen toekomst gestalte wilde geven, werd noch door Michiel, noch door Johanna beantwoord. Nu zijn voornemen tot de Wehrmacht toe te treden op niets is uitgelopen en hij het roer heeft omgegooid richting een boerenbestaan, lijkt het hem verstandig, weer voorzichtig contact te zoeken. Moederdag vormt voor hem een goede gelegenheid. Johanna reageert verbaasd en is teleurgesteld, dat haar zoon zo weinig vertrouwen in haar heeft gehad.

Zij houdt hem subtiel een spiegel voor en wijst hem krachtig op zijn eigen verantwoordelijkheid. Michiel blijft zwijgen.

Moeder Johanna aan Jan. Schakenhof, 30 mei 1943:

Hartelijk dank voor je woorden voor Moederdag. Ik kan je alleen zeggen, je vergist je zeer in je moeder. Wat er ook geschiedt of geschieden zal, jullie zijn en blijven mijn kinderen. Hoe jullie door dit leven gaan, zullen jullie zelf moeten verantwoorden. De grote en hogere rekenschap zal eenieder zelf eens af te leggen hebben.

Wat je hebt ondervonden met betrekking tot je moeder, ligt toch aan jezelf, mijn jongen. Heb ik iemand gezegd dat ik je verstoten heb? Ik geloof dat niemand zo iets kan zeggen. Het kwade kan je van alles influisteren en wanneer je daarnaar luisteren wilt, dan ben je al snel op het verkeerde pad.

Van Truus zal je wel alles over Schake horen. Dat is beter, dan het te schrijven.

Nu, wees verder vlijtig. Wat je leert, leer je voor jezelf. Hartelijk gegroet met een kus van je liefhebbende moeder.

Jo aan Jan. Damerau, juni 1943:

Het bericht over de luchtaanval bij jullie heeft mij flink aan het schrikken gebracht. Ik hoop dat je ook verder niets zal overkomen.

Horst is er nog steeds niet. Ik ben bang dat hij na zijn ontslag hoogstens een paar dagen vakantie zal krijgen en daarna begint voor hem de ernst des levens in burgertenuë. Het zal voor hem wel even wennen zijn, het door hem zo geapprecieerde soldatenuniform uit te trekken. Hij is al bijna vier jaar onder de wapenen. Horst denkt dat hij het einde van de maand ontslagen wordt. Dan hebben wij elkaar al ruim zeven maanden niet meer gezien.

Ik ben in Damerau. Morgen wordt de kleine Siegfried gedoopt. Mutti, Cobi en tante Pro komen vanuit Schakenhof hiernaartoe. Behalve de ouders van Siegfried en overgrootmoeder Grunau, worden geen verdere gasten verwacht.

Om aan een dreigende omsingeling te ontkomen, werd op 16 februari 1943, twee weken na de capitulatie in Stalingrad, door troepen van de Wehrmacht en de Waffen-ss de stad Charkov opgegeven. Een ophanden zijnde ineenstorting van het totale oostfront kon echter nog verhinderd worden doordat Hitler het commando had overgedragen aan veldmaarschalk von Manstein, een briljant strateeg. Deze zigzagde met alle beschikbare pantserreserves over het strijdtoneel. Zo sneed hij binnen vier weken met een aantal snelle flankaanvallen de pantserspitsen van het Russische leger af. Na deze vernietigd te hebben, dreef hij het overgebleven gedeelte van het Rode Leger terug. Hierdoor kon hij Charkov opnieuw bezetten. Dit zou de laatste grote Duitse overwinning uit de oorlog zijn.

Na enig uitstel werd een volgend Duits offensief gepland met als doel bij Koersk grote delen van het Rode Leger te omsingelen en te vernietigen. De op 5 juli in gang gezette Slag bij Koersk eindigde in een catastrofe. Ondanks de meest geconcentreerde inzet van Duitse pantsertroepen in de gehele oorlog, lukte het niet om door de diepe verdedigingszone heen te breken. Zonder dat er enige terreinwinst was geboekt, werd de hele operatie door Hitler afgeblazen.

Door uitval en slijtage was het aantal operationele tanks tot de helft gereduceerd en het lukte de Duitsers niet meer deze voor het einde van de oorlog te vervangen. Hierdoor was er geen pantserreserve meer aanwezig om een Russisch offensief af te slaan. Duitsland zou nooit meer tot een groot offensief in het oosten in staat zijn. Zelfs een afdoende verdediging bleek niet meer mogelijk.

Eind juli 1943 startte het Rode Leger een offensief, waarbij

de Duitsers weer uit Charkov verdreven werden. De Russen wisten ook meer zuidelijk door te breken. Over de gehele breedte van de Oekraïne begon het Duitse leger terug te vallen, wat ont-aardde in een wanordelijke vlucht richting de Dnjepr, waar de vermoeide troepen tevergeefs bescherming hoopten te vinden achter de brede rivier.

In Schakenhof zijn geen luchtaanvallen en er is genoeg te eten, maar er is wel de voortdurende angst om de familieleden die in de grote steden te maken krijgen met de steeds heftiger worden-de bombardementen van de geallieerden, angst voor het verdere verloop van de oorlog, angst voor de toekomst. Wat zal deze oorlog eenieder nog brengen? Menig gezin was al zo hard getroffen.

Cobi aan Jan. Schakenhof, 13 juli 1943:

Je brief was werkelijk schokkend. Hebben jullie bij de laatste aanvallen nog iets meegekregen? Iedere keer denk je het ergste. Wat was ik blij toen Truus telegrafeerde, dat daar iedereen ongedeerd is. Krijg jij ook altijd direct bericht van hen? Wat hebben we het hier nog goed. Ik denk dat we dat nauwelijks op zijn waarde weten te schatten.

Ik heb hier mijn handen vol, er is genoeg werk te doen. De inmaak is aan de gang en tussendoor wordt ook nog geslacht.

Met het bedrijf gaat het maar matig. Het hooi ziet er niet best uit, omdat we hier de hele tijd regen hebben. Voor een gedeelte is het verloren gegaan. We hebben circa honderd-vijftig karrevrachten binnen gebracht, de rest ligt nog op het veld. Het koren staat er goed bij. Hopelijk krijgen we tenmin-ste dat goed binnen. De veulentjes zijn alle prima.

Teuntje is van plan naar Schakenhof te komen. Daar kan ik me echt op verheugen, hoewel ik denk, dat dit uiteindelijk wel weer niet zal gebeuren.

Vandaag wil Jolein met Horst hiernaartoe komen, ik ben benieuwd.

Eindelijk, na acht maanden ongeduldig wachten, kon Jo haar Horst in de armen sluiten en kon haar huwelijksleven een aanvang nemen.

Ondanks de oprukkende oorlog verzaakt Michiel zijn plicht op het landgoed niet. Hij moet roeien met de riemen die hij heeft. Ter vervanging van de naar het front vertrokken arbeidskrachten worden naast de Poolse nu ook Franse dwangarbeiders ingezet.

Terwijl de Ford van Schakenhof zonder toestemming van de bevoegde autoriteiten de garage niet mocht verlaten, had schoonzoon Horst een auto ter beschikking, waarmee hij kennelijk vrij kon rondrijden.

Moeder Johanna aan Jan. Schakenhof, 12 oktober 1943:

Hier worden morgen de aardappelen gerooid en dan nog de bieten. We missen twintig arbeidskrachten, maar het is Vati toch gelukt de oogst te bergen. Er is wat minder ingezaaid. Het is prachtig herfstweer. Het eerste kalfje van dit seizoen is gisteren geboren. Het tweede, derde en vierde volgde spoedig daarna. De vaarzen zien er zeer goed uit.

De elektriciteitscentrale heeft een nieuwe schoorsteen gekregen. De oude heeft het ongeveer twintig jaar uitgehouden, maar nu was deze helemaal verteerd.

Mijn oogoperatie heb ik nu achter de rug. Ik kon dinsdag het ziekenhuis verlaten. Buiten draag ik nog een verband voor mijn rechteroog. Misschien krijg ik nadien nog bestraling. Vijf maal heb ik die al gehad en twee maal röntgenbestraling. Horst bracht mij in zijn auto naar huis. Jo en de moeder van Horst reden ook mee naar hier. 's Avonds gingen zij weer terug naar Königsberg.

Vandaag komen Ali, Siegfried en hun kleine lieve jongen

voor de eendenjacht. Truus en Heinrich komen morgen. Er is hier altijd veel bedrijvigheid.

En weer was het Kerstmis, vanouds het belangrijkste familiefeest in Oost-Pruisen. Van vrede op aarde was in de verscheurde wereld van toen geen sprake. Aan alle fronten werd gevochten, overal vielen bommen. Alom was er groot verdriet om het verlies van dierbaren, het verlies van have en goed, angst om het verlies van controle. Hoelang zouden Michiel en zijn gezin nog buiten schot kunnen blijven? Wat stond zijn geliefde Schakenhof te wachten? Zou hij ooit naar zijn vaderland kunnen terugkeren?

Ondanks de sombere tijdgeest en de groeiende ongerustheid, zorgden de kleine kinderen ervoor, dat het in Schakenhof voor iedereen een gelukkig kerstfeest werd. Door hun vrolijkheid en blijdschap kon de ernst van het moment voor even worden vergeten en met heimwee worden teruggedacht aan gelukkige momenten van weleer, toen allen met de kerst nog thuis waren. Truus en Heinrich waren voor de kerstdagen met hun kinderen de luchtaanvallen op Keulen ontvlucht, evenals Heinrichs broer Laurenz met zijn gezin. Op het landgoed was iedereen welkom.

Moeder Johanna aan Jan. Schakenhof, 26 december 1943:

Kerstmis was voor de kinderen één groot jubelfeest. Truus had vanmorgen niet veel zin om naar Keulen terug te gaan. Zij had met de zeven kinderen een klein toneelstukje ingestudeerd en dat is haar goed gelukt. De kinderen, groot en klein, hadden er veel plezier in. Ook de kerstgeschenken brachten grote blijdschap. Truus met haar vier kinderen, Laurenz met zijn drie kinderen, Jo, Horst, tante Pro, Ali en Siegfried met hun kleine lieveling, dat was me een drukte!

Jockel gaat het niet al te best. Ze heeft sterke oorpijn. Haar trommelvlies is doorgestoken door prof. Blomke, maar nog altijd heeft ze heel veel pijn. Heinrich en Laurenz [beide broers

zijn arts] hebben haar tabletten gegeven en een kamille met waterstof lavement, warmwaterkruiken en natte inwikkelingen, enz. Wij hopen nu maar dat ze daar baat bij krijgt en het ergste heeft gehad.

Al op 8 september 1941 had de Wehrmacht Leningrad omsingeld en ingesloten en waren Duitse tanks de zuidelijke voorsteden binnengedrongen. Op dat moment riep Hitler vanuit Duitsland het leger echter een halt toe. De stad werd niet ingenomen. Wat volgde was de bijna negenhonderd dagen durende belegering van Leningrad. De in de stad aanwezige voorraden levensmiddelen waren snel op. Ook ontstond er een gebrek aan kolen en brandhout, terwijl de temperatuur tot minus veertig graden daalde. Verwarming en stroom vielen uit. Circa één miljoen inwoners kwamen door deze blokkade om het leven, de meesten van hen stierven van honger en koude.

Hitler wilde een capitulatie van Leningrad niet accepteren. Hij was van mening dat het voedsel- en brandstofprobleem van de bevolking niet door de Duitsers opgelost kon of moest worden. Rijksmaarschalk Göring, die de 'economische uitbuiting' van de bezette gebieden coördineerde, had bedacht dat het financieel interessanter was de Russische steden alleen te omsingelen en niet in te nemen. Deze ogenschijnlijk uit nood getroffen beslissing was echter volledig in overeenstemming met de nationaalsocialistische germaniseringspolitiek. Leningrad behoorde namelijk tot een deelgebied van de Sovjet-Unie, dat in de toekomst door de Duitsers gekoloniseerd zou worden. De vernietiging van de bevolking van Leningrad had daarom voorrang boven militaire doeleinden. Voor de buitenwereld werd de belegeringsstrategie gerechtvaardigd door te verkondigen dat de verdedigers van de stad tot de laatste man zouden strijden. Overall in Leningrad zouden mijnen gelegd zijn en bij inname van de stad zou voor de Duitse soldaten acuut gevaar ontstaan besmettelijke ziektes op te lopen.

Na meerdere pogingen slaagde het Rode Leger er uiteindelijk januari 1943 in een kleine corridor in de belegering vrij te vechten, waardoor voedsel en bewapening de stad in gebracht konden worden. Pas op 27 januari 1944 braken de Duitse stellingen definitief en kon Leningrad het einde van de lijdenstijd vieren.

Michiel was er in 1941 al van overtuigd dat Hitler de oorlog zou verliezen. Zijn schoonzoon Heinrich bericht daarover in zijn brief aan Truus van augustus 1941. Michiel wist werkelijkheid en propaganda van elkaar te scheiden en de feiten nuchter en met inzicht te analyseren.

De veldtocht naar Rusland zal zijn overtuiging alleen maar gesterkt hebben. Ook nu zal hij geweten hebben van de desastreuze omstandigheden voor de Duitse soldaten, van de grote verliezen aan manschappen en de heilloze posities van het leger. Maar wat wist hij over de wandaden van de Wehrmacht en de Waffen-ss jegens de Russische en Oekraïense bevolking? Was zijn schoonzoon *Oberleutnant* Horst Wolff daarvan op de hoogte? Deze aanvankelijk fanatieke partijaanhanger was er uiteindelijk op gebrand de militaire dienst te verlaten. Michiel en Horst zullen zeker met elkaar over het verloop van de oorlog gesproken hebben. Uit veiligheidsoverwegingen blijft Michiel in zijn brieven over het thema oorlog zwijgen. Hij wist dat zijn brieven gecensureerd werden. Zijn woorden 'wij zijn tot nu toe voor grote rampen gespaard gebleven' zeggen echter veel.

Pieter woonde intussen in Den Haag aan de Statenlaan. In verband met de aanleg van de Atlantikwall hadden de Duitsers besloten de aan de kust gelegen wijken van Den Haag en Scheveningen te ontruimen. De Atlantikwall moest een 2685 kilometer lange verdedigingslinie langs de Europese bezette westkust worden, bestaande uit bunkers, kanonnen, versperringen en mijnevelden. Zo'n 30.000 huizen werden gesloopt en circa 140.000 bewoners geëvacueerd. Economisch niet gebonden

inwoners moesten buiten Den Haag naar woonruimte zoeken. Ook Pieter werd begin 1943 geëvacueerd. Hij vertrok naar zijn geboortestad Rotterdam.

Ook al had Michiel veel omhanden, niets duidt erop dat de briefwisseling tussen hem en Pieter een jaar lang stilgelegen zou hebben. In februari 1944 schrijft hij hem een lange brief. Zijn toonzetting is weliswaar bezorgd, maar hartelijk. Jan heeft zich daarentegen van zijn vader vervreemd. Michiel is teleurgesteld dat Jan niet in Nederland heeft kunnen aarden en dat hij naar Duitsland is teruggekeerd met het voornemen daar soldaat te worden. Dat heeft hem oprecht veel pijn gedaan.

Michiel en Pieter hadden elkaar al drie jaar niet meer gezien. Zijn eerdere voornemen om Nederland te bezoeken, had Michiel door de oorlog niet kunnen realiseren.

Na het overlijden van de oude heer Rose had Michiel naast het beheer over Schakenhof tevens dat over het landgoed Sophienberg op zich genomen. Sophienberg grensde aan de landerijen van Schakenhof. Voor de in 1943 plotseling gestorven Anna Podgurski had hij nog geen vervangende secretaresse kunnen vinden en nadat haar broer Emil zich tegen zijn landheer had gekeerd, zat Michiel in Schakenhof ook nog zonder inspecteur.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 21 februari 1944:

Je brief van 4 februari 1944 kwam in mijn bezit. Daaruit heb ik vernomen dat het je nog goed gaat en dat consul Nieuw-kamp ook weer opgeknapt is.

Ik zou je al lang geschreven hebben, maar ik heb het erg druk.

Jan is nog thuis geweest. Hij wilde mij in Schakenhof komen helpen, maar we zijn niet tot overeenstemming gekomen. Het is jammer voor de jongen, maar er is niets aan te doen. Wie zijn achterste brandt, moet op de blaren zitten. Hij

gaat stoer zijn eigen weg en denkt een grote held te zijn. Ook heeft hij in Düsseldorf een meisje opgevist, natuurlijk onbemiddeld. Nu is het helemaal uit en over!

Het beheer over Sophienberg vergt veel werk en zorgen en lange tijd had ik geen inspecteur, noch in Schakenhof, noch in Sophienberg. Inspecteur Podgurski heb ik moeten ontslaan. Nu moet ik alles alleen met kameraar Pahlke regelen. Ook heb ik voor het bureau nog niemand. In Sophienberg is Anne-liese secretaresse. Je zult dus wel begrijpen, dat ik druk bezet ben. Gelukkig zijn wij allen gezond en tot nu toe voor grote rampen gespaard gebleven.

Gisteren heb ik tot mijn opluchting de beschikking gekregen over een 'Dorschkolonne'. 15 Polen helpen mij nu bij het dorsen van het graan. De schuren zijn nog vol. Voor dat werk waren niet meer voldoende arbeiders op het landgoed aanwezig.

Nu de dagen langer worden en het voorjaar komt, zal alles wel weer beter gaan. Wij hebben een echte kwakkelwinter, zo goed als geen vorst en weinig sneeuw. Hopelijk komt de winter niet alsnog in het voorjaar.

Een 'Kolonne' is een groep arbeiders. Voor de oorlog waren dit seizoenwerkers, afkomstig van kleine boerenbedrijven. Het werk op de eigen boerderij werd door de thuisgebleven familieleden uitgevoerd. Tijdens de oorlog waren het groepen dwangarbeiders, voornamelijk Polen en Fransen.

Na 1933 werd aan ambtenaren, mensen in openbare dienst en andere beroepsgroepen een bewijs van Europese arische afstamming gevraagd. Degene die dit bewijs niet kon leveren, mocht doorgaans zijn beroep niet meer of nog maar beperkt uitoefenen. Met de Neurenberger Wetten uit 1935 werd het hebben van een ariërbewijs voor alle burgers van het Duitse Rijk verplicht. Als bewijs van afstamming werd veelal een zogeheten *Ahnentafel* of

Ahnenpass gebruikt, een overzicht met ouders en grootouders van zowel vaders- als moederszijde.

Michiel had voor de oorlog geprobeerd een dergelijke familieopstelling op papier te zetten, maar was daar toen maar gedeeltelijk in geslaagd. Daarom had hij Pieter verzocht in Nederland alsnog de ontbrekende gegevens bij elkaar te zoeken.

Ja, ik heb mij van hieruit al voor de oorlog met onze stamboom bemoeid, maar daar ben ik toen niet ver mee gekomen. Mijn moeder was een geboren Sigmond. Ik zou het op prijs stellen, als je dit voor mij eens uit wilt zoeken. Je moet maar zien hoe ver je daarmee komt. Van je moeders kant is in het verleden een Van Linschoten geweest, die veel voor onze vroegere koloniën heeft gedaan.

Nu Piet, ik ga eindigen en wens je alle goeds toe. Hopelijk zien wij elkaar spoedig eens. Van allen de hartelijke groeten, je vader M.A. Hoogendijk.

Opgejaagd door de voortdurende zware luchtaanvallen, zochten steeds meer mensen uit de grote steden een veilig heenkomen op het platteland van Oost-Pruisen. Daar was het nog altijd betrekkelijk rustig. Naast de eigen kinderen kloppen bij Michiel en Johanna steeds meer mensen aan voor hulp.

Ondanks hun meningsverschillen heeft Jo in de tussenliggende periode de correspondentie met Pieter weer hervat. Zij is zwanger en inmiddels milder en bedachtzamer geworden.

Jo aan Pieter. Schakenhof, 28 maart 1944:

Over acht à negen weken heb ik alles achter de rug. Omdat we in Königsberg nog steeds geen woning hebben gekregen, heeft Vati ons de beide logeerkamers in het Kavalierhaus ter beschikking gesteld. We willen vrijdag onze meubels hierheen laten komen en ons daar zo goed en zo kwaad als het gaat

inrichten. Waar had ik anders met mijn kindje heen gemoe-
ten? In de kleine woning van mijn schoonouders zou dat totaal
onmogelijk zijn geweest. Morgen ga ik naar Königsberg om
alles voor de verhuizing voor te bereiden. Onze spullen zijn
verspreid over Königsberg opgeslagen. Horst is vier weken
voor een kuur in Bad Landeck in Silezië. Door de verwonding
aan zijn rug heeft hij dikwijls veel pijn. Het is alles bij elkaar
zeer gecompliceerd.

Truus verwacht in september haar vijfde kindje. Het gaat
niet goed met haar, ze heeft problemen met haar hart. Haar
kinderen groeien hier als kool. Vooral de kleine Waltraut
zorgt voor veel vrolijkheid. Het huis is in ieder geval weer be-
hoorlijk levendig geworden met al die heen en weer rennende
kleine voetjes.

Ook Cobi gaat het nu weer beter, haar blindedarm moest
eruit. Aan het einde van de week komt ze waarschijnlijk weer
naar huis. Ze is nu bij tante Prochen.

Bij Ali werden de neusamandelen geknipt.

Het sneeuwt hier, zoals het in hartje winter kan sneeuwen.
Iedereen verlangt naar zon en naar het voorjaar. De spreu-
wen waren er al, maar ik ben ervan overtuigd dat zij er weer
vandoor zullen gaan. Op de velden is nog niets ingezaaid. Met
het dorsen zijn we echter klaar. Op dit moment ligt er nog
veel hout, dat gezaagd moet worden. Er is altijd wel wat te
doen. Alles gaat zo zijn vertrouwde gangetje. De nieuwe in-
specteur neemt Vati veel werk uit handen. Hij doet het aardig
en is overal in geïnteresseerd.

Denk je, dat zich nog een keertje de mogelijkheid zal voor-
doen dat je ons komt opzoeken? We hebben elkaar nu al een
aantal jaren niet meer gezien en worden zo langzamerhand
al oud en grijs. Voor je verjaardag wens ik je alle goeds, mijn
lieve Pietje, blijf vooral gezond! Dat is tegenwoordig het
grootste goed dat men bezit.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 2 april 1944:

Jootje heeft haar meubels en die van een vriend van Horst met de houtgastrekker van Siegfried van Königsberg naar Schakenhof laten komen. De meubels zijn in het gastenverblijf ondergebracht. Voor de duur van de oorlog blijven Jo en Horst nu hier. De Podgurski's wonen nog steeds in het Kavalierhaus, dat loopt al vanaf 3 december. Pod is nu beheerder bij de ... [Weet Johanna de naam niet meer, of durft zij deze niet aan het papier toe te vertrouwen?] Wanneer Pod weg is, kunnen de vrouw van deze vriend met haar kind en nog een kennis met haar drie kinderen en een kindermisje daar wonen. Vati laat achter in de keuken van Pod een haard bouwen. Dan kunnen de drie families daar samen koken.

Gisteren belde dr. Ostermeijer nog op, of wij ook zijn vrouw op wilden nemen. Hun zoon Fed is weer aan het front. Vati wil zijn herenkamer afgeven aan mevrouw Ostermeijer.

Wanneer de evacuatie van Königsberg doorgaat, krijgt tante Prochen het 'mussennest' op zolder. Ons huis en het Kavalierhaus met de gastenkamers en de woning van Pod zijn dan rijkelijk bezet. De zeven kinderen van Truus en Else [Huismans] gaat het goed.

Vati is met de jachtwagen bijna over de kop gegaan. Een hond van een boerderij in Rosenberg beet een van de twee paarden in zijn hak. De beide paarden werden schichtig en raasden in een fel tempo verder. Vati heeft nog over Schmidtke heen naar de teugels gegrepen, maar die braken door en verder ging het in galop. Vati is vervolgens van de wagen gesprongen, Schmidtke ook, achter over de leuning. De paarden draafden verder het erf van Sophienberg op. Daar ging het nog een paar maal in de rondte, over de mesthoop heen, totdat de paarden uiteindelijk gegrepen konden worden. De paarden hadden niets, maar het been van Vati is behoorlijk stijf. Hij liep een paar dagen mank. Schmidtke had een wond

aan zijn hoofd en inwendige kneuzingen, maar gelukkig niets gebroken, aldus dokter Laurenz Huismans. Alles is gelukkig goed afgelopen.

In de courant stond dat Hauptmann Günter Grodde, je schoolkameraad, gevallen is. Hij had twee kindertjes. Van ons landgoed is Trampenau gevallen. Zijn zoon en enig kind viel vorig jaar. Achim von Gottberg is ook gevallen. Een granaatscherf in de borst nam dat jonge leven weg.

Enkele dagen geleden kregen wij hier nog een halve meter sneeuw en 17 graden vorst. Nu schijnt de zon heerlijk maar was het vannacht nog 7 graden onder nul, zodat met het inzaaien van de akkers nog geen aanvang gemaakt kan worden. Het is dit jaar een komische winter geweest, veel regen, wind en weinig vorst. We zijn benieuwd hoe het winterzaad dit alles doorstaan zal hebben.

Hoe gaat het op de Mathenesserweg in Rotterdam [met de moeder van Johanna] en met alle andere verwanten? Groet allen hartelijk. Vati wil nog iets schrijven. Daarom eindig ik met een hartelijke kus. Je liefhebbende moeder.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 2 april 1944:

Lieve Pieter. In de eerste plaats hartelijk gefeliciteerd met je geboortedag. Ik hoop dat je nog vele jaren in goede gezondheid gespaard mag blijven en dat wij ons allen nog maar eens mogen weerzien en spreken. De tijden drukken zwaar en de toekomst kan geen mens vooruit zien. Een ieder moet zijn plicht maar doen, op de plaats die hem aangewezen is.

Ik heb het verbazend druk en moet dag en nacht werken. Gelukkig ben ik weer gezond, het ongeluk met de wagen had ook anders kunnen aflopen.

Groet alle bekenden: Nieuwkamp, Verhoeff en de familie. Waar is de zoon van Verhoeff nu? Hij schrijft helemaal niet meer. Informeer maar eens bij Krijn. Hartelijke groeten, Vader.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 10 april 1944:

De brief die ik al op 10 maart voor je geboortedag geschreven had, kwam gisteren weer terug. Ik had maar twee zijden geschreven, zodat ik de voorschriften niet heb overtreden. Of is het ook voorgeschreven, hoe lang het papier moet zijn? Dat van mij was nog mooi oud papier, lang 35 cm en breed 22½ cm.

Wij bekomen hier de Nederlandse Handelsbladen niet meer. Daarom wist ik niet de precieze regels voor brieven. Hier op het postambt zullen ze dat ook wel niet weten. Er lag een briefje in de teruggekomen brief. Ik heb deze brief geschreven volgens de daarin vermelde instructies.

De brieven naar Nederland werden dus inderdaad door ambtenaren geopend en gecensureerd. Zoals vermeld in het *Postnachrichtenblatt* van 22 januari 1944 was met ingang van 1 februari 1944 de *Kontrollkarte für den Auslandsbriefverkehr* verplicht geworden. Deze werd verstrekt op het politiebureau. Bij het versturen van een brief naar het buitenland moest deze persoonlijke kaart samen met het bewijs van identiteit aan het postloket worden getoond. De brief werd met een dagstempel op de kaart ingeschreven. Voorts mocht men per maand nog maar twee brieven naar het buitenland versturen.

Nu heb je morgen op je geboortedag niet één levensteken van hier. Daar het niet mogelijk is elkaar de hand te drukken, wensen we je langs deze weg een gezond levensjaar toe, met al het goede wat mogelijk is.

Tante Pro is gedurende de paasvakantie hier, zo ook Truus en Heinrich. Truus heeft zeer te lijden onder haar huidige zwangerschap. Zij is er net zo ellendig aan toe als toen ze van Brigitte in verwachting was. Dit wordt haar derde oorlogskindje. Ze zal van alles wat ze in Keulen heeft doorgemaakt wel weer last van haar zenuwen hebben gekregen. Ze hopen op een jongen.

Jo en Horst zijn in Damerau. Horst is terug van zijn kuur. Hij is erg afgevallen. Jootje gaat het nu weer goed. Die twee verheugen zich zeer op hun woning en op hun eerste wereldburger, die in juni wordt verwacht.

Dr. Laurenz Huismans is nog altijd onder-arts in Insterburg. Omdat hij geen verlof kreeg, is Else met de twee kinderen naar hem toe gegaan. Het huis in Keulen, waar zij de laatste tijd woonden, is wederom getroffen, aldus een telegram deze week.

Cobi is weer thuis. Zij is ook afgevallen en werkt weer vlijtig mee om het grote aantal mensen van eten te voorzien. Voor in de veertig luitjes wordt hier brood gebakken. Je zult dus wel begrijpen, dat bij ons altijd genoeg te doen is.

Vervolgens informeert Johanna met warme belangstelling naar de verwanten en vrienden in Nederland. Zou zij hen ooit nog eens weerzien, haar armen om hen heen kunnen slaan? In barre tijden is de hunkering naar goed nieuws groot.

Hoe gaat het met jullie allemaal? Gaat het goed met Mien? Is tante Ko weer beter en is oom Willem nog naar een rusthuis gegaan? Ik dacht, dat het weer beter met hem ging. Heeft Johan nog last van astma? Heb je nog gehoord of de zonen van oom Kees het er bij de aanvallen goed van af hebben gebracht? En Jan van oom Jan, en Krijn Verhoeff, hebben zij te lijden gehad van de terreuraanvallen? Groet tante Marie en oom Johan en alle andere hartelijk van hier. Blijft het de heer Nieuwkamp nog goed gaan en mevrouw?

Vandaag hebben we het nog over hun paaseieren gehad. Omdat het gevroren heeft en er nog wat sneeuw ligt, werd het eieren zoeken voor onze zeven kleine kleuters niets. Wanneer de zon schijnt kwinkeleren de vogels, maar uit de zon en in de wind kan je nog gerust je bontjas aandoen.

Wat doe jij nu zelf, ben jij in die betrekking gebleven?

Nu mijn lieve Pietje, alweer een levensjaar ver van elkaar

vandaan. Mogen wij allen voor grote lotgevallen bewaard blijven in deze veelbewogen tijd. Nu eindig ik met een hartelijke geboortedagkus. Je liefhebbende moeder.

In februari 1944 waren de Amerikanen en de Britten de zogeheten *Big Week* gestart, een reeks geallieerde luchtaanvallen, speciaal gericht op de Duitse bewapeningsindustrie. In de week van 20 tot en met 25 februari werden 6.000 bommenwerpers en 3.670 escorterende jagers ingezet. De *Big Week* luidde het begin in van een voor de geallieerden doorslaggevend hoofdstuk in de strategische luchtoorlog tegen Duitsland. De Amerikanen en Britten wilden met een slijtageslag de Luftwaffe vernietigen. Door een massale inzet van langeafstandsjachtvliegtuigen slaagden de geallieerden er uiteindelijk in, in de loop van 1944 de soevereiniteit in de lucht te bemachtigen.

Als gevolg van deze grootscheepse bombardementen werd de Duitse bewapeningsindustrie gedwongen een nog groter gedeelte van de productie te verplaatsen naar deels ondergrondse schuilplaatsen. Daar werden krijgsgevangenen, dwangarbeiders en gevangenen uit concentratiekampen tewerkgesteld. Zo lukte het de Duitsers de productie van oorlogsmaterieel toch gedeeltelijk nog te verhogen.

Naast de berichten van Truus over de bombardementen op Keulen, werden in Schakenhof nu ook zorgwekkende verhalen over luchtaanvallen van Teuntje en Jan ontvangen.

Tot dan toe waren vooral de westelijk gelegen steden doelwit van de geallieerden geweest. Königsberg was vanwege de afstand lange tijd buiten schot gebleven, maar nu werd ook daar met een evacuatie gerekend.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 7 mei 1944:

Je lieve brief van 15 april hebben wij deze week ontvangen.
Tot dan gaat het je nog goed.

Op Jootje na, zijn ook hier allen gezond. Zij lijdt zeer onder haar zwangerschap. De laatste weken had ze nierbekkenontsteking en wat al niet meer. Heden heeft ze weer oorpijn. Half juni verwacht ze haar kindje. Wij zijn zeer bezorgd om haar.

Jo en Horst hebben zich net ingericht in het Kavalierhaus. Daarvoor ben ik twee weken bij Jootje in Königsberg geweest. Horst heeft immers zijn werk in de provincie.

De andere gastenkamer is nu ook bewoond en zodra Pod weggaat, komt in die woning nog een geëvacueerde familie met drie kinderen. De drie families kunnen dan tezamen zelf koken. Op dit moment eet iedereen nog bij ons in huis.

Königsberg gaat nu ook over tot evacuatie. Indien nodig zullen tante Pro en dr. Ostermeijer hiernaartoe komen. Men moet elkaar zoveel mogelijk helpen. Gisteren belde Truus op. Zij hebben eindelijk een eigen woning in Rastenburg gekregen.

De stad Rastenburg lag in Oost-Pruisen, zo'n veertig kilometer van Schakenhof verwijderd. In de directe omgeving van deze stad lag, verscholen in de bossen, het bunkercomplex de *Wolfschanze*, een van de beruchte hoofdkwartieren van Hitler. Juist hier had Heinrich een aanstelling als arts aangenomen.

In korte tijd moeten ze nu voor de derde maal verhuizen. Heinrich is gisteravond naar Keulen vertrokken om hun huisraad op te halen. Mijnheer Ruis, die tijdelijk in de woning van Truus aan de Drosselweg woonde, omdat zijn eigen huis door een bombardement was verwoest, heeft geschreven dat het keukenmeubilair in de tuin lag. Het huis was zozeer beschadigd dat hij zeventien emmers glasscherven had opgeruimd. Van het ameublement enz. zal zeker niet veel over zijn. Van de Neuserstrasse tot aan de Drosselweg zijn zeventien kraters. De grote aanval op Keulen vond op 20 april plaats. De praktijk van Heinrich is uitgebrand. Evenzo de woning van dr.

Laurenz Huismans in Keulen, van de meubels, enz. kon niets worden gered. Het gezin dat daar tijdelijk woonde, kon het er maar net levend van afbrengen. Zij hadden al driemaal door bombardementen hun onderkomen verloren. Voor dr. Laurenz was het de zesde maal, dat zijn huis schade opliep.

Teuntje schreef dat zij en Karl en hun vier kinderen voortdurend de kelder in moesten, maar dat zij tot nu toe nog geen schade hadden opgelopen. Van Jan kwam een kaart, dat hij het had overleefd. Zij hebben daar dus ook weer luchtaanval-
len gehad.

Tante Pro schreef hedenmorgen dat Dieta Koch gevallen is. Zijn beide andere broeders waren al gesneuveld, waardoor hij de erfgenaam van het landgoed was. Ik weet niet of bekenden van jou omgekomen zijn.

Na het zware bombardement op Berlijn heb ik nog niets vernomen van Beudecke, van Boenig of van verdere bekenden. Ik weet niet of zij het er levend van af hebben gebracht. Frau Junge, bij wie Ali in Berlijn heeft gewoond en waar jij ook bent geweest, heeft alles verloren en met de luchtaanval tijdens Pasen nu ook nog haar enige zoon. Frau Junge is bij Ali.

Tot nu toe is het in Oost-Pruisen gelukkig nog rustig.

Johanna is zeer bezorgd om al haar kinderen en sinds de oorlog in haar omgeving steeds meer slachtoffers telt, is zij gelukkig met ieder levensteken van hen. Dicht bij huis is Johanna zeer begaan met het lot van haar dochter Jo. Heel verdrietig en aangedaan vertelt ze Pieter over de gebeurtenissen in Schakenhof. Dezelfde dag schrijft Johanna ook aan Jan een nagenoeg gelijklopende brief.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 28 mei 1944:

Mijn lieve zoon Pieter. Heden, eerste pinksterdag, zal ik je over ons schrijven en je bedanken voor je lieve bericht van de 6de mei. Die brief kwam hier ongeveer 10 à 12 dagen later aan. Op dat moment ging het je nog goed.

Hier hebben wij veel zorgen om Jootje gehad. Ze had eerst nierbekkenontsteking en vervolgens middenoorontsteking. Haar trommelvlies moest op zondag, dinsdag, vrijdag en zaterdag doorgestoken worden. Wat een zorgen heeft zij die dagen gekend en wat een pijn heeft zij geleden. Op 18 mei kreeg ze weer 40,2 koorts. In de namiddag van 19 mei werd haar kindje geboren, een meisje, dat eer het geboren was, stierf.

Omdat ze nog altijd koorts heeft, durft ze geen bezoek te ontvangen, alleen Horst. Ze ligt in het ziekenhuis van Gerdaueu, Königsberg is immers geëvacueerd. Het was voor hen een groot verdriet dat hun kindje niet meer leefde, nadat Jo in die acht maanden toch zoveel ziekte en ongemak heeft moeten doorstaan. Maar de arts zei, de moeder komt eerst. Hoewel het langzaam zal gaan, hoopt hij dat ze weer geheel zal herstellen.

De mens wikt, maar God beschikt.

Het kindje van Jo en Horst is ook hier in het park begraven, maar dat weet Jootje nog niet.

Het meisje werd op de kleine begraafplaats in het park van Schakenhof begraven, waar ook Anna Podgurski ter ruste was gelegd.

Emil Podgurski is eindelijk verhuisd. Vati laat daar deze week een haard maken, zodat dan het andere geëvacueerde gezin uit Königsberg daar in kan trekken.

Truus heeft nu een eigen woning in Rastenburg. Eind september of begin oktober komt haar vijfde kind. Haar gaat het zo af en toe nog ellendig. Ali verwacht eind december haar tweede kindje.

En de boer hij ploegde voort. De werkzaamheden op het land en in de stallen gingen door, seizoen na seizoen, oorlog of geen oorlog.

Het gereedmaken van het land is, op de aardappelen na, klaar. Het regent dagelijks. Daarom hebben we al anderhalve week geen gelegenheid gehad de aardappelen te poten en het is nu haast juni. Je kunt je wel voorstellen hoe ongeduldig de mannen zijn, de tijd tikt immers door. De groei blijft ook achter. Heden is het eindelijk warmer geworden.

Het vee is gelukkig gezond en staat op de weiden. Een tweejarige hengst en gisteren een zevenjarig paard zijn plotseling gestorven. Dat was weer een groot verlies.

De vogels zingen zo mooi en alles is ontwaakt in de natuur. Nu wachten wij maar geduldig af wat de toekomst ons zal brengen en hopen wij op een spoedige vrede. Met een zondagskus sluit ik deze brief af. Je liefhebbende moeder.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 11 juni 1944:

Mijn lieve Pieter, Gisteren ontvingen wij je lieve brief. Toen ging het je nog goed.

Teuntje schreef, dat zij met hun kinderen heel dikwijls vanwege luchtalarm de kelderruimtes op moesten zoeken. Gelukkig is er niets gebeurd.

Jootje ligt nog altijd in het ziekenhuis in Gerdauen. Ze heeft nog steeds koorts en veel pijn in haar linkerbeen. Ze kan dat been zeer slecht bewegen. Groot bezoek is verboden. Daarom gaat alleen Horst naar haar toe. Wat heeft ze vroeger niet aan kilometers gelopen en nooit was het te koud. Nu ligt ze daar terneder, zo ziek en heeft ze het ontwaken van de natuur helemaal niet mee kunnen maken. Ze was toch altijd zo blij, wanneer het lente werd.

Het gemaaide gras van de grote weide ligt nu al een hele

week op het land. Door de vele regenbuien wordt de kwaliteit van het gras er niet beter op. In de winter zullen de dieren het daardoor wel weer moeilijk krijgen. Het zaad is eigenlijk overal goed opgekomen. De weiden profiteren goed van de regen. Het vee en de paarden hebben dit jaar op de weiden lekker veel te eten.

Haar brief afrondend neemt Johanna met Pieter de familieberichten uit Nederland nog door. Een week later klimt Johanna alweer in de pen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 18 juni 1944:

Mijn lieve Pieter. Ik wil je nog even over Jootje berichten, dat het met haar nog altijd niet in orde is. Jo heeft heupontsteking en zeer veel pijn. Zo nu en dan heeft zij geen koorts en dan opeens weer 39. Het linkerbeen ligt in een rekverband. Door deze lange ziekte is zij zeer vermagerd. Ja, de zorgen om haar zijn nog altijd groot. Laten wij hopen dat alles voor haar goed mag aflopen. Ook al zal het nog lang duren, als ze dan maar weer gezond mag worden.

Zeg Piet, gister hebben wij wederom voor het Handelsblad betaald, maar we hebben de krant al in geen maanden ontvangen. Bestaat deze nog of hoe komt het dat wij deze hier niet meer krijgen. Het heeft geen zin om voortdurend voor niets te betalen. Kan je daar eens naar informeren?

Vele groeten aan allen van hier en een hartelijke kus van je liefhebbende moeder.

DE OORLOG NADERT DE ACHTERDEUR, 1944

Door de oorlog wordt Michiels improvisatietalent maximaal op de proef gesteld, terwijl hij naast zijn eigen bedrijf ook nog het beheer over Sophienberg op zich heeft genomen. Steeds meer arbeidskrachten hebben het landgoed moeten verlaten om ergens op de slagvelden hun leven te geven. Het werk wordt zo goed en zo kwaad als het gaat geklaard met hulp van loyale dwangarbeiders uit Polen en Frankrijk.

Ondanks de grote zorgen om hun eigen existentie, hebben Michiel en Johanna plichtsgetrouw en liefdevol een groot aantal mensen in hun huis opgenomen, hun kinderen, kleinkinderen, vrienden en evacués. Tot dan toe was het in Oost-Pruisen verhoudingsgewijs nog rustig gebleven. Medio 1944 kantelt de oorlogssituatie echter ingrijpend, waardoor nu ook voor Michiel en Johanna de oorlog dichterbij komt.

Na de bevrijding van Leningrad zette de Sovjet-Unie door. Het Russische voorjaarsoffensief dwong de Wehrmacht zich steeds verder terug te trekken. Op 12 mei viel de Krim weer in handen van het Rode Leger en in de daaropvolgende maanden lukte het de Sovjet-Unie de *Heeresgruppe Mitte* te verslaan, waardoor de Russische legers tot vlak voor Warschau en Oost-Pruisen konden doorstoten.

Nadat op 3 juli Minsk weer terugveroverd was, slaagde verder zuidelijk een ander Russisch offensief in Galicië erin, tot aan de Weichsel door te dringen. Door de tijdens de gevechten gele-

den verliezen was de Wehrmacht vervolgens alleen nog maar in staat de opmars van het Sovjetleger te vertragen.

Niet alleen van het oostfront, ook uit het westen drong nieuws tot Schakenhof door. Op 21 januari 1944 was de Luftwaffe weer gestart met bombardementen op Londen. Deze duurden voort tot in april. Terwijl de Duitsers druk doende waren hun kustverdedigingswerken aan de Atlantikwall te versterken, werden door de geallieerden invasieplannen uitgewerkt. Het definitieve plan voorzag in een landing van vier legers en aansluitend een snelle doorstoot naar het binnenland.

Op 6 juni landden de geallieerden in Normandië. Aan D-Day namen aan geallieerde zijde bijna zeventuizend schepen deel en meer dan dertienduizend vliegtuigen. De bombardementen op de kust, vanuit de lucht en vanuit zee verliepen volgens plan, maar misten bij Omaha de eerste Duitse linie. Hoewel de geallieerden een enorme troepenmacht op de been hadden gebracht, boekten zij op meerdere plaatsen maar weinig vooruitgang. Na heftige straatgevechten viel op 26 juni Cherbourg. Caen kon door de geallieerden echter pas op 19 juli worden bezet, na zes weken vechten, waarbij grote verliezen werden geleden.

Op 15 augustus werd een tweede invasie gestart aan de Côte d'Azur in het zuiden van Frankrijk. Drie Amerikaanse divisies vormden de aanvalstroepen. De Fransen en Amerikanen konden zonder noemenswaardige tegenstand snel tot in het midden van het land doordringen. Op 25 augustus werd Parijs bevrijd. Op 3 september viel Brussel en één dag later kon Antwerpen worden heroverd.

De berichten over de invasie van de geallieerden in Normandië hebben Michiel en Johanna weer moed gegeven. Heel voorzichtig durft Johanna te hopen dat er spoedig een einde zal komen aan het oorlogsgeweld. Nog meer dan anders zijn beide ouders er op gebrand via de krant de ontwikkelingen in Nederland te kunnen volgen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 30 juni 1944:

Mijn lieve zoon. Uw lieve brief aan ons kregen wij gister.

Laten wij hopen dat de vrede over alle volkeren niet lang meer weg blijft. Heb je nog gehoord of het Handelsblad niet meer naar hier komt? Ik heb nogmaals voor twee weken betaald, maar wij hebben de krant in geen maanden gehad.

Hier in huis is het net een bijenkorf. Volgende week komen Heinrich, Truus en hun vier kinderen met vakantie. Tante Pro komt meestal om de andere zondag. Zij komt met de grote vakantie ook naar Schakenhof. En dan hebben we de geëvacueerden nog, zodat het in huis altijd een en al onrust is.

Hier is het eindelijk zomerweer geworden. Het hooi van de grote en de smalle wei en dat van de ossenweide is binnen. Nu zijn ze bezig met de klaver. Het hooi heeft door de koude toch niet zoveel geleden als wij dachten. De bonen staan er erg mooi bij en zijn Vati's trots. Het zomerzaad heeft door de vochtigheid en de koude op onze zware bodem zeer geleden.

Met het gevogelte hebben we het niet getroffen. De kippen waren ziek. Vorig jaar gingen de meeste dood. Nu had Cobi honderd eendagskuikentjes die al aardig groeiden. Op een morgen lagen alle kuikens dood in het rond. Zij waren door een bunzing uit het hok getrokken.

Gaarne zouden wij je wat levensmiddelen willen sturen, maar dat is in deze tijdsomstandigheden niet mogelijk.

De ontwikkelingen op de diverse oorlogstonelen volgden elkaar nu snel op.

Op het moment dat Michiel twee weken later Pieter schrijft, was de Wehrmacht aan het oostfront door de Russen alweer verder teruggedrongen. Het Sovjetleger was bezig met een gestage opmars richting Oost-Pruisen. Voor iedere stad werden evacuatieplannen opgesteld.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 14 juli 1944:

Beste Piet. Jouw brief van 3 juli hebben wij ontvangen. Ik heb het zo druk, dat ik er haast niet meer toe kom om je te schrijven, maar je moeder heeft je voortdurend op de hoogte gehouden.

Tot nog toe zijn wij gezond, behalve Jo. Zij ligt nu met haar onderlijf in een gipsverband. Maandag 18 juli gaat zij van het ziekenhuis in Gerdauen naar de Orthopädische Heilanstalt in Frauenburg, dicht bij Elbing. Dr. Jacobsen uit Gerdauen wilde haar gaarne daar weg hebben. Zij wordt met een Rode Kruisauto naar Königsberg gebracht en van daaruit gaat ze verder met de trein naar Frauenburg. Zij moet veel lijden en verduren en geen mens kan zeggen of ze ooit nog beter wordt. Ik heb grote angst dat zij stijf blijft, als zij althans in leven blijft. In deze tijden is het een groot voorrecht, als men gezond is. Wij zijn allen in Gods hand en wachten de komende tijd met vertrouwen af. Wij doen onze plicht, eenieder op zijn post, daar waar hij staat.

De vrouw van Laurenz Huismans is gisteren met haar vier kinderen naar familie in Hildesheim gegaan. Daardoor is het hier veel rustiger geworden. Truus en Heinrich brengen met hun kinderen in Schakenhof de vakantie door. Ook is Frau Professor (tante Prochen) gearriveerd.

De hooioogst is binnen en is zeer bevredigend. Nu staat de roggeoogst voor de deur. Het winterzaad staat niet slecht, maar het zomerzaad heeft veel geleden door de regen. De aardappelen staan natuurlijk ook slecht. Met de bieten gaat het nog.

Ik heb hier altijd nog een hypotheekbrief van de Naamlooze Vennootschap Residentie Hypotheekbank voor Nederland, gevestigd te 's Gravenhagen, groot f 1.000, serie U Nr. 1651. De rentecoupons heb ik niet ingeleverd, 6 stuks moeten nog verrekend worden: Nr. 52 van 1.9.1941 tot en met Nr. 57 van 1.3.1944. Elke coupon heeft een waarde van f 22,50. Je moet

daar maar eens langsgaan en dit doorgeven, dan weten zij waar deze hypotheekbrief is.

Nu wensen wij u allen alle goeds. En houd je maar taai hoor. Groeten aan de gehele familie en aan Nieuwkamp, je liefhebbende vader M.A. Hoogendijk.

Ondanks Michiels vertrouwen op een spoedige vrede, duurt de oorlog voort. Uit Johanna's brieven blijkt onmiskenbaar dat zij grote angst heeft om haar kinderen. Ze wacht verlangend op post en is innig dankbaar voor ieder teken van leven.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 30 juli 1944:

Mijn lieve zoon. Gister ontvingen wij je brief en vorige week ook nog een. Het gaat je tot dan nog goed, zoals je schrijft en wij verheugen ons daarover.

Dat je door je vakantie weer wat krachtiger geworden bent, heeft ons verblijd. De Friese meren doen mij hier aan de meren in Mazuren denken. Ik kan me dan voorstellen, hoe je genoten hebt van het zeilen.

Ons gaat het ook nog goed. Jootje is van het ziekenhuis in Gerdauen overgebracht naar de Orthopädische Heilanstalt in Frauenburg, aan het Frische Haff. Ook uit haar rechterbeen komt nu veel etter. Ze heeft in Frauenburg een zeer goede verpleging, maar is door de slechte treinverbinding moeilijk te bereiken. Omdat Jootje een bloedtransfusie nodig had, is Cobi daarnaartoe gegaan, om bloed te geven. Zij heeft dezelfde bloedgroep.

Tijdens de vakantie van Truus en Heinrich hadden de vier kinderen allen de waterpokken. Heinrich moest na een week direct weer terug, omdat hij de praktijk van collega's die door het leger opgeroepen waren, over moest nemen.

Laurenz was weer teruggekeerd naar Insterburg. Nu heeft hij ook daar een luchtaanval gehad.

Ook hier in Oost-Pruisen komen die dingen, om hun vuiligheid af te werpen. Mogen wij voor grote rampen bewaard blijven. Wanneer men de vrede in de natuur ziet, kan men haast niet geloven dat er zoveel ellende in de wereld is. Het zullen nog wel zware dagen worden, eer de oorlog voorbij is en allen in vrede hun werk kunnen verrichten.

Van Ali en Siegfried met hun kleine, van Teuntje en Karl en hun kinderen en ook van Truus en Heinrich en hun kinderen hebben we tot nu toe nog goede berichten.

Nu mijn Pietje, laten wij hopen dat wij elkaar weer in gezondheid terug mogen zien. Een hartelijke kus, je liefhebbende moeder.

Diezelfde dag schrijft Johanna eveneens een brief aan Jan. Nadat zij ook hem alle details over Jo en over het bedrijf heeft verteld, kan ze het niet nalaten hem een serieuze reprimande te geven.

Moeder Johanna aan Jan. Schakenhof, 30 juli 1944:

Het pakket met kleren dat je stuurde, heb ik met grote moeite weer op kunnen lappen, zodat je weer iets aan te trekken hebt. Ook de kousen heb ik met resten wol weer samengebreid, zodat je ze weer kan dragen. In de zakken van de bruine blouse zitten twee teenpunten, die je over de tenen van de dunnere grijze wollen kousen aan kunt doen. De wol van die kousen is niet zo sterk. Verlies die teen-dingetjes niet!

Ter vervanging van je pyjama is van een paar lakens een nieuw nachthemd gemaakt. Ook vond ik nog boven in een koffer een blauwe blouse, ik meen van Piet. Ik geef die mee en kijk maar, of die past. Ik heb hier nog een stuk bruine stof van een gordijntje van de boekenkast. Wanneer die blouse te kort is, kan dat er misschien aan gemaakt worden. Voor de handschoen moet ik nog kijken, of ik wat zakkenstof krijgen kan.

Ik ben van mening dat de kleren van geen van onze mensen

er ooit zo schunnig hebben uitgezien. Ben je niet een groot beetje zeer roekeloos met je kleding? In deze tijd is het juist de kunst, om ook bij het werk zuinig te zijn op je spullen. Vroeger was je zo'n pietepeuter, dat ieder klein gaatje gemaakt moest worden. Ik ga ervan uit, dat het ruwe voetbalspel veel tot deze wanorde bijgedragen heeft. Nu mijn jongen, let ook daar beter op, want je hebt niet altijd een moeder bij de hand, om alles op te lappen.

De oorlog duurt, en duurt. Het verwachte einde is nog niet in zicht. Het is nu al eind augustus. Net zoals Michiel probeert Johanna plichtsgetrouw altijd weer de draad van alledag op te pakken, maar telkens dwalen haar gedachten af. Ze voelt mee met het intense verdriet van anderen en heeft grote angst om haar eigen kinderen, om Jo, de zware bombardementen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 27 augustus 1944:

Op mijn geboortedag ben ik gewend jullie allen te schrijven, maar dit jaar kwam ik daar niet aan toe. 59 jaar ben ik geworden. Ik kan het haast niet geloven. Van alle kanten hebben ze geschreven of gebeld.

De morgen bracht prachtig weer, maar 's middags hadden we een onweersbui met regen. De regen was welkom voor veld en dier. De sloten staan overal droog, waardoor het water met wagens aangevoerd moet worden. De oogst schiet flink op. Vanwege het mooie weer hoeft het koren niet zo vaak omgezet te worden. Doordat de aarde door de droogte zo hard is, zijn de maaimachine en de zelfbinders voortdurend kapot. Deze week zijn ze goed vooruitgekomen, zodat de bonen nu gemaaid kunnen worden. Daarna volgt nog wat gerst en klaver en ten slotte de tweede snit gras. Het zomerzaaigoed is door de droogte zeer kort gebleven. Dit jaar schijnt toch weer zaad in de klaver te zitten. Dat is al een paar jaar mislukt. De

aardappelen en de bieten zijn iets bijgetrokken. Het vee heeft op de weiden weinig meer te bikken. Daardoor blijft de melk achter. Zo hangt het een aan het ander.

De oogst bij Siegfried is beter dan de onze, omdat hij daar meer regen heeft gehad. Ali en Siegfried waren van zaterdag tot dinsdag hier. Ali is op maandag van hieruit met de trein naar Jootje gegaan. Vanuit Schakenhof is dat toch nog gunstiger, dan vanuit Damerau. Daar de telefoon meestal door de Wehrmacht wordt gebruikt, kan je haar niet bellen. Met Jootje gaat het wat beter. De wonden etteren niet meer zo hevig en de pijn wordt minder. Hoe het nu verder moet gaan, is nog niet te overzien. Haar stemming is verbeterd, ze heeft weer levensmoed.

De tweede zoon van August Pahlke, Friedrich Pahlke die hier met Liese Schmidtke verloofd was, is gevallen. Dit is voor Liese en ook voor de ouders die beide zonen nu moeten missen, een zware slag.

Allen wachten in spanning de dingen af, die zullen komen. Iedereen verlangt naar vrede. Nu, mijn lieve jongen, het is een prachtige zondagmorgen en je kunt je nauwelijks voorstellen, dat zoveel in de wereld geschiedt. Laten we hopen dat we voor grote rampen bewaard mogen blijven. Een dikke kus van je liefhebbende moeder.

Veel geëvacueerde bewoners uit Berlijn en vluchtelingen uit andere door de luchtoorlog bedreigde Duitse steden hadden hun toevlucht in Oost-Pruisen gezocht. Lange tijd was Königsberg verschoond gebleven van ingrijpende oorlogshandelingen, maar plotseling is het daar voorbij met de relatieve rust.

In de late nazomer van 1944 werd ook Königsberg tot oorlogstoneel. In de nacht van 26 op 27 augustus bombardeerde de Royal Air Force de oude havenstad, waarbij vooral de wijken aan de oostkant werden getroffen. Langeafstandsjachtvliegtuigen stelden de Engelse piloten in staat de afstand van vijftienhonderd kilometer te overbruggen.

In de nacht van 29 op 30 augustus werd de genadeslag toegebracht, toen door honderden vliegtuigen vierhonderdtachtig ton aan explosieven op de stad werd losgelaten. Door brisantbommen en met fosfor gevulde staaftbrandbommen werden een vijfde van de industrie en ruim veertig procent van de huizen verwoest. De binnenstad met haar historische gebouwen, zoals het slot, werd bijna geheel in de as gelegd. Ook de historische dom brandde tot aan zijn grondvesten af. De kazernes en verdedigingswerken van Königsberg bleven daarentegen nagenoeg onbeschadigd. Tweehonderdduizend inwoners werden dakloos en er vielen vierduizend doden.

Johanna is geschokt. Zij bericht uitvoerig over de gebeurtenissen. Over de schuldvraag laat zij zich niet uit, doch diep getroffen en ontsteld schetst zij met eenvoudige woorden het vele leed dat de mensen door deze zware bombardementen is aangedaan.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 3 september 1944:

Mijn lieve zoon. Nu hebben we ook hier in Oost-Pruisen een grote terreuraanval beleefd. Königsberg is voor een groot deel vernietigd. De Hauptbahnhof, de wijk Ponarth, het radiostation Amalienau en naar ik meen een stuk van de wijk Hufenallee, moeten nog overeind staan, maar al de prachtige gebouwen, zoals het Schloss, de Stadthalle, de oude en nieuwe Universiteit, de Beurs, te veel om op te noemen, zijn aan verwoesting ten prooi gevallen. Het gehele centrum is volkomen weggevaagd. De brug over de Schlossteich brak toen deze gevuld was met mensen. Zij verdronken in het water. Rondom stond alles in brand. De eens zo trotse stad was één grote vlammenzee.

In de nacht van 26 op 27 augustus was de eerste aanval. Toen hebben ze de omgeving van de Cranzerallee gebombardeerd. Op een paar straten na moet daar alles geheel verdwenen zijn.

Tante Pro was juist bij ons. Op maandagmorgen ging zij met Cobi, die verder door zou gaan naar Jootje, terug naar huis. Haar dak was getroffen en door de brand had ze waterschade, vooral in haar eetkamer. Op haar terugweg de volgende dag heeft Cobi Tante Pro overgehaald met haar weer mee te gaan naar Schakenhof. En zo kwamen zij dinsdagavond andermaal samen bij ons aan en hoefde tante Pro de tweede grote verschrikkelijke moordnacht niet mee te maken. Haar huis is van onder tot boven uitgebrand. Ze heeft alles verloren. Het grootste gedeelte van haar straat is met de grond gelijkgemaakt. In deze nacht zijn ook zeer veel mensen omgekomen. Het is een groot wonder dat tante Pro zo aan beide terreuraanvallen ontkomen is. Onbeschrijflijk zijn de taferelen die zich daar in die verschrikkelijke nachten hebben afgespeeld. In korte tijd is alles vernietigd. Omdat je Königsberg zo goed kent, kan je begrijpen wat dat alles betekent.

Vervolgens neemt Johanna – voor zover mogelijk – de draad van alledag weer op.

De graanoogst is geborgen en van de tweede snit zijn al een paar wagens binnen. Dan volgt nog het klaverzaad, de aard-appelen en de bieten. Het was dag in, dag uit goed oogstweer, maar door de droogte zijn alle weiden volledig verbrand. De veulens en jonge hengsten zijn daarom op stal gezet. Ook het vee heeft niet veel teikken. Hoe de oogst uiteindelijk zal zijn, zal blijken na het dorsen. De kwaliteit is door het mooie weer zeer goed.

Cobi was maandag bij Jootje. Het ging haar wederom niet goed. Ze had weer koorts en donderdag zou ze weer een nieuw gipsverband krijgen. Ze is erg verdrietig. Ze zal volgens de arts nog wel een kwartaar daar moeten blijven liggen. Voor Horst is het ook afschuwelijk. Door zijn oorlogsverwonding heeft hij dikwijls genoeg met zich zelf te doen. De slechte ge-

moedsgesteldheid van Jootje drukt zeer zwaar op hem.

Jullie zitten in onrust over ons en wij over jullie. Mogen wij allen voor grote rampen bewaard blijven. Moge toch weer vrede over de volkeren komen, zodat ieder in vrede zijn taak kan verrichten. Nu mijn kind, wees hartelijk gegroet. Ook tante Pro laat hartelijk groeten. Zeg allen in Nederland dat het hier nog rustig is. Een dikke kus. Je liefhebbende moeder.

Intussen heeft Pieter voor de eerste keer aan zijn moeder over Marian geschreven. Hij had Marian in Nederland in de trein leren kennen en was zeer van deze daadkrachtige vrouw gecharmeerd. Ook zij woonde in Rotterdam. Ondanks het oorlogsgevoel had het verliefde stel kans gezien samen in Friesland een weekje te gaan zeilen. Marian was zeven jaar ouder dan Pieter. Vanwege het leeftijdsverschil zag Johanna haar niet als de gewenste echtgenote voor haar oudste zoon. Onhandig en uiterst omzichtig probeert zij dit aan Pieter kenbaar te maken.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 17 september 1944:

Je brief van 24 augustus kwam hier 9 september aan. Ik dank je hartelijk daarvoor. Je hebt wederom je vakantie op de Friese meren doorgebracht. Ik kan goed begrijpen dat je ook nu weer van de natuur genoten hebt. Je schreef 'met Marian'.

Ik moest denken aan Horst Boenig, die al jaren met een oudere dame samen is. Wanneer mannen zich te veel aan zulk een persoon gehecht hebben en zij gewoonlijk altijd samen zijn, dan trouwen zij niet. Eenieder zal voor zich zelf moeten weten, hoe hij daarover denkt. Wanneer zo'n heer echter als nog een vrouw zal krijgen, dan is dat voor zulke dames een smartelijke zaak. Was het altijd mooi weer?

Wij hebben, stel je voor, de gehele oogst zonder regen binnengekregen, ook de grote en de smalle weide. In de 24 jaar dat wij hier wonen, is dit nog nooit gebeurd.

Het heeft deze week zelfs al twee graden gevroren. Enkele nachten had het zo gerijpt, dat 's morgens alles wit was. Het was mij opgevallen dat dit jaar de zwaluwtjes zich vroeg verzamelden, reeds einde juli. Ik vroeg me toen al af of het soms een vroege herfst of winter zou worden.

Met Jootje gaat het maar zeer langzaam vooruit, aldus Horst. Dat arme kind heeft dit jaar al heel wat moeten doormaken. Morgen ga ik haar bezoeken. Men mag weer gebruikmaken van de D-Zug vanuit Königsberg, zodat ik in één dag heen en weer kan reizen. In Königsberg is geen overnachtingsmogelijkheid meer. In Braunsberg of Frauenburg is misschien ook alles vol. Königsberg heeft zeer geleden onder die terreuraanval. Het moet verschrikkelijk zijn, wat zich daar heeft afgespeeld. Tante Pro is gelukkig dat Cobi haar mee naar ons genomen had, zodat ze die brandnacht niet hoefde te beleven. Dat was een wonder. Een dame vertelde dat haar man, die alles had meegemaakt, in die ene nacht grijs geworden is.

Ach m'n lieve Pietje, wat is deze oorlog toch verschrikkelijk, nietwaar.

Wij hebben nu een familie met twee jongens van 12 en 13 jaar in huis en in Pods woning een familie met acht kinderen. Het achtste kind werd twee dagen na die verschrikkelijke nacht in Königsberg bij ons in Schakenhof geboren. Zo moeten, zoals in zo vele andere steden in het westen, de overlevenden van deze terreurdaad een ander woonoord zoeken.

Hebben consul Nieuwkamp en zijn vrouw al nieuws van hun zonen bekomen? Hier hebben ook velen al lang geen bericht meer ontvangen.

Overmorgen wordt Cobi al weer 21 jaar. Vati wordt 60 jaar. Waar blijft de tijd.

Moni, Brigitte en Waltraut komen donderdag weer naar hier. Hartmuth blijft in Rastenburg, hij gaat daar naar school. Heinrich en Truus willen de kinderen naar ons sturen, om-

dat ze weer dikwijls luchtalarm hebben en hun vijfde kindje binnenkort komt. Dan is het huis weer vol. Ja ja, afwisseling hebben wij genoeg!

Dezelfde dag schrijft Johanna aan Jan, dat Michiel en Cobi inmiddels in Königsberg zijn geweest en daar met eigen ogen de aangerichte schade hebben aanschouwd: *Hoewel de luchtaanval niet zo hevig was als die in Keulen, is iedereen die nu nog in Königsberg is, doodsbenaauwd voor verdere bombardementen.*

Ondanks al het oorlogsgeweld, dat steeds dichterbij komt, maken sommigen nog verre reizen. Zo krijgt de familie in de zomer van 1944 bezoek uit Holland. Jan Braacx, een zoon van Michiels zuster Trijntje, komt op bezoek. Na zijn verblijf in Oost-Pruisen ontvangt hij van zijn oom Michiel en zijn nichtje Cobi diverse brieven.

Cobi aan neef Jan Braacx in Rotterdam. Schakenhof, 18/23 september 1944:

De laatste maanden ben ik bijna niet meer aan schrijven toegekomen. Hartelijk dank voor de sigaretten en voor je brief. Ik kan me bijna niet meer voorstellen, dat je hier was. De tijd verloopt in zo'n ijltempo dat je nauwelijks aan bezinning toekomt. Alles is nog het zelfde gebleven als voorheen. Het was gezellig, toen je hier was. Je moeder schreef ook dat je het hier goed naar je zin hebt gehad. Jammer dat je niet vaker even over kunt wippen. Heb jij nog nieuws van thuis? Op het ogenblik schijnt de post niet door te komen.

Op dit moment maken wij ons ernstig zorgen om het mooie weer. Er is al drie maanden geen druppel regen meer gevallen. Alles ziet er troosteloos uit. Men moet het water letterlijk zoeken.

Intussen heb ik mijn 21ste verjaardag gevierd. Ik wilde er niet veel werk van maken, maar het loopt altijd anders dan je denkt. Wij hebben van 's avonds zes tot 's morgens zes bij kennissen gefeest. Om 12 uur hebben ze mij toegedronken. De oude lui sliepen.

Het was helemaal goed zo. Je moet alles maar nemen, zoals het valt.

15

HET EINDE VAN DE OORLOG, 1944-1945

In het westen wisten de geallieerden tot in Nederland door te stoten. Tot hun groot verdriet hoorden Michiel en Johanna dat hun geliefde vaderland opnieuw tot strijdtoneel geworden was.

Om in het westen zo snel mogelijk door te kunnen stoten, waren voor de geallieerden de bruggen over de Nederlandse rivieren en kanalen van strategisch belang. Het ambitieuze plan van de Britse veldmaarschalk Montgomery hield in, dat Britse en Amerikaanse luchtlandingsdivisies tegelijkertijd en binnen enkele dagen alle belangrijke bruggen over onder andere de Rijn, de Maas en de Waal moesten innemen. Via deze bruggen zouden grondtroepen vanuit België snel kunnen oprukken tot aan het IJsselmeer om vervolgens de Duitsers in het westen van Nederland in de tang te kunnen nemen. Voor de geallieerden zou het dan mogelijk worden naar het Ruhrgebied door te stoten, waar het centrum van de Duitse oorlogsindustrie was gevestigd. Operatie *Market* omvatte het luchtlandingsplan en operatie *Garden* het grondoffensief, samen werd dit operatie *Market Garden*.

Market Garden startte in de vroege ochtend van zondag 17 september 1944. Door de geallieerden werden allereerst Duitse vliegbases en Duits afweergeschut in het zuiden van Nederland gebombardeerd en uitgeschakeld. De bommenwerpers werden direct gevolgd door duizenden transportvliegtuigen en zweefvliegtuigen, met circa 35.000 parachutisten die met materieel en al achter de vijandelijke linies bij Eindhoven, Nijmegen en

Arnhem werden gedropt. De vliegtuigen werden begeleid door een duizendtal jagers. De diverse bruggen moesten door deze paratroepen veroverd worden. Gelijktijdig rukten vanuit België Britse pantsertroepen op, die de Duitse troepen van Eindhoven tot aan Arnhem onder de voet moesten lopen.

Met deze verrassingsaanval lukte het de geallieerden de bruggen tussen Eindhoven en Veghel veilig te stellen. De brug bij Son werd door de Duitsers opgeblazen, maar kon worden vervangen door een noodbrug. De strijd om de verkeersbrug van Nijmegen verliep uiterst moeizaam. Nadat deze uiteindelijk veroverd was, bleek een snelle doorstoot van de grondtroepen naar de Rijn niet mogelijk. De colonnes voertuigen van de grondtroepen strekten zich uit over zo'n honderd kilometer, tot onder Eindhoven. Zij ondervonden op de smalle weg veel hinder van Duitse aanvallen. De benodigde versterking en verzorging van de troepen bij Arnhem bleef daardoor uit. De verovering van de brug over de Rijn liep stuk. Bij de Slag om Arnhem werd door de geallieerden een grote nederlaag geleden. De brug bij Arnhem was een brug te ver, Operatie 'Market Garden' liep uit op een mislukking.

Pas begin december 1944 lukte het de Britten en Amerikanen de Duitse troepen tot over de Maas terug te dringen. Nadat al op 4 september de haven van Antwerpen onbeschadigd op de Duitsers veroverd was, slaagden de Canadezen er op 8 november in, ook de op Nederlands grondgebied liggende toegang tot de haven zeker te stellen. December 1944 kon het eerste schip met nieuwe bevoorrading in de Antwerpse haven worden uitgeladen.

Na zware gevechten werd in de laatste maanden van 1944 stapsgewijs het zuiden van Nederland, beneden de grote rivieren, bevrijd. Het overige gedeelte van Nederland bleef door de Duitsers bezet.

Gelijktijdig met de aanvallen van de geallieerden op de Duitse bezetter in het westen, rukten de Russen in het oosten richting Oost-Pruisen op. In augustus was het Rode Leger Roemenië

binnengemarcheerd. Daarna volgde in september Bulgarije.

Op 16 oktober 1944 slaagde het Russische leger er voor de eerste keer in, de Duitse Rijksgrens te passeren, maar binnen twee dagen werd het Oost-Pruisische Nemmersdorf weer door de Wehrmacht overmeesterd.

In Nemmersdorf richtten de Russen een bloedbad aan. De dood van ruim twintig burgers, onder wie vrouwen en kinderen, werd door de propagandamachine van Goebbels breed uitgemeten. Er werd verslag gedaan over de brute moord op onschuldige kinderen en de verkrachting van weerloze vrouwen. Nemmersdorf, zo luidde de boodschap, is wat het Duitse volk te wachten staat als het de opmars van het Rode Leger niet zal stuiten.

Bijgevolg groeide de ongerustheid onder de burgerbevolking in Oost-Pruisen. Velen overwogen voor de Russen te vluchten. De ouderen onder hen hadden dat al eerder beleefd. In de Eerste Wereldoorlog hadden zij eveneens voor het Rode Leger moeten vluchten. Maar niet iedereen kon vluchten.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 24 september 1944:

Mijn lieve zoon. Je lieve brief voor vaders geboortedag is hier donderdag aangekomen, dus goed op tijd. Het gaat je tot dan, tot toen je de brief verstuurde, nog goed.

Hier zijn wij allen nog gezond, op Jootje na. Ik heb haar maandag de 18de bezocht. Arm, lief kind dat zo veel lijden moet. Ze wist niet dat ik haar kwam opzoeken. Ik opende heel zachtjes de deur en daar lag ze alleen te wenen. Ik zei haar: Jootje, dat moet je niet doen, dat is werkelijk geen goed medicijn.

Natuurlijk kan men het begrijpen. Ze ligt daar zo ver van ons allen vandaan en het is een omstandige reis daarnaartoe. Alleen Horst gaat zo nu en dan. Ali is eenmaal geweest en nu ik. Daar komt nog bij, dat ze zich niet kan bewegen vanwege dat gipsverband. Haar linkerheup ettert nog altijd. Ze heeft de hele zomer het groen van de natuur nog niet aanschouwd

en dat voor een mensenkind, dat zozeer van de natuur houdt. Dan kan je begrijpen, hoe zij bij al die smart moet lijden. Een kwartjaar zal ze nog zo moeten blijven liggen. Men weet niet, hoe dit af zal lopen.

Men weet ook niet wat er met de Russen te gebeuren staat, zegt ze. Jullie kunnen vluchten, maar ik kan mijzelf niet eens verroeren.

Ja, lieve Pieter, het is werkelijk treurig, haar zo te moeten zien lijden en haar niet te kunnen helpen. Haar gezicht gaat nog, maar haar armen zijn alleen nog maar vel over been. Natuurlijk weende ze voortdurend, hoe ik haar ook toesprak. Ik weet werkelijk niet, wat ik van haar zeggen zal. Wat staat een mens hier toch machteloos tegenover. Moge God haar helpen in deze nood.

Hier is het nu wat rustiger. Wij hopen dat jij daar ook voor grote rampen bewaard mag blijven. Wie had ooit kunnen denken dat ons lieve landje tot strijdtoneel zou worden.

De lucht is donker geworden, maar er is nog altijd geen regen gevallen, die de nieuwe zaden nat zal maken om te groeien. Ruim 50 ha is ingezaaid. Wat staan wij toch machteloos tegenover alles. Nu mijn lieve jongen, een kus. Je liefhebende moeder.

Dikwijls gaan de gedachten van Michiel en Johanna terug naar hun geliefde vaderland. Ze weten dat in Nederland zware gevechten plaatsvinden.

Omdat de brieven van Pieter verloren zijn gegaan, is niet bekend wat hij zijn ouders over het verdere verloop van de oorlog in Nederland of over zijn werkzaamheden in Rotterdam geschreven heeft.

Na de geallieerde aanval van 17 september 1944 op Nederlands grondgebied riep de Nederlandse regering in Londen, ter ondersteuning van dit offensief, op tot een algemene spoorweg-

staking. Uit wraak voor deze spoorwegstaking werd vervolgens door de Duitsers alle scheepvaart verboden, waardoor het niet meer mogelijk was om het westen van Nederland van voedsel te voorzien. De rantsoenen werden daar voortdurend gereduceerd. Het bonnensysteem werkte al snel niet meer, de helft van het beschikbare voedsel werd onderhands verkregen. In het westen van Nederland stond de Hongerwinter voor de deur.

Van september 1944 tot aan het einde van de oorlog werkt Pieter bij het Bedrijfschap voor Zuivel in Rotterdam. Melkproducten zijn alleen nog op de bon verkrijgbaar. Hij regelt dat moeders met kinderen heimelijk extra melkbonnen toebedeeld krijgen.

Over Pieters werk in die tijd zou zijn chef later een getuigschrift opmaken.

Getuigschrift, opgemaakt door S. Jelsma, juni 1945:

Hiermede bevestigt ondergetekende, S. Jelsma, in het tijdvak september 1944 tot juni 1945 Hoofd van de Afdeling Rotterdam van het Bedrijfschap voor Zuivel, dat gedurende deze periode de weledelgestrenge heer Mr. P. Hoogendijk als algemeen secretaris van genoemde afdeling van het Bedrijfschap voor Zuivel werkzaam is geweest.

Ondergetekende heeft de heer Hoogendijk hierbij als een actief, plichtsgetrouw en nauwgezet persoon leren kennen. Het doet ondergetekende genoegen hierbij te kunnen opmerken, dat de heer Hoogendijk bij zijn werk steeds één doel voor ogen hield, n.l.: Door middel van sabotage de weg naar de Vrijheid van ons Land en Volk te banen.

Op 26 september heeft Michiel in Schakenhof ingetogen zijn zestigste verjaardag gevierd.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 1 oktober 1944:

Mijn gedachten gaan weer naar je uit, vooral nu ons geliefde landje strijdtoneel is geworden. Dagelijks vragen wij ons af, hoe het jullie daar gaat. Hier is het gelukkig nog rustig. Königs-berg heeft na die grote terreuraanval ook rust. Onbeschrijflijk zijn de taferelen die zich daar in die nacht afgespeeld hebben. Het centrum van de stad werd binnen één uur vernietigd.

Dinsdag vierde Vati zijn 60ste geboortedag. Truus en Heinrich kwamen maandagavond. Truus had zich niet laten weerhouden mee te komen. Iedere dag kan immers haar vijfde kleine wereldburger zich aankondigen. Ali, Siegfried en hun kleine Siegfried, Oskar, de broer van Siegfried, Horst en de evacués, de vier kinderen van Truus en Heinrich, allen waren hier. Het huis was goed vol. Wij hadden geen bezoek uitgenodigd, maar Anneliese Rose en haar dochter Margot met twee van haar kinderen kwamen ook feliciteren. Van allen kreeg Vati een paar sigaren, wat in deze tijd voor hem hetzelfde is als voor kinderen snoepgoed. Wij beleefden een genoeglijke dag met elkaar en gedachten hen, die verre van ons zijn.

Daar Horst op zakenreis was, ging Vati de volgende dag mee naar Jootje. Ook Ali en Siegfried waren bij haar. Vati heeft nu de arts gesproken. Deze vertelde dat het leven van Jootje aan een zijden draad heeft gehangen. Hij hoopte dat hij haar nog dit jaar met Kerstmis op de been kan helpen, om haar dan naar huis te kunnen laten gaan. Deze arts beviel Vati zeer. Hij heeft ook vertrouwen in hem.

Van Jan kregen wij ook deze week nog bericht. Moge jullie allen voor grote rampen bewaard blijven, zo ook allen hier. Je liefhebbende moeder.

In hun gezamenlijke brief van 15 oktober maken Michiel en Johanna voor de eerste keer melding van mensen die al op de vlucht zijn. Zij sluiten niet uit dat mogelijk ook zij en hun kinderen met hun gezinnen zullen moeten vluchten. Ze zijn intens begaan met

het lot van hun dochters, Truus met haar kleintjes, Teuntje, Ali...
En dan Jo, voor haar zou een vlucht immers uitgesloten zijn...

Moeder Johanna aan Pieter, Schakenhof, 15 oktober 1944:

Ik wil je even melden, dat wij nog gezond zijn en dat het hier nog rustig is. Wij zijn in spanning of ook jij daar nog in goede welstand bent. De tijden zien er donker uit, mijn lieve zoon en wij weten niet wat allemaal nog kan gebeuren. Mogen wij hopen dat alles nog ten goede komt voor volk en land.

Gelukkig voor de vele mensen op de vlucht, dat het weer beter is geworden, maar 's nachts is het toch al zeer koud. Het is ook weer vroeg donker, wat op de mensheid meestal een drukkende uitwerking heeft.

Je weet zeker ook nog niet dat Truus op 5 oktober haar vijfde kindje heeft gekregen, een meisje, Annegret-Alida. Alles is goed gegaan en de kleine weegt 8 pond, een flink kind. Truus voedt het weer zelf. De andere vier kinderen zijn bij ons. Hartmuth heb ik maandag teruggebracht, omdat hij weer naar school moest. De andere drie kinderen gaan waarschijnlijk eind van de week weer terug. Men weet niet hoe de toestand zich zal ontwikkelen en als ze moeten vluchten, kunnen ze beter allen tezamen reizen.

Ali, die in december haar tweede kindje hoopt te krijgen, gaat het goed. Teuntje schreef, dat ze met de vier kinderen bijna dag en nacht in de kelder zitten. De toestand bij hen is niet zonder gevaar. Gelukkig dat Truus met haar vier kinderen daar toen niet naartoe is gegaan.

Het ergste is het met Jootje gesteld, daar zij nog altijd geheel in het gipsverband ligt. Het gaat haar langzaam wat beter, maar de linkerzijde ettert nog altijd. Wat heeft dat lieve kind in het laatste jaar veel moeten lijden, haar kindje dood en nu nog een dergelijk lang ziekbed. Laten wij hopen, dat zij niet hoeft te vluchten voor het oorlogsgeweld dat nu overal met zulke grote razernij is losgebrand.

Wat is ons geliefde landje nu toch een oorlogstoneel geworden. Men kan haast niet geloven, dat zoveel vernietigd wordt. Nu mijn lieve jongen, ik besluit met een hartelijke zondag-morgenkus. Je liefhebbende moeder.

Na Johanna schrijft Michiel aan zijn zoon nog een paar korte zinnen. Hij realiseert zich terdege dat de oorlogssituatie nijpend is, ook voor Schakenhof. Desondanks voert hij ook verder de hem opgelegde taak plichtsgetrouw uit. Beide ouders behouden hun diepe geloof in Gods gerechtigheid. Michiel hoopt dat zijn woorden zijn zoon nog zullen bereiken.

Michiel aan Pieter, Schakenhof, 15 oktober 1944:

Lieve Pieter. Hartelijk dank voor je verjaardagswensen.

Ik heb haast geen tijd, anders had ik allang geschreven. Hopelijk komt deze brief nog door.

Voor het bureau heb ik nog geen hulp. Inspecteur Leidig [de opvolger van Podgurski] is ook soldaat geworden, zodat ik er nu zo goed als alleen voor sta.

Het hele huis is vol, het lijkt wel een bijenkorf. Alles wacht nu met spanning op wat gebeuren gaat. Nou Piet, alle goeds hoor, meer kan ik niet wensen. Zij Gode bevolen. Je vader.

Horst is weer bij zijn ouders in Königsberg gaan wonen. Hij is teleurgesteld dat behalve Jan niemand aan zijn verjaardag heeft gedacht. Op de dag zelf was hij bij Jo. Als opgeleide agrariër volgt Horst met interesse de stand van zaken in Schakenhof.

Horst aan Jan, 16 oktober 1944:

Schakenhof is nog druk doende met de bietenoogst, het in-zaaien van het wintergraan is echter klaar. De laatste dagen heeft het God zij dank flink geregend, zodat het winterzaad

overal goed opgekomen is en zelfs de weiden nog aardig groen geworden zijn. Helaas moet vandaag inspecteur Leidig onder de wapenen, een groot verlies voor Schake.

De Russen bezorgen ons enige kopzorgen, want nu zijn ze toch wel een beetje te dicht genaderd. Ik geloof echter dat wij het wel zullen redden, in ieder geval verkopen wij onze huid zo duur als mogelijk.

Nadat op 16 oktober de Russen bij Nemmersdorf voor het eerst Oost-Pruisen zijn binnengekomen, wordt het Michiel ernst.

Zoals op vele landgoederen worden in de schuren van Schakenhof vluchtwagens in gereedheid gebracht. Dat gebeurde heimelijk, omdat de nazi-regering ten strengste had verboden voorzorgsmaatregelen voor een eventuele vlucht te treffen. De wagens worden bepakt met alleen het hoogst noodzakelijke voor onderweg.

Michiel en Johanna zijn niet de enigen die verontrust zijn, ook Cobi is bang en onzeker. Haar gedachten gaan op en neer tussen hoop en vrees. De acute oorlogsdreiging benauwt haar. Ze lucht haar hart bij haar neef in Nederland.

Cobi aan neef Jan Braacx in Rotterdam. Schakenhof, 31 oktober 1944:

De laatste tijd ben ik niet aan schrijven toegekomen. De ene gebeurtenis jaagt de andere na. Vanwege de situatie van dit moment is bij ons alles gepakt, de wagens staan klaar. Laten we hopen dat het bij ons niet tot een vlucht hoeft te komen. Ik geloof er nog niet in.

Van Piet hadden we tot nu toe nog geen bericht, dus heb je ons ook daarmee een groot plezier gedaan.

Met Jo gaat het zeer slecht. Er is nauwelijks meer hoop. Ik ben vorige week weer bij haar geweest. Zij zou een nieuwe bloedtransfusie krijgen, maar deze mislukte zelfs langs ope-

ratieve weg. Ik sprak aansluitend nog de arts die zei dat er werkelijk een wonder moest gebeuren, als zij hierdoorheen zou komen.

Op het ogenblik gaat het mij maar zo zo la la. Je moet de tanden op elkaar bijten, om er niet aan onderdoor te gaan. Als iets komt, komt bij mij altijd alles tegelijk. Ach Jan, het is verdomd moeilijk. Geloof me, als ik zou kunnen, bleef ik hier geen minuut langer. Op dit moment is de toestand hier bijna niet om uit te houden. Ik verbaas mij soms over mijzelf. Na een nacht slapen begin je de volgende morgen toch weer met frisse moed. Wanneer zal ik eindelijk van deze dwang bevrijd worden?

Zodra de blokkade opgeheven wordt, stuur ik je de erwten, Jan.

Terwijl in Schakenhof nog altijd voor iedereen voldoende te eten was, werd de situatie in West-Nederland van dag tot dag nijpender. De door de bezetter opgelegde blokkade van alle voedseltransporten naar het westen duurde zes weken. Na de bevrijding van Zuid-Nederland kwam bovendien de aanvoer van steenkool uit Limburg stil te liggen.

De winter die volgde, was bar en boos. Omdat over het bevroren IJsselmeer en de bevroren rivieren geen bevoorrading meer mogelijk was en het vervoer over de weg wegens benzinetekort al langer stillag, was het westen van Nederland afgesneden van alle noodzakelijke goederen en medicamenten. Door de schaarste aan voedsel en brandstof kwamen in deze Hongerwinter meer dan twintigduizend Nederlanders om van honger en kou.

In Duitsland werd nu iedereen die maar enigszins zou kunnen vechten door het leger opgeroepen. Ter vervanging van deze werknemers werden arbeidskrachten in de bezette landen geroseld en in de Duitse fabrieken tewerkgesteld.

De Duitse legerleiding wilde ook voorkomen dat de geallieerden hulp zouden krijgen van weerbare en gewapende ver-

zetsstrijders uit de burgerbevolking. Daarom werd in alle stilte een razzia voorbereid, die op 10 en 11 november 1944 in Rotterdam plaatsvond. Het zou de grootste razzia in Nederland worden tijdens de Duitse bezetting.

Op bevel van de Wehrmacht moesten alle mannen in de leeftijd van 17 tot 40 jaar zich voor de 'arbeidsinzet' melden. In het uitgedeelde bevelschrift stond te lezen dat deze mannen onmiddellijk met de voorgeschreven uitrusting op straat moesten gaan staan. Alle andere bewoners, ook vrouwen en kinderen, moesten binnen blijven, totdat de actie ten einde was. De mannen van de genoemde jaargangen die bij een huiszoeking nog in huis werden aangetroffen, zouden worden gestraft. Op hen die poogden te ontvluchten of die weerstand boden, zou worden geschoten.

Achtduizend Duitse soldaten grendelden de stad hermetisch af en bezetten belangrijke bruggen en pleinen. Vervolgens werden alle huizen straat voor straat uitgekamd. Er was nauwelijks een ontkomen aan. Circa vijftigduizend mannen werden opgepakt. De mannen werden samengebracht bij diverse verzamelplaatsen en van daaruit afgevoerd en tewerkgesteld in Oost-Nederland en in Duitsland. Doordat de bevolking gewaarschuwd was door dit drama in Rotterdam, mislukten soortgelijke acties in andere steden.

Op het moment van de razzia woont Pieter in de Schepenstraat in Rotterdam. Hij weigert vrijwillig op straat te gaan staan en wacht in spanning af, wat er gebeurt. Hij heeft geluk. Per abuis wordt zijn woning overgeslagen en niet onderzocht. Tot aan het einde van de oorlog blijft Pieter in Rotterdam.

Johanna heeft al geruime tijd niets meer van Pieter of van de verwanten in Nederland vernomen. Ver weg wordt haar geliefde vaderland geteisterd door oorlogsgeweld en in haar directe omgeving ziet zij steeds meer vluchtende mensen die zich in de gure vrieskou, vaak met kleine kinderen, over de landwegen een weg proberen te banen naar het westen.

Moeder Johanna aan Pieter. Schakenhof, 19 november 1944:

Mijn lieve Piet. Wij hebben al zo lang geen berichten van je gehad.

Hier zijn wij, op Jootje na, gelukkig gezond. Zij ligt nog altijd in een gipsverband in de Orthopädische Heilanstalt in Frauenburg, Oost-Pruisen. Men weet niet, wat men van haar moet denken. De arts geeft altijd nog moed, dus wachten wij maar af. Wij mensen zijn zo gauw ongeduldig, maar ze ligt daar al zo lang. Het is nu bijna een jaar geleden, dat het met haar beide oren begon.

Het vijfde kindje van Truus is een meisje. Ze voedt het zelf en het gaat goed met haar en met het kind. De andere vier kinderen zijn weer naar huis. Ali, die bijna haar tweede kindje krijgt, is naar Neuzelle gegaan, om daar de geboorte af te wachten. Teuntje verwacht aanvang volgend jaar haar vijfde kindje. Zij hebben veel last van laagvliegende vliegtuigen.

Zo verstrijkt de tijd met grote gebeurtenissen en men vraagt zich af, wanneer er een einde aan deze ellende zal komen. De vluchtende mensen op de landwegen, nu in het koude jaargetijde, het is verschrikkelijk. En dan al die kleine kindertjes en al dat vee...

Bij ons hebben al acht merries hun veulen verloren. Een overgedragen, besmettelijke ziekte, zegt de arts. Er komen nu zo veel paarden langs, dat het niet uitgesloten is, dat de ziekte afkomstig is van militaire paarden of van de paarden van vluchtelingen. Op het ogenblik vriest het en er waait een koude wind, zodat het buiten niet aangenaam is.

Wat rampzalig is het, dat ons geliefde landje zo door oorlogsgeweld geteisterd wordt. Wat een vernietiging overal. Waaraan honderden jaren is gewerkt, om het in cultuur te brengen, daar is binnen enkele uren niets meer van over.

Gaat het met de andere familie ook nog goed? Gaarne horen wij weer eens van allen wat. Met een hartelijke kus, je liefhebbende moeder.

Door het Rode Leger werd een nieuw grootscheeps offensief voorbereid. Dit maakte de omstandigheden voor Oost-Pruisen met de dag onheilspellender. Velen zijn bang voor de Russen en proberen een goed heenkomen te zoeken. Lange rijen met vluchtelingen passeren nu Schakenhof. Voor de nacht vinden zij op het landgoed een warm onthaal.

Ook in Schakenhof staan de vluchtwagens al geruime tijd klaar, om met alle bewoners van het landgoed gezamenlijk westwaarts te kunnen trekken. Michiel wil dat zijn vrouw voordien de trein naar het westen zal nemen.

Michiel heeft het heel moeilijk. Hij staat voor de misschien wel belangrijkste beslissing in zijn leven.

Michiel aan Pieter. Schakenhof, 19 november 1944:

Lieve zoon. Ook van mij nog gauw een paar woorden.

Wij zijn tot op heden nog in Schakenhof en wachten af.

De Kreis Insterburg is deze week op 'treck'. Voor de Kreis Gerdauen zijn tot op heden nog geen marsbevelen, alhoewel alles gepakt staat.

Ik wil proberen moeder en Frau Prof. Boenig naar Neuzelle te sturen. Alida is daar reeds. Ik zal trachten voor hen een onderkomen te vinden.

Natuurlijk blijf ik op mijn post en Cobi blijft bij mij. Zij is nog jong en kan een eventuele trek wel doorstaan, alhoewel het in de winter geen kleinigheid is op de landstraat te moeten bivakkeren.

Haast elke dag hebben wij vluchtelingen op te nemen uit andere 'Kreisen'. De route gaat dan over Schippenbeil, Bartenstein, Wormditt naar Osterode, hoe dan ook een flinke reis. Men kan natuurlijk alleen het hoogstnodige meenemen, al het andere moet achterblijven.

Moge God geven, dat deze lijdenstijden gauw achter ons zullen liggen.

Mijn inspecteur is inmiddels ook weg. Ik heb alleen nog de oude Pahlke (74 jaar), die nu kameraar is. Hij sukkelde zeer met zijn ogen, hij is bijna blind. En dan heb ik ook met het beheer over Sophienberg veel te doen, zodat ik haast dag en nacht in de weer ben.

Niets aan te doen. Ik wil zo lang als ik kan mijn plicht doen en al het andere moet men overlaten aan Hem, die wolken en winden de weg wijst, spoor, loop en baan.

Gode bevolen, Je vader, M.A. Hoogendijk.

Truus woont nog met haar man en vijf jonge kinderen in Rastenburg in Oost-Pruisen, nadat ze uit Keulen zijn weggevlucht voor de hevige bombardementen. Maar ook Rastenburg blijft niet verschoond van luchtaanvallen en inmiddels kan ieder moment een invasie van het Rode Leger worden verwacht. Toch schrijft Truus nog één brief.

Truus aan Jan. Rastenburg, 14 december 1944:

Mijn lieve Jan, vandaag is het je verjaardag, waarmee wij je van harte gelukwensen.

Nog 16 dagen en dan vangt een nieuw jaar aan. Dan worden de dagen weer langer en de zon weer warmer. Ja, en hopelijk, hopelijk brengt het nieuwe jaar ons ook de vrede, waar wij allen al geruime tijd zo hevig naar verlangen.

We hadden een cadeautje voor je ingepakt. Vanwege een blokkade werd het pakketje bij de post helaas niet aangenomen. We hebben al eeuwig niets meer van je gehoord. Mogelijk heb je de brief van Heinrich niet ontvangen. Wij hopen nog steeds dat je ons met Kerstmis zult verrassen. Er is een directe treinverbinding tussen Halle en Rastenburg. Ach Jan-tje, wat zou dat fijn zijn. Weet je nog, twee jaar geleden? Wij blijven in Rastenburg. De kinderen zijn al helemaal door het dolle heen. Je zou veel plezier aan dat kleine volkje beleven.

Liefdevol schrijft Truus over haar kinderen:

Monika is me al een grote hulp. Zij heeft een uitgesproken talent voor huiselijkheid. Onlangs mocht ze Annegret in haar armen houden. Ze was helemaal bleek van opwindning en boog de hele tijd met haar hoofdje naar haar toe en fluisterde: Annegretchen, ik ben Monika, hoor je, ik ben Monika. Bij iedere voeding verschoont zij het bedje. Gelukkig kan ik de kleine nu nog zelf voeden. Het is een heel snoezig en zonnig schepseltje. Ze is blijmoedig geboren. Zodra ik in de buurt van haar wiegje kom, lacht ze en kraait ze luid van plezier. Het is een typetje zoals Brigitte, misschien wat donkerder. Brigittchen heeft zich enorm ontwikkeld. Ze is flink gegroeid, een slim ding, maar ook heel handig. En dan Waltraut, jouw petekind. Ik stuur een fototje van haar mee. Zij is de lieveling van alle Rastenburgers, een oerkomisch, grappig ding, met grote blauwe ogen. Hartmuth wordt al een echte doerak, neemt ongelooflijke uitdrukkingen van school mee naar huis, is altijd smerig en plaagt zijn zusjes voortdurend. Het is niet altijd gemakkelijk met deze bengel.

Ze vergeet ook haar ouders en zusjes niet:

Mutti is nu bij Jolilein. Het zou haar iets beter gaan. Het drama dat zich daar afspeelt, is niet te beschrijven.

Cobi regelt het huishouden. Zij pakt Vati met kaarten al zijn geld af. Ze heeft al een paar honderd mark bij elkaar en zal, naar haar zeggen, spoedig als een rijke partij gelden.

Ali is in Neuzelle en wacht daar op haar kindje. Van Teuntje hebben wij al een eeuwigheid niets meer gehoord.

En dan wordt pas duidelijk, hoe vertwijfeld Truus eigenlijk is:

We waren eigenlijk van plan naar Teuntje te gaan, wanneer we hier weg moeten.

We weten eenvoudig niet waarheen?? en dan zeker in verzamelbarakken terechtkomen! Veel genoeg met vijf kinderen! Ik heb nog niets gepakt of opgestuurd. Waarheen, waarheen?!!

Op dit moment heerst stilte voor de storm. Wat staat ons nog te wachten? Je moet daar maar niet over nadenken, want dan kan je helemaal niets meer beginnen.

Nu, Jantje, heel veel liefs en een dikke kus, ook van mijn aanhang hier.

Zoals altijd, je trouwe Truus.

Heinrich sluit de brief af. Nog steeds prijst hij de enorme geestkracht van de frontsoldaten, maar allengs is het besef tot hem doorgedrongen dat de Wehrmacht niet meer in staat zal zijn, tegen een groot Russisch offensief weerstand te bieden. Zijn hartschotelijk geloof in de Endsieg is vervlogen. Hij vreest de ondergang van Oost-Pruisen, de ondergang van het Duitse Rijk.

Lieve Jan! Ook van mij de hartelijke gelukwensen voor je verjaardag en tevens fijne feestdagen toegewenst. Hopelijk kom je het nieuwe levensjaar een stuk dichterbij het doel, dat je voor je zelf gesteld hebt.

We zijn verheugd te horen, dat bij jou de stemming zo goed is en iedereen dapper is.

Hier heerst weliswaar goede hoop, maar op alle gezichten is een grote bezorgdheid voor een nieuw Russisch frontoffensief te lezen. Hoe groots is niet het moreel van onze frontsoldaten. Laten we daar een voorbeeld aan nemen. Daarom willen ook wij, ondanks onze twijfels, vol vertrouwen blijven en dapper zijn.

Kreis Angerburg wordt vermoedelijk als eerste geruimd. Dan zal Lötzen wel volgen. Van ons is nog helemaal geen sprake. Een goed teken!

Waarschijnlijk zal ik nu wel spoedig als arts bij de Volks-

sturm belanden, die hier overal klaarstaat om als reserve ingezet te worden.

Vele, hartelijke groeten, blijf gezond en wel behouden en kom spoedig voor de feestdagen naar Rastenburg.

Op 25 september 1944 had Hitler het besluit genomen de *Volkssturm* te formeren. Ter versterking van de reguliere Duitse troepen werden alle tot dan toe nog niet strijdende mannen in de leeftijd van zestien tot zestig jaar, die in staat waren een wapen te dragen, opgeroepen. Zij moesten het kerngebied van het Duitse Rijk verdedigen en zo meehelpen aan het bereiken van de Duitse Endsieg.

In de praktijk werd de Volkssturm gevormd door nog heel jonge en al oude mannen, zieken en zwakkelingen. Zij werden nauwelijks opgeleid, moesten het stellen met buitgemaakte geweren en kampten vaak met een gebrek aan munitie. Tegen het Rode Leger had de Volkssturm, die in de volksmond heimelijk ook wel Volkswind werd genoemd, geen schijn van kans.

Op 13 januari 1945 ging de tweede Russische aanval van start met een breed opgezet offensief. Het Rode Leger viel van drie kanten tegelijk aan. Ruim anderhalf miljoen Russen marcheerden Oost-Pruisen binnen. De Wehrmacht was door de grote verliezen aan het oostfront zeer verzwakt. Bovendien waren op dat moment aanzienlijke eenheden naar het westen teruggetrokken voor het Ardennenoffensief.

Op 18 januari schrijft Michiel nog een brief aan zijn neef Jan Braacx in Nederland. Ook toen de Russen zich al ver in Oost-Pruisen bevonden, bleef de post nog steeds zijn werk doen.

Terwijl Michiel in Schakenhof zo goed en zo kwaad als het gaat standhoudt, is Johanna al twee maanden bij haar dochter in Frauenburg. Zij kan het niet over haar hart verkrijgen Jo daar alleen aan haar lot over te laten, terwijl zij niet in staat is om voor de Russen te vluchten.

Michiel verwacht de ineenstorting van het Duitse Rijk, maar blijft hoop koesteren zelf naar Nederland terug te kunnen keren. Hij is immers een Nederlander, geen Duitser.

Michiel aan neef Jan Braacx. Schakenhof, 18 januari 1945:

Beste Jan, je brief van 14 januari 1945 heb ik zo juist bekomen. Ik zal hem maar dadelijk beantwoorden, want anders komt er niets meer van.

Ik heb vreselijk veel te doen. Mijn inspecteur is nu ook soldaat, zodat ik er alleen voor sta.

Het schijnt dat de toestand nu met reuze schreden het einde tegemoet gaat en geen mens kan zeggen wat er nu gebeuren gaat. Wij zijn echter allen in Gods hand.

Verder hebben wij veel inkwartiering gehad en zeer veel vluchtelingen uit andere Kreisen, daar de Russen Oost-Pruisen binnengevallen zijn. Ook wij hebben gepakt en wachten op de dingen die komen gaan.

In ons vaderland is het ook treurig gesteld. De mensen eten daar al aardappelschillen, zoals de couranten vermelden.

Piet schreef het laatst op 17 oktober, nadien heb ik niets meer van hem gehoord.

Otto Ouwendijk, de man van Mientje van Spronsen, werkt nu ook in Duitsland, in Westfalen aan de spoorbaan. Men hoort niets als narigheid. Hopelijk komt de vrede nu spoedig.

Mijn dochter Jo ligt nu al maanden in een gipsverband in de 'Orthopädische Heilanstalt' Frauenburg bij Elbing, Oost-Pruisen. Zij moet vreselijk lijden, maar de professor heeft haar toch nog hoop gegeven. Cobi gaat het goed. Zij doet de hele huishouding, omdat tante Johanna al twee maanden bij Jo is.

Sigaren zijn hier haast niet meer te krijgen. Hopelijk heeft je moeder nog een paar kistjes voor mij bewaard, voor als ik naar Holland komen kan. Zo Jan, nu weet je weer wat van hier en hou je maar taai hoor. Hartelijke groeten van je oom M.A. Hoogendijk

Terwijl in het oosten de Russen steeds verder oprukten, hadden in het westen de geallieerden op 21 oktober 1944 met Aken de eerste Duitse stad in handen gekregen. Verder zuidelijk bereikten Amerikaanse strijdkrachten op 22 november de steden Metz en Straatsburg.

Hitler probeerde nog terug te slaan met het Ardennenoffensief. Hij wilde de noordelijke geallieerde troepen van hun bevoorradingslijnen afsnijden om ze vervolgens te vernietigen. De operatie mislukte.

Op 7 maart 1945 slaagden de geallieerde strijdkrachten erin door te stoten tot aan de onbeschadigde Rijnbrug bij Remagen, waarna de Amerikanen en de Britten snel konden uitwaaiëren over geheel Duitsland. Op 25 april ontmoetten Amerikaanse en Russische troepen elkaar aan de Elbe.

De Canadezen hadden de opdracht gekregen via Duitsland Noordoost-Nederland te bevrijden. Op 30 maart marcheerden zij met enorme colonnes Nederland binnen. Op 5 mei 1945 werd in Rhenen door de Duitse *Generaloberst* Blaskowitz in het bijzijn van prins Bernhard de capitulatie ondertekend. Heel Nederland was nu bevrijd.

Totaal in het nauw gedreven, pleegde Hitler op 30 april 1945 in zijn hoofdkwartier in Berlijn zelfmoord. Hij koos voor de dood, om de schande van de ondergang of capitulatie te ontlopen. Zijn generaals restte daarna niets anders te doen, dan op 6 mei 1945 de onvoorwaardelijke algehele capitulatie van alle Duitse troepen te ondertekenen, die op 8 mei van kracht werd.

In Nederland was aanvang september 1944 de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) opgericht. Deze verzetsorganisatie stond onder bevel van prins Bernhard en had als doel om na de bevrijding van Nederland de orde te bewaken en het machtsvacuüm op te vullen, dat zou ontstaan na vertrek van de bezetter.

Pieter had zich in Rotterdam als vrijwilliger aangesloten bij de BSSG, Binnenlandse Strijdkrachten Strijdend Gedeelte, het

bewapende onderdeel van de BS. Leden van deze stoottroepen moesten uit het gewapende verzet afkomstig zijn. Een openlijke strijd tegen de Duitse bezettingsmacht werd echter niet beoogd.

Na de onvoorwaardelijke overgave van de Duitse bezetter vond op 8 mei in Rotterdam de feestelijke intocht van de Canadese troepen plaats. Een gemotoriseerde eenheid van de BS reed mee om over de vrede op straat te waken. Pieter werd gewapend en in het uniform van de BS, zittend voor op een van de auto's, voor het behouden stadhuis van Rotterdam gefotografeerd.

8 mei 1945. Pieter voor op auto van de BS, voor het stadhuis van Rotterdam.

16

DE VLUCHT, 1945-1946

Pieter is dankbaar en blij. Eindelijk is Nederland van de Duitse bezettingsmacht bevrijd. Hij viert de bevrijding echter alleen, zonder familie. Lange tijd heeft hij niets meer van zijn ouders of van zijn broer en zusjes vernomen. Hun laatste berichten waren onheilspellend.

Het laatste levensteken dat Pieter van zijn ouders uit Oost-Pruisen had ontvangen, dateerde van 19 november 1944. Michiel schreef zijn zoon toen: *Wij zijn tot op heden nog in Schakenhof en wachten af. Voor de Kreis Gerdauen zijn tot op heden nog geen marsbevelen, alhoewel alles gepakt staat.*

Van zijn neef Jan Braacx kreeg Pieter Michiels brief van 18 januari 1945, met daarin de mededeling dat zijn moeder Johanna op dat moment al twee maanden bij de zieke Jo in Frauenburg was. Michiel was nog steeds in Schakenhof, maar zijn woorden klonken zeer verontrustend: *De Russen zijn Oost-Pruisen binnen gevallen. Het schijnt, dat de toestand nu met reuze schreden het einde tegemoet gaat en geen mens kan zeggen wat er nu gebeuren gaat. Ook wij hebben gepakt en wachten op de dingen die komen gaan.*

Michiel was al in 1941 van plan geweest naar Nederland terug te keren. Hij wilde destijds het landgoed verkopen, maar het lukte hem niet een serieuze koper voor Schakenhof te vinden. Een groot landgoed zonder arbeidskrachten liet zich midden in een oorlog niet makkelijk te gelde maken.

Hij had kunnen vertrekken, alles achter kunnen laten, wat hij in jaren met hard werken had opgebouwd. Dan had hij de bewoners van het landgoed die van hem afhankelijk waren en de vele dieren aan hun lot moeten overlaten. Daarvoor was Michiel zich te zeer van zijn plicht en verantwoordelijkheid bewust. Bovendien verliep het leven gedurende de oorlogstijd op het platteland van Oost-Pruisen tot dan toe nog rustig. Daar waren geen bombardementen en er was altijd genoeg te eten van eigen land.

Uit zijn brief van 18 januari 1945 blijkt dat Michiel goed geïnformeerd was over de hongersnood in het westen van Nederland: *In ons vaderland is het ook treurig gesteld. De mensen eten daar al aardappelschillen, zoals de couranten vermelden.* Daarbij kwam nog, dat Michiel ervan overtuigd was dat de Russen hem niet vijandig gezind zouden zijn. Hij was immers Nederlander en geen Duitser.

De vluchtwagens stonden al klaar sinds november 1944. Maar het was de civiele bevolking ten strengste verboden, welke voorbereidingen dan ook voor een eventuele vlucht te treffen. Dit verbod bleef zelfs van kracht toen de eerste meldingen van Russische gruweldaden, zoals plunderingen, massamoorden en massaverkrachtingen, de ronde deden. Het bevel van zijn Führer opvolgend, hield *Gauleiter* Erich Koch tot het laatst een evacuatie van de bevolking tegen. Een evacuatie zou immers gelijkstaan aan het bekennen van de nederlaag. De soldaten moesten voor de ogen van het thuisfront om het leven van hun vrouwen en kinderen vechten. Wie zou vluchten, zou worden doodgeschoten of als afschrikkend voorbeeld worden opgehangen.

Terwijl Erich Koch en de overige partijleiders er zelf in het geheim vandoor gingen richting het westen, bleven vrouwen, kinderen en oude mensen achter in het frontgebied. Pas toen het oorlogsgeweld al waar te nemen was, werd het vluchtverbod gaandeweg opgeheven.

Op 19 november 1944 vermeldt Michiel: *De Kreis Insterburg is deze week op 'treck'. Voor de Kreis Gerdauen zijn tot op heden*

nog geen marsbevelen. De bewoners van de landgoederen of van de dorpen gingen veelal gezamenlijk met hun paard-en-wagens in colonne op weg. Zij vormden lange *trecks*.

In januari 1945 storten de Duitse stellingen tegenover de grote militaire overmacht van de Russen snel ineen. Binnen enkele dagen staan Sovjetroepen voor de stad Königsberg, terwijl tegelijkertijd een omsingeling vanuit het zuiden dreigt.

Nu begint een wedloop met de tijd. In grote paniek slaan de mensen massaal op de vlucht. De uittocht verloopt chaotisch. Honderdduizenden burgers zijn overhaast opgebroken, te voet, met voertuigen, de laatste treinen of met paard-en-wagen, in vaak kilometerslange trecks. De vrouwen met hun kinderen en de oude mensen moeten de ijzige koude met 20 graden vorst trotseren. Naast de burgerbevolking proberen tegelijkertijd de Duitse troepen via de landwegen een goed heenkomen te zoeken.

Nadat eind januari de weg naar het westen door de Russen is afgesloten, resteert de vluchtelingen alleen nog een uitweg over het bevroren Frische Haff, richting de havensteden aan de Oostzeekust. In het donker raken velen van het te nemen spoor af, zij zakken door het ijs en verdrinken. Onderweg worden de vluchtelingen bestookt door Russische vliegtuigen. Duizenden mensen overleven deze luchtaanvallen niet, of worden slachtoffer van de schanddaden van de Russische artillerie. Menigmaal zijn enkele uren beslissend voor het lot van hele dorpsgemeenschappen.

Het lukt niet alle bewoners van de landgoederen in Oost-Pruisen om op tijd weg te komen. Zij die achterblijven worden door de Russen overlopen en worden slachtoffer van een bezetingsmacht die vergelding wil uitoefenen voor de door de Duitsers in de Sovjet-Unie begane misdaden.

Op 23 januari 1945 gaat eindelijk de treck uit Schakenhof met zestien wagens op weg.

Na de ineenstorting van het Duitse Rijk breekt een lange onzekere periode aan. Wie had het einde van de oorlog, deze totale heksenketel overleefd? Zou men elkaar ooit terug kunnen vinden? Eigenlijk was eenieder bang, dat de anderen dood zouden zijn.

Een lange, vertwijfelde zoektocht begint, een zoektocht naar Michiel en naar Johanna, naar de broers en naar de zusjes, een zoektocht die meerdere jaren zou duren en zou verlopen via vrienden, bekenden en onbekenden, via verwanten in Nederland, via het Rode Kruis in Nederland en in Duitsland, het Nederlandse consulaat in Duitsland en het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag.

In de totale chaos waarin Duitsland na de komst van de Russen en de Amerikanen verkeerde, is menige brief verloren gegaan. Brief na brief bleef onbeantwoord. Ali laat zich niet ontmoedigen, zij blijft verlangend uitzien naar nieuws.

Ali aan Jan. Otteleben, 10 oktober 1945:

Lieve Jan. Waar ben je? Waarom schrijf je nooit? Heb je onze brief van september niet gekregen? Ik stuur ook een brief aan Teuntje en aan de familie Reuss. Misschien kan mijnheer Reuss via het consulaat iets bereiken. Dat zou fijn zijn, want tot nu toe hebben we nog geen enkel bericht van de familie.

Geef alsjeblieft toch snel op een of andere wijze een levens-teken.

Vele hartelijke groeten. Je zusje Alida.

Ali en Siegfried zijn op hun vlucht naar het westen blijven steken in Otteleben, dat aanvankelijk door de Amerikanen, maar nu door de Russen wordt bezet. Het van daar versturen of ontvangen van post verloopt niet zonder slag of stoot. Als brieven al aankomen, dan doen ze er vaak lang over.

Ali's lange moeizame zoektocht naar haar familie wordt na bijna een jaar beloond met een eerste levensteken van haar broer

Jan. Tot haar grote vreugde kan hij haar vertellen dat ook Teuntje in het westen het einde van de oorlog en de bezetting door de Amerikanen heeft overleefd. Haar man Karl is gevangengenomen. De berichten van Jan geven Ali moed haar zoektocht naar de anderen voort te zetten.

Nog altijd is Ali ervan overtuigd uiteindelijk naar Oost-Pruisen terug te kunnen keren.

Ali aan Jan, 14 oktober 1945:

Je zult je nauwelijks voor kunnen stellen, hoe blij ik was toen mij zaterdag jouw briefje overhandigd werd. Ik had het bijna niet meer voor mogelijk gehouden, eindelijk een levensteken na zo'n lange tijd! Wat dat niet voor mij betekend heeft!

We zijn erg blij dat het goed met je gaat en dat je een werkring hebt. Ik was vooral gelukkig met het nieuws over Teuntje en dat jij een beetje naar haar om kunt kijken. Om haar en haar vijf kleine kinderen maak ik mij grote zorgen. God zij dank is Karl in leven. Ik vermoedde aanvankelijk het ergste. Het is te hopen, dat hij snel uit gevangenschap komt, want in Beieren zou grote hongersnood heersen. Hopelijk komt aan deze ellende spoedig een einde. Ga maar zo vaak als je kunt bij haar langs. Eén ding is zeker, voor haar is het beslist heel hard.

Wij hebben hier nu een contactpersoon aanbevolen gekregen, van wie ik je het adres zal geven. Je kunt ons daarnaartoe schrijven. Het kost je wel twee enveloppen. Van hieruit gaat altijd iemand voor zijn werk de grens over. Deze man brengt de post mee.

Je weet toch, hoe blij je al kunt zijn met een paar zinnen. Ik hoop dus, dat deze connectie werkt. Ik verstuur vandaag ook de brieven aan Teuntje en de familie Reuss. Vaak komt men op dezelfde ideeën. Dat hebben we ook gezien bij de reches door vader Reuss.

Ik zal ook weer navraag doen bij het consulaat in Berlijn. Wat zouden wij gelukkig zijn als we iets over onze ouders of over de anderen uit ons gezin aan de weet zouden komen.

Ik heb al met de gedachte gespeeld, dat je naar ons toe komt. Je kunt dan met Siegfried alles overleggen en proberen van hieruit naar Oost-Pruisen te gaan. De Kreis Gerdauen ligt bijna zeker in het door de Russen bezette gebied. Siegfried is er nagenoeg van overtuigd dat onze ouders in Schake zijn. Het zal jou als Nederlander zeker lukken tot daartoe door te dringen. Misschien kan je nog wat redden of de nodige financiële zaken regelen. Denk er eens over na. Je zou ook per boot via de Oostzee kunnen gaan. Het waren enorme mensenmassa's die uit het oosten weg moesten, waanzinnige toestanden, een en al chaos!

Je zult waarschijnlijk nu ook wel graag iets over ons willen horen. Siegfried werd hier in Otteleben als bewindvoerder en beheerder op de boerderij van de vroegere Ortsgruppenleiter geplaatst. Deze schoot zich direct de tweede dag na de komst van de Amerikanen door het hoofd.

Het bedrijf loopt goed. De weduwe werd onteigend. Zij moest vorige week met vijf kinderen het dorp verlaten, evenals nazi's en alle anderen die onteigend waren. Zij mochten maar een paar eigendommen meenemen. Ja, de ene neemt koud afscheid, de ander warm, zo kan het lopen.

Het ligt in de bedoeling dat al deze boerenhoeves opgedeeld worden. De commissie die dat moet regelen, was ook al bij ons. Bij een opdeling zal op den duur iedereen verhongeren. Je hebt gezien, wat de tuindorpen opleveren. In de steden moet het er woest aan toe gaan. De honger wordt steeds groter en dan is er nog een gebrek aan kolen. Wij zijn blij, weer op het platteland te wonen, vooral voor de kinderen. De kinderen helpen ons met hun goede humeur telkens weer een stukje verder.

Nu, mijn lieve Jan, wacht niet te lang en geef ons snel antwoord. Wees van ons allen allerhartelijkst gegroet en voor jou alle goeds.

En eindelijk, een jaar na de vlucht uit Oost-Pruisen, krijgt Ali een lange brief van haar jongste zusje Cobi. Zij is psychisch diep verwond en toch blijft zij in haar brief kalm en vertelt zij zonder haatgevoelens wat zij heeft meegemaakt en heeft moeten doorstaan als eenentwintigjarige, mooie jonge vrouw.

Cobi aan Ali. Barntrup, 4 januari 1946:

Mijn lieve Stupsi, lieve Siegfried!

Het is nu bijna een jaar geleden, dat wij voor het laatst iets van elkaar gehoord of gezien hebben. Jullie dachten dat ik niet meer in leven zou zijn en ik waande jullie dood. Een jaar vol bittere ellende, honger en nood ligt achter mij, negen maanden Russische gevangenschap in Oost-Pruisen. Vaak is de dood nabij geweest en toch heb ik het weten te overleven.

Ja, waarmee zal ik beginnen? Kon ik maar bij jullie zijn, dat zou veel gemakkelijker zijn.

Op 23 januari hebben wij van Schakenhof afscheid genomen. 's Middags om twee uur zijn wij met de treck van huis vertrokken, zoals afgesproken over Lindenau richting Schippenbeil. Bij Lindenau kwamen wij niet verder. Wij werden omgeleid over Gross Schönaue en daar over de spoorbrug, richting Schönbruch, waar we 's nachts om drie uur totaal uitgeput aankwamen. Daar bivakkeerden wij twee dagen en konden niet verder.

Het front rukte verder op en kwam steeds naderbij. Soldaten vertelden ons dat de steenfabriek van Schakenhof in vlammen opgegaan zou zijn, over het landgoed zelf konden zij niets zeggen.

In Schönbruch smeerden al onze Fransen 'm. De wagens stonden daar nu zonder voermannen. Vati was radeloos en tante Prochen was aan het jammeren. Baas Fuhs en ik hebben vervolgens de hele treck met de wagen van Rose van Sophienberg geleid. Schimmelchen was het eerste paard dat we achter moesten laten. Het viel mij zwaar van dit lieve dier afscheid te moeten nemen. Andere karrenpaarden hadden bij haar een hoef kapot getrapt, zodat ze niet meer lopen kon.

De volgende zeven dagen werden we als vee over de akkers gedreven. De hoofdwegen waren geblokkeerd en de enige doorgaande weg bij Elbing afgesloten. We waren ingesloten. Het was een niet te beschrijven chaos. De treck was echter met alle 16 wagens bij elkaar gebleven.

De details van deze dagen hoef ik niet te schetsen. Jullie hebben het immers zelf meegemaakt. Alleen één dag. Het was 26 januari. We hadden laat in de nacht een onderkomen gevonden bij een Duits vliegekamp, het eerste kwartier voor onze mensen. De paarden moesten buiten blijven, nog steeds aan weer en wind blootgesteld. De barakken waren overvol. De commandant die dit kamp had moeten opblazen, maar daar niet meer aan toe was gekomen, wees mij, Vati, de Roses en Tante Prochen een kamer toe. Ik had hem daarom verzocht, want jullie kunnen je voorstellen, hoe Vati is.

Ikzelf hielp de enige hospitaalsoldaat met het verplegen van de mensen, toen Liesel mij kwam halen. Ik moest onmiddellijk naar de oude heer komen. Hij zou een treurig bericht hebben ontvangen. Ik trof Vati volkomen apathisch aan tafel zittend aan, met voor hem een nauwelijks leesbaar briefje van Heinrich. Het was Heinrich niet gelukt om op tijd Rastenburg te ontvluchten. Hij kon zijn vrouw Truus en zijn vijf kinderen echter niet overleveren aan de Russen en daarom zijn zij allen uit het leven gestapt.

Deze brief was aan Heinrichs broer Laurenz geadresseerd. Een heer uit Rastenburg, die door Heinrich nog naar de trein

was gebracht en ook bij ons in de kamer lag, had deze brief bij zich en moest deze, als het hem zou lukken weg te komen, in het westen op de post doen.

Zo hebben wij de boodschap over Truus te horen gekregen. Iedereen was als verlamd en toch zeg ik nu, God zij dank. Nooit in haar leven zou Truuslein met haar vijf kleuters hebben kunnen overleven, wat ik in mijn eentje aan kwellingen heb moeten doorstaan. Men heeft ze alle zeven op de begraafplaats van Rastenburg gevonden, waar ze vervolgens in een massagraf begraven zijn.

Tijdens hun opmars begingen de door de oorlog verharde, door drank ontremde en door propaganda opgehitste Russische soldaten massaal de meest afschuwelijke misdaden. Vooral vrouwen en meisjes, van jong tot oud, moesten het ontgelden. Zij werden slachtoffer van mishandelingen en zware verkrachtingen. De panische angst voor deze schanddaden alsmede de bittere ontgoocheling over de aanstaande nederlaag en de ineenstorting van het Duitse Rijk, het failliet van Hitlers nationaalsocialistische ideologie, bracht velen tot uiterste wanhoop en leidde tot een ongekende zelfmoordgolf. Duizenden verkozen zelfmoord boven overgave, alleen of collectief. Hele gezinnen werden in één klap weggevaagd.

Truus, Heinrich en hun vijf kinderen behoorden tot een groep van tweehonderdvijftig mensen die op de begraafplaats van Rastenburg een einde aan hun leven hadden gemaakt.

Van deze dag af aan werd het moeilijker en moeilijker voor mij. Op een gegeven moment dachten wij jullie gevonden te hebben. Dat moet in de omgeving van Bartenstein zijn geweest, op een landgoed. Daar hadden onze jongens jullie wagens gezien, maar toen wij daarnaartoe wilden, was de weg weer eens versperd.

Daarna duurde het niet lang meer. Op 6 februari werden

wij in de avonduren door het front overrold. Als eerste werd de wachtpost uit Sophienberg doodgeschoten. Het was een totale chaos. In wilde achtervolging moesten allen het erf verlaten, met die barbaren voortdurend op de hielen. Onze Russische gevangenen uit Sophienberg waren verdwenen.

Tien minuten later rukte men ons de lichte wagen uit handen. De edele paarden steigerden onder de zweepslagen en galoppeerden er met wagen en al via het bos vandoor. Dit was hartverscheurend om te zien. Rechts en links van ons vonden artilleriebeschietingen plaats en van boven werden we beschoten door vliegtuigen.

Vervolgens begon de gruwzaamste nacht van de gehele vlucht. De meisjes en vrouwen werden hardhandig van de wagens getrokken en het bos in gesleurd. Je hoorde de angstkreten en het jammerlijke geroep om hulp, dat van daar kwam.

Paarden werden uitgespannen, de wagens bleven staan. Overall zochten zij naar mannen, soldaten en de eigenaren van de trecks. Zij werden meestal doodgeschoten. Jonge jongens van 14 jaar, die hun Hitlerjugend-jassen droegen, werden eenvoudigweg neergeknald. In deze nacht verloren wij baas Fuhs. Hij heeft zelf aan zijn leven een einde gemaakt. Vati hadden wij in de wagen onder onze Poolse familie verstopt.

Aan deze nacht kwam maar geen einde. Via in brand staande dorpen en verijsde wegen kwamen wij op de hoofdweg naar Bartenstein. In een gehucht werden alle mannen gevangengenomen, ook Vati. Ik mocht niet bij hem blijven, maar moest met de overgebleven vier wagens en de vrouwen en kinderen verder. Onze paarden waren alle omgeruild, de grote wagen werd nu getrokken door twee kleine Russische boerenpaarden.

De situatie was onhoudbaar. Het artillerievuur van onze eigen troepen was regelrecht op ons gericht. Daarop lieten wij in een stuk bos alles staan. Door de Russen opgejaagd, hebben wij alleen het vege lijf kunnen redden.

En zo trok ons hoopje vrouwen en kinderen dwars door de velden richting Bartenstein. De weg was moeilijk begaanbaar. Over omgeploegde akkers en langs granaatinslagen en uitgegraven stellingen bewoog ons hoopje zich, voortdurend onder vuur genomen, in het donker maar langzaam voort. Tante Prochen, van wie ik dacht dat ze ieder ogenblik in elkaar zou kunnen zakken, had ik onder de arm genomen. Ik mocht niet van haar zijde wijken, dan hilde ze als een klein kind.

Uiteindelijk bereikten wij die nacht Bartenstein, hongerig, moe en geradbraakt. Russische wachtposten die ik vroeg of wij hier overnachten konden, wezen ons een huis aan. Ik vond het toch te onheilspellend, de brandende stad binnen te gaan en met name had ik er een voorgevoel van, wat die kerels van ons wilden. Dus gingen we weer verder.

Op een kleine boerenplaats hielden wij halt. Het ging niet meer. In de stal stonden de koeien tot aan hun uiers in hun eigen drek, brullend van de honger. Daarnaast lagen dode veulens. Het kon ons niets meer schelen, we zochten onze toevlucht in het midden.

De rust was niet van lange duur. Russische officieren en Polen waren ons achterna gekomen. Onze papieren werden doorzocht, geld, sieraden en waardevolle bezittingen afgenomen. Aansluitend moesten Christel Springer en ik met de dronken Russen mee. Mijn Nederlandse paspoort werd mij afgenomen. Na een uur liet men ons weer gaan.

Nadat we teruggekeerd waren in de stal, werden wij beiden weer opgehaald en naar de woning, naar de Polen gebracht. Ik wilde niet meer verder leven. Met pistolen hebben zij ons net zo lang gekweld, totdat ze ons eindelijk zo ver hadden, waartoe ze ons wilden krijgen. Dat was het begin.

De volgende morgen kwamen wij een aantal van onze mannen tegen, die weer vrijgelaten waren, Krause, Schmidtke, Hartwig, Nitsch, Pahlke en Lauber. De laatste vertelde mij dat Vati overgebracht was naar een cel en dat men hem flink

onder handen genomen had. Lauber zouden ze gevraagd hebben, hoe hij voor zijn mensen was geweest. Je weet niet, wat hij heeft verklaard. Zijn Nederlandse paspoort zou hem volstrekt niet hebben gebaat.

Deze dag trokken wij voort tot Schippenbeil. Niets te eten, koud en door en door nat. Wij wilden nog verder tot aan Schakenhof, maar op het vliegveld in Schippenbeil heeft men ons gevangengenomen. Oude vrouwen en de kinderen mochten verder gaan.

We werden in barakken ondergebracht. Van 's morgens tot 's avonds zware arbeid en niets te eten, dat hielden maar zeer weinigen vol.

Op een gegeven dag stond ik er helemaal alleen voor. Ik was zelf volledig vertwijfeld en uitgeput. Men sleurde mij naar het hoofdkwartier van de commandant in Schippenbeil. Daar moest ik samen met Russische en Poolse meisjes dagelijks meehelpen de woningen uit te ruimen, piano's, naaimachines, meubels, alles wat je maar bedenken kunt. Wat niet gebruikt kon worden, kwam bij het vuilnis. Een en al vernieling en verwoesting.

Wij werden permanent bewaakt. De aantijgingen werden niet minder. Mijn kleren waren kapotgescheurd, haveloos en vervuild.

Veertien dagen later moest ik met twee Russische meisjes naar een landgoed om daar de koeien te verzorgen, 150 stuks, door en door verziekt vee. Te drinken geven, voeren en melken. Een paar dagen hield ik het vol. Toen scheurde het litteken van mijn blinde darm en werd ik weer naar het hoofdkwartier van de commandant gebracht.

Op het hoofdkwartier moest ik 'kamermeisje' spelen. Ik zal je niet alle details vertellen van wat zich in deze tijd heeft afgespeeld. Je was van alles en iedereen afgesneden en je wist niet, wat de volgende dag je brengen zou. Iedere dag verhoren met

zweep en gummiknuppel en steeds meer lieden verdwenen. Tweemaal wilden ze ook mij afvoeren, maar ik heb mij telkens weer schuil kunnen houden. Tot begin maart heb ik onder deze omstandigheden op het hoofdkwartier moeten werken.

Door een commissie uit Rusland werd ik van deze dienst verlost. Ik mocht de geneeskundige hulpdienst voor Schippenbeil en omgeving opzetten. Ik kreeg een praktijkruimte. Medicijnen zocht ik tussen troep en as bij elkaar.

Een maand lang werkte ik samen met een Russische arts, die iedere dag een uur langskwam. Hij sprak zeer goed Duits. Zo werd dit, na alles wat geweest was, een mooie tijd. Ik heb waanzinnig veel geleerd en moeten doen. Omdat ik mij met dit soort werk altijd al wel had beziggehouden, is het mij niet zwaar gevallen.

De mensen waren dankbaar eindelijk iemand te hebben, die hen helpen kon. Er waren geen artsen meer. Dikwijls stond ik voor dingen, waar een arts zich niet aan gewaagd zou hebben, kinderen met afgerukte ledematen, buikwonden door granaten. Ik heb ledematen moeten amputeren met een mes en een pincet. Het ging goed. Kinderen kwamen ter wereld, een vroedvrouw was er niet. De kleintjes leefden niet lang, zij stierven een hongerdood.

Na enige tijd brak tyfus uit. In de pastorie richtte ik een isoleerafdeling in. Via de arts kreeg ik ampullen die zij buit gemaakt hadden en verbandmateriaal. Verder liet hij mij in de steek. Dit neemt niet weg, dat ik hem heb gevraagd of hij mij naar Schakenhof zou willen rijden, ik hield het niet langer uit. En dat heeft hij gedaan.

In juni heb ik Schakenhof nog eenmaal weergezien. Het was een en al verwoesting, wat je om je heen zag. De stallen waren uitgebroken en omgebouwd tot potstallen. De Russen hadden daar maandenlang een grote veestapel gehouden, ziek vee, dat uiteindelijk naar Rusland werd afgevoerd. Het erf lag vol met mest.

Het woonhuis was uitgeruimd, een paar Russen met vrouwen huisden daar nu. De meubels waren eruit gesleept, de badkuip stond bij de voorraadschuur. Alles lag er doods bij, vernield en verkommerd. Ik hoef jullie niet te vertellen, hoezeer mij dit aan mijn hart ging. Enkel en alleen ons park was, toen ik om de vijver wandelde, nog zoals vroeger. Ik moest mij van dit alles losrukken. In de viezigheid zocht ik nog naar enig aandenken of naar iets van ons van vroeger, doch tevergeefs.

In Schakenhof trof ik een groot deel van onze mensen aan. De vreugde was groot. Ze wilden mij niet meer loslaten, totdat een Rus hen teruggedreef. Zover is het gekomen! Mijn grootste vreugde was tante Prochen terug te vinden. Zij was oud en wit geworden, had lang ziek op bed gelegen bij de dochter van Nietsch in Rädtkeim. Ook nu wilde ze weer met mij mee. Met geweld werd zij van mij afgetrokken. Onze mensen wonen nu in de woningen van de Springers en daar waar Trichen heeft gewoond.

Binnen hoorde ik ten slotte nog van de oude Gutsching, die intussen ook weer terug was, dat Vati niet meer in leven zou zijn, aan tyfus gestorven of aan de gevolgen van de vlucht, ik weet het niet.

Ik vond daar ook de oude mevrouw Gutsching terug, die met beide kinderen en de vrouw van Lauber met jullie treck meegereden was. Zij zijn tot aan het Haff gekomen. Mevrouw Lauber is door boordwapens om het leven gekomen. Van jullie had ze niets meer vernomen. Daarom heb ik aangenomen, dat ook jullie niet meer in leven zouden zijn.

Met dit nieuws reed ik weer terug naar Schippenbeil. Een zenuwinzinking wierp mij op bed, daarbij kwam nog geelzucht. Een vrouw uit Bochum verpleegde mij zo goed en zo kwaad als het kon. Ik wilde niet meer leven, wat had ik nog te verwachten?

Maar toen riepen de zieken mij weer. Het werk nam dag

na dag toe, de meest waanzinnige besmettelijke ziektes braken uit. In mijn Duitse praktijk kreeg ik nu ook Russen (met geslachtsziektes), want hun artsen waren weg. Ik heb in twee maanden Russisch geleerd. Hierdoor kon ik veel ellende van mij afhouden en heb ik mij staande weten te houden. De zomermaanden verliepen daardoor heel rustig. Het eten bestond zoals voorheen uit aardappelen en brood. Vee was er immers niet meer.

Begin september werd de bezetting van het hoofdkwartier vervangen. Toen de oude Russen weg waren, wilde ik ertussenuit knippen en mee naar Bochum gaan. Van daar wilde ik Jan opzoeken of een goede kennis die bij ons ingekwartierd is geweest en die ik beloofd had naar zijn ouders te gaan, wanneer het me zou lukken weg te komen.

De paar spulletjes die ik bezat waren al gepakt. Ik werd echter gesnapt door de nieuwe commandant. Ik moest doorgaan met werken. Eén dag werd ik door de G.P.U. [de Russische geheime politie] opgesloten, maar ik kwam weer vrij. Deze man heeft mij gemarteld, totdat ik niet meer kon. Ik moest zijn vrouw worden. Hij haalde mij onder dwang naar het hoofdkwartier. Heden getuigen de littekens nog van de verkrachtingen. Iedere stap die ik deed, werd bewaakt. Ik wilde mij verdrinken, maar ik werd tegengehouden.

Uiteindelijk ben ik naar de G.P.U. toe gestapt en heb daar de situatie uiteengezet. Ik werd in het gelijk gesteld, iets wat ik niet meer voor mogelijk had gehouden. Die kerel werd verwijderd, dat was ongeveer 19 september. 's Avonds hebben wij stilletjes afscheid gevierd van een paar Duitse vrouwen, met wie ik omging.

Op 20 september begon ik aan mijn reis in 't ongewisse. Samen met die vrouw uit Bochum en haar kinderen ben ik vertrokken vanuit Korschen. Dit was het enige traject, waarover nog een trein reed. Omdat ik zloty's ingewisseld had, kocht ik

brutaal een kaartje en omdat ik Russisch sprak, kreeg ik dit kaartje zonder problemen tot Berlijn. Op 1 oktober kwam ik aan bij de grens bij Helmstedt en dankzij mijn Russisch ben ik ook daar binnen een dag doorgekomen. Mijn leven lang zal ik deze eerste dag in vrijheid niet meer vergeten.

Tijdens de tocht kreeg ik hoge koorts en pijn in mijn keel. Geen enkel stukje brood, door en door nat. Vervangende kleding had ik niet meer. En zo ben ik op 4 oktober in Bochum gearriveerd. Ach Stupsi, vraag me niet in welke toestand ik daar aankwam.

De woning was door andere mensen in beslag genomen. De koorts en de pijn maakten zich daar ter plekke weer van mij meester. Een oude vrouw erbarmde zich over ons en stond ons haar zolderkamertje af. Eten kon ik op mijn buik schrijven. Voedselbonnen kreeg ik pas, als ik kon aantonen dat ik werk had. Een arts kon ik niet betalen. De brief aan Jan kwam terug. Ik wist niet meer, hoe het verder moest.

Omdat ik weer een medisch beroep wilde uitoefenen, ben ik naar Soest gegaan, naar de vrouwenkliniek. Ik had geluk en werd aangenomen. Ik zou per 1 november als verpleegster kunnen beginnen. Ik was echter aan het einde van mijn krachten. De ene galaanval wisselde de andere af. Bovendien begaven mijn zenuwen het. Ik had helemaal niemand meer. Ieder uur was een gevecht, het was onmenselijk. Zou ik nu, terwijl ik aan de klauwen van de Russen ontkomen was, alsnog moeten opgeven? Nee, en wederom raapte ik alle moed bij elkaar.

Ik had naar Barntrup geschreven, maar geloofde niet dat Friedel thuis zou zijn. Na vijf dagen ontving ik echter een telegram, dat ik direct moest komen. De vreugde was groot weer iemand gevonden te hebben, die wat voor mij betekende. Ik verzamelde moed en ging daarheen.

Dat gevoel van een warm bed en een keer voldoende eten te krijgen, kan ik jullie niet beschrijven. Ik werd met open armen ontvangen. Men stopte mij direct in bed. De dokter

kwam tweemaal daags langs. Hij stelde roodvonk vast, die ik op mijn tocht had opgelopen en ik was overspannen. Mijn nieren werkten niet meer en daarbij kwam nog die waanzinnige pijn aan mijn gal en in mijn hele onderlijf. Ik heb bijna iedere dag morfine gekregen. Het was een onhoudbare toestand. Daarom werd ik op 13 november naar het ziekenhuis van Detmold gebracht. Omdat ik veel bloed had verloren, werd ik direct geopereerd. Na tien dagen bleek, dat ik ook nog gonorrhoe had opgelopen. Ik was volkomen vertwijfeld. Met heel veel liefde heeft men mij weer op de been gekregen. Op 21 december mocht ik naar huis.

In Bochum had ik aan Margot Wolff en aan Uscha geschreven. Verder had ik van helemaal niemand een adres. Margot was nog de laatste strohalm, van wie ik misschien iets over Muttchen of over Jockel te weten zou kunnen komen, hoewel ik iedere hoop ze ooit terug te zien, had opgegeven. Nog in Oost-Pruisen liepen alle vermoedens en recherches spaak. Frauenburg zou met de grond gelijk gemaakt zijn. Onze goede Mutti en Jolein...

Ik heb er moeite mee deze brief, waarin ik alles opnieuw beleef, te schrijven. En toch heb ik alles slechts in grote trekken verteld, je kunt niet alles weergeven, daarvoor was het te gruwelijk. Ik ben echter nog niet klaar.

Uscha was de eerste, van wie ik een levensteken ontving. Zij leeft nu in Marburg. Haar man Gerd heeft een aanstelling als internist aan de Universiteitskliniek. Zij verwachten in het voorjaar een kindje. Vervolgens kreeg ik post van Margot Rose en via haar vernam ik het adres van Jan. Dat was op eerste kerstdag. Ik kon het niet geloven. Mijn vreugde was waanzinnig groot, net zoals bij jou of misschien nog wel groter. Het jaar dat achter mij lag, had ik immers helemaal niemand van ons bij me.

Hoe vaak heb ik mij niet afgevraagd, waarom nu juist ik op

deze manier in de wereldgeschiedenis heen en weer geslingerd moest worden. Toch kan ik God niet genoeg danken, dat hij mij dit alles heeft laten trotseren. En nu heb ik jullie weer. Hoezeer ik naar jullie verlang, kunnen jullie je niet voorstellen.

Ik heb vervolgens direct Jan getelegrafeerd. Hij heeft mij niet lang laten wachten. Woensdagavond kwam hij van Blomberg te voet hiernaartoe. Bij mij gingen alle stoppen door. Ik kon het niet bevatten, zoals mij alles nog dikwijls als een droom voorkomt.

Van Jan hoorde ik alles over jullie en Teuntje en over alle bekenden. Ik was hevig aangedaan toen ik hoorde over jullie ontmoeting en afscheid van Muttchen en Jo. Over jullie heb ik mij verheugd. Teuntjes lot is bitter, maar zij leeft.

Nu zijn we weer met z'n vieren, een ieder van ons is hard op de proef gesteld, maar wij zullen het redden, een ieder op zijn plek. Ons huis en erf zijn verloren en onze ouders zullen we beiden niet weerzien. Daar zullen en moeten we ons overheen zetten. Het belangrijkste is, dat wij elkaar wederzijds helpen dit te overwinnen. Het heimwee is groot, maar we zijn gehard.

Jan is gisteren vertrokken. Dit viel mij zwaar, mijn zenuwen werken nog niet altijd mee.

Vanmorgen vroeg ontving ik ten slotte via Doris en Senftlebens jullie brief. Mijn Stubslein, Siegfried, is dit nu echt de werkelijkheid? Duizendmaal dank voor jullie lieve woorden. Kleine Siegfried en Horsti, wat is het goed, dat zij nog klein zijn.

Ik wil begin februari naar Teuntje en Jan. Mijn grootste wens is nu, jullie weer te zien, al het andere is bijzaak. In mijn eentje wil ik de grens niet meer over. Het is geen lafhartigheid, maar jullie moeten niet vergeten, wat achter mij ligt. Hoe dan ook, komen doe ik!

Je kunt je niet voorstellen hoezeer ik ernaar verlang, weer eens zelf te koken. Hoe vaak betrap ik mij er niet op, in

gedachten thuis in Schake te zijn, maar dit kan slechts een herinnering blijven. Wanneer ik zo lees, hoe jullie daar leven... Eén keer maar een boterham met worst, zoals bij ons thuis, ik zou er ik weet niet wat voor doen!

Het doet mij deugd dat Siegfried alle moeilijkheden heeft doorstaan, en vooral, dat jullie beiden, ondanks alles, jullie humor niet verloren hebben.

Nu is het genoeg, ik kan niet meer. Innerlijk gaat bij mij alles weer als een razende tekeer. Schrijf snel. Duizend lieve groeten aan jullie allen, van jullie nu gelukkige Cobi.

Na de zware ontberingen gedurende de vlucht of tijdens hun gevangenschap moesten de vluchtelingen uit de oostelijke provincies van Duitsland ervaren dat zij, eindelijk aangekomen in het westen, ook daar niet welkom waren. In de kapotte steden was gebrek aan alles. Er was geen woonruimte, onvoldoende te eten. Het was ieder voor zich.

Cobi aan haar vriendin Margot Niebuhr-Rose van Sophienberg, juli 1946:

Vaak dreigt het heimwee mij te verstikken en telkens weer betekent dat, dat ik mij moet herpakken. Wij zijn vogelvrij en aan iedereen uitgeleverd, zelden komt men rechtvaardigheid tegen. Je bent 'Ostflüchtling' en daarom overal niet welkom.

De vlucht uit Schakenhof was geëindigd in één grote tragedie. Cobi had overleefd, Michiel niet. Over het lot van Michiel verkeerde Cobi in ongewisheid. Veel landgoedeigenaren waren na hun gevangenneming direct door de Russen doodgeschoten. Het meest waarschijnlijk was, dat dit ook Michiel was overkomen. Een van de vrijgelaten mannen van Schakenhof had haar een ander verhaal verteld. Volgens hem was Michiel naar een cel overgebracht en had men hem stevig onder handen genomen.

Een ander meende dat Michiel gestorven was aan de gevolgen van de vlucht of aan tyfus.

Ondertussen probeerde Pieter in Nederland een bestaan op te bouwen. Het eerste jaar na de bevrijding zwierf hij van het ene naar het andere adres. Eind mei 1945 was hij van de Schepenstraat verhuisd naar de Nieuwe Binnenweg in Rotterdam. Daar vertrok hij eind november weer, nu richting Amsterdam.

Met ingang van 1 januari 1946 werd Pieter 'in dienst der N.V. Amsterdamsche Maatschappij van Levensverzekering werkzaam gesteld als juridisch ambtenaar'. Nu hij een vaste betrekking had, dacht hij aan trouwen, maar ook in Amsterdam was geschikte woonruimte schaars. Pieters raamadvertentie voor een woning werd gelezen door professor Diepenhorst, die hem uitnodigde tijdelijk bij hem in de Vondelstraat in te trekken.

Ondanks zijn uitgebreide zoektocht en de vele brieven aan officiële instanties, had Pieter in het voorjaar van 1946 nog altijd niets over zijn ouders of over zijn broer en zusjes vernomen. Hij leefde in grote onzekerheid over hun lot en vreesde dat zij geen van allen meer in leven zouden zijn.

Op 4 april 1946 trad hij in Rotterdam-Kralingen in het huwelijk met Marian Willemars. Gelet op de sombere omstandigheden, was het slechts een eenvoudige huwelijksplechtigheid.

Op zijn zoektocht naar zijn familie had Pieter ook mevrouw Nieuwkamp benaderd, vanwege haar vroegere connecties met Duitsland. Zij was de weduwe van A.P. Nieuwkamp. Deze was niet alleen Michiels vriend in Oost-Pruisen geweest, maar ook consul der Nederlanden in Keulen. Mevrouw Nieuwkamp woonde nu in Den Haag. Mei 1946 ontving Pieter van haar een kort en onheilspellend bericht.

Mevrouw O.B. Nieuwkamp aan Pieter, 2 mei 1946:

Lieve heer Hoogendijk. Ik heb zeer, zeer schokkende berichten voor u. Kunt u naar mij toe komen. Er valt veel te bespreken. In haast, uw zeer aangedane Olga Nieuwkamp.

Pieters vermoedens werden bewaarheid. Tijdens hun ontmoeting vertelde mevrouw Nieuwkamp hem over het overlijden van zijn ouders en over de treurige dood van zijn zusje Truus, haar man en hun vijf kinderen. Zij had dit vernomen van W.J. Verhoeff.

Diep getroffen stelde Pieter de broers van Michiel in kennis van dit droevige nieuws en probeerde hij via de familie Verhoeff in Duitsland meer te weten te komen. De postverbindingen met Duitsland lieten op dat moment echter nog veel te wensen over.

Juli 1946 ontving hij via de familie Verhoeff in Nederland uiteindelijk het eerste concrete levensteken van zijn familie in Duitsland. Ali had haar vriendin Nanja Verhoeff geschreven. Deze brief werd door haar broer aan Pieter doorgezonden.

J.G. Verhoeff aan Pieter, 13 juli 1946:

Ingesloten vindt u de brief van Alida aan mijn zus uit den Haag. Haar adres moet bekend zijn bij mijn familie in Keulen. Ik hoop voor u, dat u spoedig contact met uw familie krijgt.

Ali had bij haar brief aan haar vriendin Nanja een afschrift ingesloten van de brief van Cobi van 4 januari 1946, waarin zij verslag doet van de vlucht uit Schakenhof en van haar tijd in Russische gevangenschap.

Ali aan Nanja Verhoeff, 14 juni 1946:

Lieve Nanja. Hoe vaak heb ik je nu al niet geschreven en wie weet, of deze brief überhaupt bij je aan zal komen. Ik wil het echter toch nog een keertje proberen.

Het noodlot heeft in onze familie hard toegeslagen. Ik kan je dat nu niet allemaal vertellen. Lees de brief die ik je bijsluit, dan weet je, wat er met ons is gebeurd.

We zijn bijzonder hard getroffen, niet alleen al onze bezittingen verloren, nee, ook onze ouders en zusjes en dat knaagt vreselijk aan mij. Daarmee is iedere hoop weggeslagen en voel je je arm en verlaten. Ik heb toch zo medelijden met Cobi, zij met haar 22 jaar...

Stuur mij alsjeblieft het afschrift van Cobi's brief weer terug. Van Piet hebben we nog geen bericht. Ik weet zijn adres niet eens en waar hij het laatste was, ik dacht in Rotterdam. Woont iemand van jouw familie daar misschien, die eens zou kunnen informeren bij het bevolkingsregister? Zouden de oude Nieuwkamps nog steeds in Den Haag wonen? Alida

Na een zoektocht van anderhalf jaar en heel veel onbeantwoorde brieven werd Ali's doorzettingsvermogen beloond. Eindelijk wist zij dat Pieter nog in leven was en dat hij in Amsterdam woonachtig was. Zij vroeg zich af of haar broer ervan op de hoogte zou zijn, welke drama's zich na de komst van de Russen in Oost-Pruisen hadden afgespeeld.

Na Cobi's indrukwekkende en aangrijpende verslag over de vlucht uit Schakenhof, kreeg Pieter nu Ali's relaas van haar bizarre vlucht uit Damerau onder ogen. Zijn zusje toont een buitengewone veerkracht, maar uiteindelijk moet zij in stilte toegeven dat het innerlijk slecht met haar is gesteld.

Ali aan Pieter. Otteleben 21 juli 1946:

Mijn lieve Pietje. Hoe moet ik vandaag deze brief toch beginnen. Ik vind van puur geluk, nu eindelijk je adres te weten, de woorden niet. Ik ontving je adres tegelijkertijd van twee kanten, eenmaal van Teuntje en vervolgens van de Verhoeffs uit Keulen.

Dagelijks heb ik om jou in angst gezeten. Ik wist immers niet wat er van jou geworden was. Er deden genoeg geruchten de ronde en daarom wist je eigenlijk nooit, waar je aan toe was. Ik heb enorm veel moeite gedaan om achter je adres te komen. Dat bleek hier vanuit de Russische zone tot nu toe niet mogelijk en daardoor had ik alle hoop verloren. Nu weten we elkaar eindelijk weer te vinden en kunnen we wederzijds ons hart uitstorten.

Het noodlot heeft ons allen hard getroffen. Eigenlijk zou je daar niet meer aan moeten denken, maar jij wilt natuurlijk ook weten, hoe het is geweest en wat er allemaal is gebeurd. Bij mij rijt het alleen maar weer oude wonden open, maar wat doe je eraan.

Ik heb een afschrift van Cobi's eerste brief van 4 januari 1946 meegestuurd aan Nanja Hillmann-Verhoeff. Zij woont in Den Haag. Zij wilde naar jou toe komen en jou de brief laten lezen. Dan weet je zo ongeveer, wat dat kleine ding van ons heeft meegemaakt en hoe zij zich er dapper doorheen geslagen heeft. Misschien schrijft zij je ook zelf alles nog een keer. Die arme Cobi, zij stond er zo helemaal alleen voor.

Ook al hebben wij nu alles, ja werkelijk alles verloren, dat valt nog te accepteren, maar het verlies van je eigen familie is niet te verkroppen. Ik kan daar eenvoudigweg niet overheen komen, vooral omdat we niet weten, op welke aard en wijze dat is gebeurd. Het treurige einde van Vati kennen we niet. Is hij als gevolg van de zware beproevingen gestorven of is hij ziek geworden? We weten niet eens zeker of hij werkelijk dood is.

Truuslein met al haar lieve kinderen en Heinrich, allen dood. Dit had ik al in de herfst van de directeur van de suikerfabriek in Rastenburg vernomen. Zij waren met Truus en Heinrich bevriend en hij verblijft hier in Magdeburg. Hij had dit van horen zeggen. Cobi heeft mij dit bericht uiteindelijk zwart op wit bevestigd.

Een sprankje hoop heb ik altijd nog, ons allerliefste Muttchen en ons Jockelchen terug te vinden. Ik heb recent een brief ontvangen van de schoonouders van Jockel, die een onderkomen in Hildesheim gevonden hebben. Zij hebben contact met een vrouwelijke arts die Jo in Frauenburg behandeld heeft. Deze arts heeft zelf alle gehandicapten uit het opvanghuis Angerburg, die aanvankelijk naar Frauenburg gevlucht waren, te voet over het Haff begeleid. Zij schreef aan de familie Wolff over Jo, dat zij met haar lieve moeder in de kelderverdieping was ondergebracht en dat ook zij beiden naar elders overgebracht zouden worden. Ze had Jo voor op de vlucht de bisamjas van haar vader aangetrokken. Inmiddels had deze arts al van veel van haar patiënten het bericht ontvangen, dat zij de vlucht hadden overleefd. Helaas was ze over Jockel niets te weten gekomen, wel dat kennelijk een vijftigtal zieken in Frauenburg achtergebleven zouden zijn. Na veel moeite is het haar gelukt in contact te komen met een non die nog tot oktober 1945 in Frauenburg gebleven is. Van haar heeft zij nu vernomen, dat Jo toen nog geleeft zou hebben. Ze wilde met deze non nogmaals contact opnemen en navragen of daar mogelijk geen vergissing in het spel is.

Dit bericht kreeg ik dus een dezer dagen. Ik laat de moed niet zinken en blijf hopen. Wist ik maar tot welke instantie ik mij zou kunnen wenden om meer te weten te komen. Toen weer post naar het buitenland verstuurd mocht worden, heb ik direct naar de Orthopedische Kliniek in Frauenburg geschreven, waar Muttchen en Jockelchen zich bevonden. Zo nu en dan schijnt post door te komen, doch het is daar nu een uitgesproken niemandsland.

Je hoort telkens weer wat zich daar, in ons boven alles geliefde Oost-Pruisen afspeelt. Het is voor mij nog steeds onbegrijpelijk, dat dat alles er niet meer voor ons zal zijn. Ik ga ervan uit, dat zoals het er nu aan toe gaat, het op den duur wel niet zal blijven. Alles heeft zo zijn tijd nodig.

Pietje, misschien kan jij vanuit Nederland veel eerder iets te weten komen, dan wel ondernemen, misschien via het Poolse consulaat. Voor zover wij zijn geïnformeerd, zitten in Frauenburg de Polen. Het liefste zou ik er zelf naartoe willen gaan en een kijkje willen nemen hoe de toestand daar is, maar je komt daar het gebied niet in. Zo vergaan weken en maanden en altijd blijft die onzekerheid... Deze knaagt enorm aan ons allen en is bijna ondraagbaar.

Horst Wolff is vorig jaar op 17 juni gestorven. Hij heeft drie weken in Engelse gevangenschap gezeten. Daar heeft hij angina opgelopen. Doodziek kwam hij bij zijn ouders aan, waar hij vervolgens is gestorven. Is dit niet verschrikkelijk?

Teuntjes lot is niet gemakkelijk, maar haar man leeft en zij weet, waar hij zich bevindt. Dat zal zo zijn tijd nodig hebben. Zij krijgt in ieder geval post van hem, wat veel vrouwen in deze zone niet hebben, of slechts uiterst zelden.

Ik kan en mag je niet alles schrijven, doch de situatie is hier werkelijk deplorabel. De oude Romeinen hebben altijd al gezegd: 'wee de overwonnenen'. Alleen kan je niets uitrichten, je staat machteloos tegenover alles. Je moet met eigen kracht proberen, zo goed als het gaat, je hoofd boven water te houden. Wij allen hebben niets meer te verwachten.

Nu over ons persoonlijk. Ja, mijn Pietje, hoe vaak hebben Siegfried en ik onze lieve Heer niet bedankt, dat wij verschoond gebleven zijn en bovenal, dat wij onze beide jongens er levend doorgeloodst hebben. Vier weken lang hebben wij ons erdoorheen weten te slaan, altijd rondtastend in het ongewisse. Maar ik zal bij het begin beginnen.

Al in de herfst zag het er bij ons kwalijk uit. Het front rukte steeds verder op. Bij ons kwamen de eerste transporten met vluchtelingen langs, die vreselijke dingen rapporteerden, welke later dan ook inderdaad bewaarheid zijn.

Ik was in verwachting en mijn goeiige Siegfried wilde daar-

om niet, dat ik in Damerau bleef. In november stuurde hij me naar kennissen in Neuzelle. Daar kwam op 21 december 1944 onze kleine Horst-Dieter ter wereld. Ik had onze kleine Siegfried en een kindermisje bij mij. De kleine Siegfried kon maar moeilijk wennen. In Damerau was hij alle vrijheid gewend en zich hier nu moeten aanpassen, dat ging niet gemakkelijk bij hem in dat kleine koppetje.

Onze pappie kwam ons de zevende dag na de geboorte opzoeken. Ik had natuurlijk geen rust meer en verzocht Siegfried ons weer mee terug naar huis te nemen. Hij wilde dat aanvankelijk niet, maar ik kon hem overhalen en zo reden wij de negende dag na de bevalling weer naar Oost-Pruisen terug. Dat was zeer gewaagd, maar ik liet me niet klein krijgen. Natuurlijk waren allen verbaasd en onze ouders en de zusjes sprakeloos over mijn daad.

Vervolgens hebben wij er thuis nog een paar mooie dagen van gemaakt, voor zover je dat althans mooi kunt noemen. De spanningen waren groot. Het front kwam steeds naderbij. Ik was nauwelijks veertien dagen thuis, toen men in de nacht van 21 op 22 januari Siegfried uit zijn bed haalde. Ondanks zijn ontslag uit militaire dienst, moest hij zich melden bij de Volkssturm.

Ik stond er nu alleen voor. De volgende morgen kregen wij bevel te ruimen. De mensen waren alle radeloos en ik zelf had allerhand te doen en instructies te geven. Ons werd verteld, dat wij alleen over het kanaal tot Wandlacken hoefden te trekken. En zo verlieten wij huis en erf. Je kunt je er geen voorstelling van maken, hoe zwaar het ons gevallen is, alles achter te laten. Mijn ouwetje had in deze paar jaar toch zo veel opgebouwd, iedereen vond het fantastisch. Zelfs Vati, die toch altijd zo sceptisch was, had Siegfried in zijn hart gesloten en respecteerde zijn werk. Hij kwam zelfs graag bij ons op bezoek.

Siegfried had onze kleine *DKW* mee. Hij lag in de buurt van Nordenburg en kon het zo organiseren, dat hij ons 's avonds

met de auto tot aan Wandlacken kon brengen. Aansluitend reed hij weer terug.

Daar lag ik nu met onze mensen, met de complete treck uit Damerau in Wandlacken en wachtte op de dingen die zouden komen. In deze nacht kregen we al een duidelijke indruk, van wat ons nog te wachten stond. Dat voorspelde niet veel goeds. Je moest al je krachten verzamelen en tegenover de mensen niets laten blijken. Ik had ook nog onze beide jongens. Door de geboorte was je eigenlijk nog veel te zwak, maar wie vroeg daar nu naar?

De wegen waren overvol met afdruipeude militairen en met trecks en vluchtelingen. Je kon er nauwelijks doorheen komen. In ons kwartier legden onze soldaten het aan met vreemde vrouwen. Een grotere chaos had men zich werkelijk niet voor kunnen stellen.

Siegfried had mij aangeraden om te proberen naar Schakenhof te komen. Ik was alleen aan mijn lot overgelaten. De trecks moesten verder. We mochten niet langer in dat gehucht bivakkeren, maar geen mens die ons zei, waar we dan wel heen moesten. Omdat echter niemand op eigen gelegenheid mocht vertrekken, zadelde ik in de vroege morgenuren het jonge rijpaard van Siegfried. Ik wilde naar Gerdauen, om daar aan de districtsleiding te vragen, waar we naartoe moesten gaan. Er was geen doorkomen aan. Ik heb de hele weg, negen kilometer lang, in de greppel langs de weg gereden. Door al die grote kanonnen was het paard nauwelijks in bedwang te houden. Het was tenslotte een volbloedmerrie van Vati, die hij aan Siegfried had verkocht.

Bij de districtsleiding was iedereen dronken. Dat vond ik dermate weerzinwekkend en ik was dusdanig woedend, dat ik hun duidelijk mijn mening heb gezegd. Dat hakte erin. Zij konden mij geen informatie verschaffen. Meer wilde ik ook niet weten. Ik kon dus zelf bepalen waarheen ik onze treck zou leiden.

Vervolgens probeerde ik te paard via Gerdauen aansluiting naar Schakenhof te krijgen. Wonder boven wonder gelukte dit inderdaad. Ik wist niet, of zij daar nog zouden zijn. Vati zei direct, dat ik met de volledige treck daarnaartoe moest komen. Toen ik weer terug in Wandlacken kwam, waren onze mensen blij, dat zij weer een behoorlijk onderdak zouden krijgen.

Siegfried had mij nog een briefje laten bezorgen, waarin hij mij vroeg alsnog zijn nieuwe koudbloedhengst en zijn edele warmbloedmerrie in Damerau op te halen. Hij kon van deze twee jonge dieren geen afstand doen. Daarom had ik 's morgens al een wagen naar huis gestuurd. Toen ik terug van Gerdauen kwam, was deze wagen nog steeds niet terug. Nadat ik eerst onze beide kinderen had verzorgd, vertrok ik persoonlijk nog een keer, door het bos naar Damerau. In het bos kwam ik onze aanspanning tegen met een paar vrouwen die meegereden waren om nog een paar dingen te halen. Zij waren volkomen overstuur. De twee jonge paarden hadden ze niet bij zich. Op mijn vragen antwoordden zij, dat zij van het terrein af gegooid zouden zijn. De Wehrmacht kon ieder ogenblik de bruggen opblazen. Ik heb me van dat geklets niets aangetrokken, heb mijn paard de sporen gegeven en weg waren we.

Pietje, mijn hart heeft bitter gebloed, toen ik thuis arriveerde. Alles was verlaten, het huis doods en leeg. In Siegfrieds werkkamer lag zijn mooie jachthond, die konden we toch niet meenemen. Van louter vreugde sprong hij hoog tegen mij op. Siegfried had onze Fransozen bij het melkvee gelaten. We hadden het bevel gekregen dat al het vee gezamenlijk afgevoerd moest worden. De mannen waren niet zo'n klein beetje verbaasd... Ik haalde de beide jonge dieren van stal en zei nogmaals alles, dat mij zo lief en waardevol geworden was, vaarwel.

De terugweg verliep moeizaam. De jonge paarden waren

niet gewend naast iemand aan de teugel te lopen. De ene wilde hierheen, de andere daarheen. Er lag hoge sneeuw en de duisternis viel in. Zo reed ik zes kilometer door het bos. Links en rechts van me kraakte het, er huisden partizanen. Ik ben echter nergens bang voor geweest. Ik wilde hoe dan ook voor Siegfried zijn twee waardevolle dieren redden.

Volledig uitgeput kwam ik weer bij onze mensen aan. Het waren zo goed als alleen oude mensen en Polen. De jonge mannen waren allen weg. Daarna heb ik alles voorbereid voor de volgende morgen, het moest goed gaan. Ik heb de wagens zorgvuldig ingedeeld, want stel je voor, dat er eentje zou blijven staan. De wegen waren dermate verijsd en glad gereden, dat de paarden met moeite voorwaarts te bewegen zouden zijn.

Ikzelf ging bij de plaatselijke commandant langs. Omdat het zo grimmig koud was en de kinderen niet mochten verkleumen, heb ik hem verzocht een auto voor mij en de kleintjes ter beschikking te stellen. Nadat ik onze treck in beweging had gezet, bracht hij mij persoonlijk over de besneeuwde landwegen naar Schakenhof.

In Schakenhof was de vreugde over het weerzien groot. Het was daar in de omgeving betrekkelijk rustig. Door alles wat er gebeurde, wist Vati niet meer hoe hij het had. Cobi en tante Prochen waren aan het pakken.

Mij werd het moedeloos om het hart. Siegfried was er nog altijd niet, terwijl bij Nordenburg al gevochten werd. 's Avonds vervoegde hij zich echter weer bij ons. De Volkssturm was ontbonden. Je had eens moeten zien, hoe snel hij onze kant op was gekomen.

Ook Siegfried had die dagen kans gezien, bij Damerau langs te gaan. Het vee stond daar nog steeds. De Fransen verwelkomden hem hartelijk en nodigden hem binnen voor de maaltijd. We hadden hun al onze kippen ter beschikking

gesteld. Ook gaven ze hem echte bonenkoffie. Zij waren erg op ons gesteld, heel aandoenlijk. Siegfried gaf de Fransen te kennen dat zij, mochten de gevechten naderbij komen, alles moesten laten liggen. Hij had hun twee paarden gelaten, waarmee zij dan alsnog naar Schakenhof konden nakomen.

De volgende morgen hoorden wij een enorm lawaai op het erf van Schakenhof. En dan ziet Siegfried hoe de Fransen er met de totale veestapel aan kwamen zetten. Zij hadden de dieren langs omwegen dwars door het 'Stadtwald' gedreven en waren natuurlijk totaal uitgeput. 's Avonds hadden zij de situatie niet meer vertrouwd, waarop zij alle dieren hadden losgebonden en met zich meegenomen hadden. Wij waren sprakeloos! Zij konden van het mooie vee geen afscheid nemen en hadden het daarom meegenomen. Is dit niet fantastisch van de Fransen? Het waren werkelijk goede kerels en wij hebben het altijd goed met elkaar kunnen vinden.

Zelfs de Poolse families waren meegekomen. Siegfried had hun in overweging gegeven in Damerau te blijven. Ze zouden daar over alles kunnen beschikken, maar zij wilden dat niet. Zij waren bang voor de Russen en gaven er de voorkeur aan met ons mee op trek te gaan.

Met een tractor van de Wehrmacht, die in Schakenhof stond, reed Siegfried nog één keer terug naar Damerau. Hij wilde alsnog benzine halen. De omgeving was volledig verlaten, voor hem en de nog aanwezige soldaten een onheilspellend teken. Ze zijn alleen naar ons huis gereden. Siegfried was hondsmoe. Zijn mooie tweejarige veulens liepen met de kleintjes los in de hoge sneeuw aan de rand van het bos. Evenzo de kleine kalfjes en de varkens, een ongelooflijk verdrietig gezicht. Het was voor hem niet te bevatten, alles te moeten verliezen. Hij heeft als een klein kind daar staan huilen, dit was toch onze gehele toekomst.

Vati had een officier, die via een omweg nogmaals naar Rasenburg moest, gevraagd bij Truus en Heinrich langs te gaan.

Hij kon ons nog vertellen dat Truus en Heinrich met de kinderen hadden geprobeerd Bartenstein te bereiken. Daar wilde Heinrich Truus met de kinderen op de trein zetten, doch het was tevergeefs geweest. Ze waren weer teruggekeerd naar Rastenburg, Truus ziek en de kinderen allen kinkhoest. Ze wilden uiteindelijk dan maar daar blijven. Dit was voor Siegfried en mij het laatste bericht over hen. Dat de nood hen vervolgens de dood in heeft gedreven, kunnen wij nu begrijpen, hoewel wij dat aanvankelijk niet wilden aanvaarden. Wie echter deze ellende op de landwegen en onder de bevolking heeft meegemaakt, die weet wat er gaande was en mag zich een oordeel permitteren. Een enkeling lukte het al nauwelijks deze ellende door te komen, wat had Truuslein dan wel alleen met vijf kleine kinderen moeten aanvangen? Dat was onmogelijk.

Vati stelde de vlucht voortdurend uit, terwijl in die omgeving iedereen al kon doen, wat hij wilde. Samen met Siegfried ging hij naar Sophienberg om te kijken, of daar alles in orde was. Hij had immers ook over dit landgoed het beheer. Beiden kwamen hevig ontdaan terug. Onder bedreiging van pistolen had de Wehrmacht daar alle paarden in beslag willen nemen.

Nu duurde het niet lang meer, tot Vati krachtdadig optrad en de beslissing nam in de namiddag Schake te verlaten. Wij deden hetzelfde.

Onze koeien liepen overal rond, in de stallen en op het erf. Ze werden aan hun lot overgelaten. Het vee van Schakenhof stond aangebonden in de stallen en loeide luid, zoals nadien overal op de vlucht, niet gemolken en zonder voer in hun eigen vuil.

Onze mensen gingen voorop, daarna volgde Vati met alle wagens van Schakenhof en Sophienberg.

Pietje, het afscheid was hartverscheurend. Vati, door iedereen toch zo in de watten gelegd, kon de situatie niet aan. Ik zie het nog voor me, hoe hij te voet door het dorp achter een wa-

gen aan liep. En hoe de oudjes het weinige wat zij bezaten op de wagens laadden, om vervolgens de vlucht in het ongewisse te aanvaarden, niet wetend wat hun allen te wachten stond.

Wij gingen op weg in ons kleine autootje met achterin Elschen, een meisje dat mij trouw gebleven was, en het mandje met Horst-Dieter. Voorin zaten Siegfried en ik. Onze kleine Siegfried hield ik op schoot. Zo hebben wij gedurende al die weken gereden, op één dag zelfs 19 uur over 9 kilometer. Het was niet anders.

Wij reden vooruit, via Friedenberg naar Schippenbeil. Onze luitjes volgden, de wagens van Schakenhof hebben we echter niet meer gezien. Wij reden telkens vooruit om te proberen voor onze lieden een kwartier te vinden. Siegfried gaf hun de rijrichting aan. Nadat dit voor twee achtereenvolgende nachten was gelukt, brak ook voor ons de moeilijkste nacht aan.

Wij waren in de richting van Pruisisch Eylau, het landgoed Schmoditten opgereden, dat toebehoorde aan de zwager van Horst Wolff, Ulrich Zimmermann. Deze was verbijsterd toen we daar aankwamen. Zelf had hij zijn vrouw en kinderen reeds in Pommeren ondergebracht. We waren oververmoeid en hongerig. De kinderen hadden verschrikkelijk onder de reis te lijden. Nergens kregen we een druppel te drinken of ook maar iets te eten. We waren ervan uitgegaan, dat we bij onze treck zouden blijven en hadden in onze auto nauwelijks etenswaren meegenomen, alleen een koffer met Siegfrieds oude kleren die hij bij de Volkssturm had gedragen en een zak met beddengoed. Er moest immers ook nog brandstof mee. In Schmoditten vielen we doodmoe in de bedden die Ulrich Zimmermann ons ter beschikking had gesteld.

Nauwelijks twee uur later klopte hij op onze deur en maakte ons wakker. We moesten ijlings ons boeltje bij elkaar pakken, aangezien de Russen het gehucht al op een kilometer genaderd waren. Was dit dan het moment dat iedereen vrees-

de... Nee, eigenlijk niet. We hadden ons vast voorgenomen, ons nooit van ons leven op te laten pakken. De handgranaten lagen steeds naast ons, die ellende wilden we ons besparen.

De Fransoos die de trekker met onze spullen reed, kwam net aangereden en uitgerekend op dat moment begaf de houtgastrekker het. Op deze trekker bevonden zich ook ons meisje uit de Oekraïne en boswachter Perl. Zij hielpen ons alleen nog maar de auto in. Het was een heel verdrietig afscheid. Zij huilden allen als kleine kinderen en zagen ons met bezwaard hart heen gaan.

Dit werd voor ons een verschrikkelijke nacht. Wij wisten niet waar onze mensen waren, zij waren van ons afgesneden. Omdat de wagens er niet waren, hebben wij niets meer kunnen omladen. Nu hadden wij ook nog ons laatste hebben en houden verloren, zelfs de kas met 25.000 RM. Al onze papieren en dergelijke moesten als verloren beschouwd worden.

We reden de donkere nacht in. Er was geen doorkomen aan, de wegen waren nog steeds verstopt. Het was bovendien ijzig koud. Ons kleine autootje hield ons aardig wakker, want thuis in Oost-Pruisen was deze al door de veren gegaan.

We kwamen in een wilde sneeuwstorm terecht en reden ons vast in een sneeuwverstuiving. Je kon geen hand voor ogen zien. Siegfried dacht dat onze auto kapot was. Moeizaam klom hij uit de wagen en ging hij voor ons op zoek naar onderdak.

Niet ver van de weg verwijderd lag een kleine boerenhoeve. Het erf stond vol met voertuigen, en de luiken van de woning waren dicht. Het was midden in de nacht. We zochten met onze lieve kleine kinderen toevlucht in een houten stal, waarin paarden en koeien van vluchtelingen stonden, rillend van de kou. Siegfried maakte voor ons in een hoek een plekje klaar om te liggen. Onder in het kindermantje lag een klein kaarsje, dat ons een beetje licht gaf. Ik kon nu onze kleine nieuwgeborene tenminste de borst geven. Ik had nauwelijks borst-

voeding, omdat ik zelf niets te drinken of te eten had en de psychische druk natuurlijk erg groot was. Aangezien nergens voor het kind melk te krijgen zou zijn, verzamelde ik al mijn krachten en zo kreeg het kleine kereltje in ieder geval nog een beetje voeding. De andere twee waren al weggekropen in het stro. Siegfried ging ervan uit dat we nu alles verloren hadden en rekende er niet meer op, dat wij hier weg zouden kunnen komen. Hij was aan het einde van zijn Latijn. Ik liet niets merken en probeerde hem telkens weer moed in te praten.

Onze lieve Heer schijnt onze smeebeden in deze nacht gehoord te hebben. De kinderen huilden van de kou, ik kon het niet meer aanhoren. Moet je je voorstellen, we hadden van Damerau onze kleine teckel Hexi meegenomen. Dat kleine dier kon ik toch niet thuis achterlaten. Zij heeft onze kleine Horst-Dieter het leven gered. Vier weken lang heeft zij, gewikkeld in een handdoek, als een kruik naast hem in zijn mandje gelegen. Ik zal dit diertje daarvoor altijd dankbaar blijven. Zij is het laatste, wat ons van thuis gebleven is.

Zo lagen we tot 's morgens vroeg in deze schuur. Omdat ik het gehuil niet langer aan kon horen, klopte ik op het venster van het woonhuis en smeekte de boerin ons binnen te laten met de kinderen, opdat deze het tenminste warm zouden krijgen. Mijn verzoek vond gehoor. Zij liet ons binnen en stopte aandoenlijk de beide jongens direct in haar warme bed. Voor ons maakte ze koffie van haar laatste koffiebonen en ze gaf ons boterhammen met dik boter, een absolute weldaad.

We wachtten in de kleine kamer totdat het morgen werd. Omdat we onze auto uit de sneeuw wilden trekken, gingen Siegfried en ik op pad naar het naastliggende landgoed, twee kilometer verderop, om daar paarden te halen. Elschen zou zolang op de kinderen passen. De boerin was hartveroverend, zij schonk ons zelfs een laken. Ik had geen hemdjes noch droge luiers voor ons kleine kereltje en nu kon ik hem tenminste verschonen.

Onderweg naar het landgoed bevroor mijn gezicht. Siegfried moest flink wrijven, om er weer kleur op te krijgen. Het was verschrikkelijk koud, er woedde een ijzige sneeuwstorm. Overall kanonvuur... Op het landgoed kregen we een paar paarden. Ons plan was de auto naar de andere boerenhoeve te slepen. Siegfried had aanvankelijk de wagen zelfs niet meer willen laten repareren, maar toen we met de paarden de auto uit de sneeuw hadden getrokken, liep deze wonderwel weer. Siegfried had gedacht dat de koppeling kapot was, maar ons voertuig was alleen een sneeuwduin ingereden, waardoor het niet meer verder kon. Van louter vreugde zijn we elkaar om de hals gesprongen.

We pakten onze spullen weer in de auto en reden van de boerenhoeve richting het landgoed. Onderweg zagen we op de velden overal opengebroken en geplunderde koffers. Officiersuniformen vlogen in het rond. Een onbeschrijfelijk beeld van totale vernietiging, dode paarden en dode mensen, kapotte voertuigen, enz... Het duurde even, voordat het oog aan dit tafereel gewend was...

We zijn vervolgens tot op het landgoed gereden en hebben in het woonhuis een klein plekje gevonden, waar we drie dagen op de grond gelegen hebben. In het herenhuis waren circa 700 vluchtelingen. Zelfs mijnheer en mevrouw hadden geen kamer voor zichzelf. Zo zag het er overal op de landgoederen uit. Je kon niets koken, ik kreeg zelfs geen melk voor de kinderen. Siegfried was volkomen afgepeigerd. Daarom ben ik op pad gegaan en heb bij soldaten om brood gebedeld. In de veldkeuken werd met vijverwater koffie gemaakt. Hiervan kreeg ik dagelijks een kommetje te drinken. Telkens weer schraapte ik mijn laatste krachten bij elkaar, ik moest immers de kleine jongen voeden. De oudste van de twee hield dapper vol. Het was aandoenlijk om te zien, hoe hij alles onderging, alsof hij alles begreep.

Menig bittere traan heb ik gehuild, doch ik mocht Siegfried

daarvan niets laten merken. Hij was immers ook gebroken. Het was roerend, zoals ons trouwe Elschen aan ons hing. Ze had haar ouders en broers en zusjes opgegeven en was met ons meegekomen.

Siegfried had aan het begin van de treck onze mensen de marsroute aangegeven. We hoopten nog altijd één van hen te zien, helaas tevergeefs. Na drie dagen moesten we ook hier weer weg. De Russen hadden Königsberg veroverd en rukten verder op.

Over de omgeploegde akkers kwamen vrouwen aangelopen, die hals over kop met hun kinderen in kinderwagens waren gevlucht. Velen droegen hun doodgevroren kinderen in de armen, huilend en volledig buiten zinnen, zonder jassen, half naakt, opgedreven als vee. Velen hadden hun gezinsleden, die in de handen van de Russen waren gevallen, achter moeten laten. Overal speelden zich de verschrikkelijkste dingen af...

Ook wij pakten ons boeltje dus weer bij elkaar, verder wachten had geen zin. Vervolgens reden we naar Braunsberg en van daaruit naar Frauenburg. De wegen waren volkomen leeg. We konden met een snelheid van 60 à 70 kilometer per uur zo doorstuiven. We waren sprakeloos. De wegen bleken zo verlaten, omdat daar al gevochten werd door partizanen. Dat wisten wij niet en hoewel de route door een uitgestrekt bosgebied liep, zijn we ongedeerd gebleven.

In Frauenburg aangekomen, reden we direct omhoog naar de kliniek. Deze lag op een berg. Pietje, ik kan je nauwelijks onze vreugde beschrijven over het weerzien met Muttchen en Jockelchen. Zij waren beiden stomverbaasd en wij niet minder.

Jockelchen had op dat moment al een kamertje op de begane grond. Alle zieken waren daar ondergebracht. Muttchen week niet van haar zijde. Jockelchen zag er ellendig uit, vel over been. Ze was echter aan de beterende hand. Muttchen

verloor haar niet uit het oog en zorgde roerend voor haar, zoals ons Muttchen dat altijd al gedaan heeft. Je kon niets aan haar merken, ze was zoals altijd, heel rustig en kalm.

Van een vrouwelijke arts, dr. Freytag, kregen wij toestemming onderdak te zoeken in een kamer op de geruimde bovenverdieping. Wat waren wij gelukkig eindelijk weer een bed te hebben, je eindelijk weer eens wassen te kunnen en vooral de kleintjes in bad te kunnen doen. We sliepen met z'n vieren op één kamer, het was bijna, alsof we in de zevende hemel waren.

We brachten in de kliniek twee dagen door en hoopten nog steeds op een hereniging met onze trek, helaas ook hier tevergeefs. Daarna moesten we weer verder, het ziekenhuis mocht ons niet langer herbergen.

Nadat we Muttchen en Jockelchen alles over de vlucht, over Schakenhof enzovoorts hadden verteld, namen we met pijn in het hart afscheid van hen. Muttchen bleef ook nu weer heel rustig, je kon nauwelijks iets aan haar merken. Dit was ons afscheid van het ons zo geliefde Oost-Pruisen.

Nu begon onze rit over het bevroren Frische Haff. Het ijs was al behoorlijk aan het dooien. Links en rechts zakten zwaarbeladen wagens erdoorheen en vergingen met man en muis.

Na een tocht van 9 kilometer over het ijs reden we door naar Kahlberg. Daar hebben wij in een verlaten vissershut overnacht. Siegfried vond twee op een stang zittende kippen, massa's kolen en aardappelen. We maakten het ons huiselijk, smoorden onze kippen en legden ons ter ruste.

De volgende dag ging het verder richting Danzig. We moesten nog een veerpont nemen, maar ook daar hadden wij geluk. Het duurde vaak vijf tot zes dagen, eer men overgezet kon worden, zo lang waren de rijen wachtenden. Siegfried nam een andere weg en reed onverschrokken door, totdat wij bij een veerpont van de Wehrmacht uitkwamen. De officier

moest over ons voertuig lachen. Ik vroeg hem ons te helpen, omdat wij kleine kinderen bij ons hadden. Zo waren wij in amper een halfuur over.

In Danzig reden we naar het huis van de familie Senftleben. De heer Senftleben was de beste vriend van Horst Wolff. Zijn gezin woonde geruime tijd in Schakenhof bij onze ouders, omdat zij in Königsberg alles verloren hadden. Hier woonden zijn ouders. Wij gingen naar binnen en tot onze grote verbazing troffen we daar ook Horst Wolff met zijn ouders aan. Hij was totaal verbijsterd over het nieuws, dat wij hem over Jockelchen en Muttchen konden vertellen en stortte volledig in. De directeur van de kliniek had plechtig beloofd, haar daar zo snel als mogelijk weg te zullen halen. De dienstdoende arts was ervandoor gegaan en had alles in de steek gelaten. Daarom rustte al het werk nu op de schouders van deze vrouwelijke arts.

Na dit bericht heeft Horst nog twee keer geprobeerd naar Frauenburg terug te keren. Het minste wat hij kon doen, was bij Jo en Muttchen blijven. Eerder had hij daarvoor geen toestemming gekregen. Het lukte hem niet langs de enorme toestroom van vluchtelingen te komen. Hij was rusteloos en totaal gebroken.

Aanvankelijk wilden wij in Danzig blijven. De benzine was op en we wilden afwachten, wat er zou gebeuren. Gerhard Senftleben had echter geen rust. Hij organiseerde een gemotoriseerde treck, noemde deze 'de treck van het Oberpräsidium uit Königsberg', enkel en alleen om dat ding een naam te geven, en schreef ons onder die naam in. We kregen genoeg brandstof van hem mee. Hij toonde zich werkelijk bezorgd om ons. We trokken dus weer verder, nu in colonne met enkele grote vrachtwagens. Ook Horst en zijn ouders reden mee. De tocht ging naar Kolberg, Swinemünde. Daar werden we in een grote school ondergebracht, waar we de familie Kahl uit Gerdaun tegenkwamen. Nadat we de volgende dag nog maar

net een uur vertrokken waren, schijnt de school door een voltreffer geraakt te zijn. Ook hier zijn we weer door het oog van de naald gekropen.

We reden met deze trek tot aan Neustrelitz. De kleine wagen heeft werkelijk wonderbaarlijk gepresteerd. In Neustrelitz werden we in de schouwburg ondergebracht. Daar was het in ieder geval lekker warm. Van daaruit pakten Siegfried en Horst de trein naar Berlijn. De auto konden ze niet nemen. Je liep gevaar, dat deze van je afgepakt zou worden. Je had een 'Fahrbehl' nodig, toestemming om te mogen rijden.

Horst ging naar zijn Hoofdkantoor voor Plantenteelt, waar hij probeerde voor Siegfried ergens op het platteland een baan te krijgen. Men stuurde hem naar Schlanstedt, ver de provincie in, naar een groot en bekend landgoed voor zaadteelt. Daar werd naar een inspecteur gezocht. Siegfried ging direct op weg. Ondertussen zat ik in doodsangst om hem. Hij was van plan geweest snel uit Berlijn terug te keren, maar inmiddels was er al bijna een week overheen gegaan. In Schlanstedt ging Siegfried meteen langs bij de eigenaresse van het landgoed. Zij was verbaasd. Ze had in Berlijn deze vacature enkel en alleen opgegeven, om haar zoon van het slagveld weg te krijgen.

Siegfried was geknakt. Hij kwam in gesprek met de directeur van dat bedrijf, die hem hartelijk opnam en hem zelfs een slaapplek bood. Hij heeft geprobeerd Siegfried op een ander landgoed onder te brengen. Dat bleek moeilijk, alles was al overlopen en niemand wilde graag iemand opnemen. Uiteindelijk heeft hij ons toch ondergebracht bij een vriend van hem. Zijn vriend was opgeroepen en zijn vrouw was een echte stadse. Voorlopig hadden we een dak boven ons hoofd.

Na een hele week kwam Siegfried eindelijk weer terug in Neustrelitz. Ik had grote zorgen om hem gehad en was bijna ingestort. Overal vonden grootscheepse aanvallen plaats en je wist niet of hij deze heelhuids overleefd had. Beide kinderen

waren ziek geworden en ook ikzelf was er niet zo best aan toe. Geen wonder na alles wat er tijdens de vlucht gebeurd was, de stress en niet te vergeten de grote inspanningen na de bevalling. Natuurlijk was dit alles buitengewoon lichtzinnig van me, maar ik ben ervan overtuigd, dat als ik niet van Neuzelle naar huis was gegaan, ik Siegfried nooit meer terug zou hebben gezien. Hij arriveerde midden in de nacht. Ik had uren wakker gelegen en hoorde al van verre zijn voetstappen. Mijn hart klopte wild van vreugde. Toen onze kleine Siegfried zijn vaders stem hoorde, heeft het kind van blijdschap gehuild. Hij hangt toch zo zeer aan zijn vader.

Het was Siegfried een pak van zijn hart, eindelijk onderdak voor ons gevonden te hebben en dat nog wel op het platte-land! In de stad zou hij zijn weggekwijnd. Hij pakte een pakje voor ons uit met gekookte eieren en worst. We konden onze ogen niet geloven. De directeur en zijn vrouw hadden hem wat te eten meegegeven. We hebben van louter geluk en vreugde de gehele nacht niet kunnen slapen.

De volgende morgen lukte het Siegfried zijn auto weer aan de gang te krijgen. Nadat hij ergens een Fahrbefehl had georganiseerd en ik benzine, reden we de deelstaat Saksen door, naar hier in de provincie Magdeburg. De eerste tijd woonden we in Hamersleben, een dorpje vier kilometer verderop. We waren ondergebracht in het herenhuis en hadden nu tenminste een dak boven ons hoofd. Siegfried is in hart en nieren een landman. Hij vond geen rust voordat hij aan de slag kon. Hij pakte op de boerderij van alles aan en veroverde al snel de harten van velen.

Via een tante in Berlijn vonden we Siegfrieds ouders terug en zijn zusje Annemarie. Annemarie was in de deelstaat Pommeren als lerares werkzaam. Siegfried had zijn ouders al in de herfst naar haar toe gestuurd. De twee oudjes hebben tijdens de koude winter een voettocht van bijna 200 kilometer afgelegd, waarna zij met de trein tot aan Hannover gekomen

zijn. Siegfried haalde hen bij ons in huis. Het heeft lang geduurd, voordat zij alle ellende en vermoeienissen te boven waren gekomen. De oude heer was tenslotte al 70 jaar.

Annemarie en Siegfried werkten mee op het veld, zodat wij in ieder geval dagelijks te eten hadden. Het was niet altijd gemakkelijk aan voedsel voor ons allen te komen.

Uiteindelijk vond de totale ineenstorting plaats. De ‘vreemde soldaten’ plunderden alom en bedreven hun onheil.

De mensen verschenen niet meer op hun werk. Daarop hebben Siegfried, Annemarie en ik vier weken lang al het vee verzorgd, we hebben gemolken, de paarden gevoederd, enzovoorts. Dit was zwaar werk. Daarbij kwam nog, dat wij door de ‘vreemdelingen’, als zij weer eens verschrikkelijk dronken waren, voortdurend werden bedreigd. In het dorp was een grote jeneverstokerij en daar ging het wekenlang vrolijk aan toe. Ook daar werd alles geplunderd. Het is ongelooflijk zoveel als er verloren is gegaan, de bevolking zou daar nog jarenlang van hebben kunnen eten. In ieder geval hebben we ook deze tijd overwonnen.

Siegfried probeerde telkens weer een zelfstandige werkplek te bemachtigen, wat hem uiteindelijk in de herfst is gelukt. Hij kreeg in het buurdorp Otteleben het beheer over een boerderij van 90 ha. De eigenaar was ‘Ortsgruppenleiter’ geweest. Hij had zich bij de komst van de Amerikanen door het hoofd geschoten. Vooralsnog zijn alleen wij hier naartoe verhuisd. De ouwelui hebben wij in Hamersleben gelaten.

Ook hier won Siegfried snel de harten van velen. Alle boeren die lid van de ‘Partei’ waren geweest, werden gelijktijdig onteigend. De burgemeester stelde binnen de kortste keren Siegfried aan als ‘Treuhänder’ [bewindvoerder] over al deze onteigende boerderijen. Dit gebeurde echter pas, nadat de Russen ook dit gebied hadden bezet. Toen de Engelsen hier vertrokken, waren we aanvankelijk van plan verder naar het

westen te vluchten, doch wij zagen daarvan af. We hoopten immers nog altijd terug naar huis te kunnen keren...

Wij hebben zelf van de binnenrukkende Russische troepen nauwelijks iets gemerkt. We waren alleen hooglijk verbaasd, dat men de Russen met hun typische voertuigjes zo ver het land in had laten trekken.

In de jaren 1945-1948 werd in de *Sovjet Besatzungszone* de *Bodenreform*, landhervormingen, doorgevoerd. Alle privé-eigendommen groter dan honderd hectare werden onteigend en opgesplitst in kleinere percelen. Naar schatting zeventienduizend grootgrondbezitters raakten hun land kwijt onder het motto *Junkerland in Bauernhand*. Ook circa vijfenveertighonderd bedrijven van naziactivisten werden onteigend.

De *democratische Bodenreform* had zowel politieke als sociale achtergronden. Via de verdeling van het grondbezit wilde men de sociale structuur op het platteland ingrijpend veranderen. Door de herverdeling moesten vooral landloze boeren, kleine pachters en mensen die verdreven waren uit de oostelijke gebieden een eigen bestaan op kunnen bouwen en daarmee hun voedselsituatie verbeteren. In de eerste jaren na de oorlog was de voedselvoorziening dramatisch slecht.

Siegfried ging hier dus als Treuhänder aan de slag en probeerde, zoals altijd, het beste ervan te maken. Hij kon overal het nodige voor elkaar krijgen en alles liep waarachtig naar wens. Natuurlijk was het niet altijd gemakkelijk voor ons, want we wisten hoe het was, huis en erf te moeten verlaten. De gezinnen kregen hun 'Fahrschein' in de hand gedrukt, wat betekende dat zij binnen 24 uur met alleen handbagage uit de gemeente moesten vertrekken. Vervolgens werd hier de Bodenreform doorgevoerd. Siegfried probeerde nog te redden wat er te redden viel, doch de ene na de andere boerderij werd opgedeeld in kleinere kavels.

Een gedeelte van de 'Volksdeutschen' uit het Poolse War-tegau is hiernaartoe gekomen. Zij spreken nauwelijks een woord correct Duits. [Volksdeutschen zijn van oorsprong Duitsers met inmiddels een andere nationaliteit.]

Ook hier heeft zich nu een deel van de landarbeiders die al op de boerenbedrijven werkzaam waren, als 'Neubauern' gesetteld. Het zijn doorgaans communisten.

Deze landhervorming was veel werk. Siegfried was vaak verbijsterd over wat zich daarbij zo al heeft afgespeeld. Wat moet ik daarover schrijven, het ging je vaak aan je hart, deze gang van zaken mee te moeten aanzien. Bijna de gehele maatschappelijke bovenlaag werd gearresteerd, alles werd gereorganiseerd en hervormd. Je zult in Nederland waarschijnlijk daar al wel genoeg over hebben gehoord.

Terug naar ons. De eerste boerderij waar wij woonden, werd finaal opgedeeld. De vrouw moest met haar vijf kinderen de gemeente verlaten.

Wij verhuisden naar de boerderij van haar broer, die net zo groot is. Deze omgeving is een uitgesproken akkerbouwgebied, je hebt hier in het geheel geen veeteelt. Dit was voor Siegfried aanvankelijk een grote verandering.

Ik heb me er over verbaasd, hoe hij altijd weer aan zijn trekken is gekomen. Men splitste hier een Rittergut van 500 ha op in vier boerderijen. De eerste tijd zorgde Siegfried voor dit alles.

We wisten niet wat we moesten doen. Nachtenlang hebben wij wakker gelegen en beraadslaagd. Men bood Siegfried in diverse andere plaatsen de positie van inspecteur aan, doch die functies zouden ook daar beslist niet van lange duur zijn. De landgoederen gingen er allemaal aan, alle werden opgesplitst. Alleen de landerijen van de kerk en erkende zaadteelt- en veeteeltbedrijven bleven bestaan, of men maakte ze tot staatsbedrijven. Alle eigenaren moesten afscheid nemen van hun landerijen.

Vanwege zijn getoonde inzet kreeg Siegfried toestemming, zich ook als Neubauer te settelen. Het was eigenlijk verboden aan voormalige landgoedeigenaren een stuk grond toe te wijzen, de burgemeester was echter voor Siegfried opgekomen.

Toen alles opgesplitst was, besloten wij uiteindelijk ons hier dan ook maar te vestigen. Wat hadden we anders moeten doen? We waren brodeloos en zouden ons gezin, dat nu uit tien personen bestond, nooit van eten hebben kunnen voorzien.

We konden onze mooie woning behouden. Dit huis is werkelijk heerlijk, alhoewel we hier natuurlijk niet alleen wonen. Wij hebben de gehele benedenverdieping. Boven woont de voormalige eigenaresse met haar zoontje, voor wie Siegfried bij de autoriteiten een goed woordje heeft gedaan. Zij heeft ernstige tuberculose en heeft beslist niet lang meer te leven. Het zou moord geweest zijn, haar eveneens op straat te zetten. Ik kan goed begrijpen dat het voor haar verschrikkelijk moet zijn, te moeten aanzien hoe anderen in jouw hebben en houden huzen. Toch is ze blij en dankbaar dat ze hier mag blijven wonen.

Hemel en aarde heb ik moeten bewegen, maar wij krijgen nu onze eigen meubels. In de huidige tijd wil dat heel wat zeggen, doch dat is het organisatietalent in de Hoogendijkse genen. Je moet tegenwoordig relaties hebben en je wil door-drijven, je er niet onder laten krijgen.

Nu wat ons bedrijf betreft. Wij kregen 8 ha ter beschikking uit het eigendom van de Bodenreform. Siegfried slaagde er bovendien in van de gemeente nog eens 6 ha te pachten, waardoor we nu in ieder geval 14 ha akkerland te bebouwen hebben.

Alle begin is moeilijk, klein en bescheiden maakt men weer een start. Neubauern! We moesten het hoofd boven water zien te houden en waren nergens meer bang voor. Het is ongelooflijk hoe hard je zelfs als vrouw geworden bent. Je wordt

het zonder dat je er erg in hebt. Al dit gebeuren heeft zijn sporen op je ziel nagelaten.

Wij kregen een prachtig paard dat ons dit jaar al een veulentje schonk. Siegfried heeft dit paard persoonlijk uit kunnen zoeken. Van de Bodenreform kregen we verder een koe, waarvan we inmiddels een kalf hebben, een vaars die in de herfst gekalfd heeft, en ten slotte een fokzeug die tien biggen wierp. We hebben ook nog tien schapen, twee mestvarkens, twee geiten, waarvan we in het voorjaar de eerste melk verwachten, vier ganzen, vier eenden, een twintigtal kippen, waarbij ik al heel wat jonge diertjes heb groot gebracht, alsmede een flink aantal konijntjes. Er moet tenslotte eten op tafel komen!

We hebben onze kleine boerderij alleen opgezet. Nu wil Siegfried nog een kleine stal bouwen. Met één paard konden we het niet redden. Daarom heeft Siegfried ervoor gezorgd, dat we nog een hengst van de Genossenschaft [Coöperatie] hebben gekregen, zodat we nu twee paarden hebben. We proberen er nog één zelf te kopen, maar dat is hier bijna onmogelijk. Zo ziet ons boerenbedrijf er dus uit. Daarnaast hebben we nog een mooi stukje groentetuin, dat fraai is aangelegd.

Onze akker bewerken we zelf. Siegfried heeft een gehandicapte man aangenomen, die het vee voedert. Ons koetje melken we zelf. Ook dat heb ik hier pas geleerd. Ja ja, zo moet je op je oude dag nog van alles leren. Dat is niet erg. Ik heb nog nooit enig werk geschuwd, je blijft toch wie je bent.

Het ziet er grappig uit, wanneer Siegfried 's morgens op zijn Hollandse klompjes naar de stal gaat, om te melken. Je moet je humor niet verliezen, gelukkig hebben we deze beiden nog. Het werk op de akker wordt gedaan door Siegfried en mij en Elschen en haar zusje die nu ook bij ons is. Voor de drukke tijd hebben we nog een stel vrouwen georganiseerd, die ons komen helpen.

Mijn schoonouders wonen nu bij ons en sinds Kerstmis ook

mijn hospita uit Berlijn. Zij was al een hele tijd in Damerau. Zij helpt nu in de keuken en bij het verzorgen van de kinderen.

Het werken op het land doe ik met plezier, maar het is wel vermoeiend. Je moet nu eenmaal het goede voorbeeld geven en met deze instelling lukt eigenlijk alles.

Hier wordt op de velden veel groente verbouwd. Dit betekende voor ons daadwerkelijk een hele aanpassing. We hebben onze plukerwten al geoogst, ons vlas uitgetrokken, wintergerst binnengehaald en gedorst en ruim 200 zakken aardappelen gerooid. Bijna alle zakken met aardappelen zijn door de Russen in beslag genomen. Natuurlijk worden wij afgerekend volgens onze Ablieferungssoll. Dit betekent dat wij van alles, wat door ons geproduceerd wordt, verplichte hoeveelheden moeten afdragen. Het maakt niet uit of het om kleinvee gaat of om opbrengsten van het land.

We beginnen nu aan de rogge. Het een komt na het ander en weldra is de mooie zomer voorbij. We denken in ieder geval, dat we het wel zullen redden op onze kleine boerderij.

Een deel van de mensen blijkt niet in staat, zelfstandig een boerenbedrijf te runnen. Hoe zouden ze dat ook moeten weten, ze hebben het nooit geleerd. Veel percelen zijn ook te klein om rendabel te kunnen bebouwen. Hoe je het ook wendt of keert, vroeg of laat zullen er veranderingen plaats moeten vinden, zo kan het beslist niet blijven. Zuiver economisch is deze situatie niet vol te houden. Of de Russen op kolchozen [collectieve boerderijen] zullen overgaan, dat weten we niet. De tijd zal het ons wel leren.

Voor mij zijn op dit moment de grenzen het ergste. Het is ellendig dat wij deze niet over kunnen en er zwart overheen gaan, zou ik niet graag willen. Er gebeuren de gekste dingen. Je wilt geen gevaar lopen, hoe graag ik ook bij mijn familie mijn hart uit zou willen storten. Dat is toch anders dan per

brief. Ik verlang werkelijk heel erg naar jullie allemaal, je mag het alleen niet hardop zeggen. Van niemand een fotootje, niets is er meer over van thuis... Alleen een schilderij van het woonhuis van Damerau heeft mijn schoonmoeder kunnen redden, gedragen aan haar borst. Het herinnert ons aan mooie tijden en stemt ons bedroefd, ja, heel erg verdrietig.

Pietje, wanneer je onze beide jongens zou kunnen zien, zou je van ze genieten. Het zijn flinke kereltjes, onze grote trots. Ik denk, dat wanneer wij hen niet bij ons hadden gehad, wij niet zo ver gekomen zouden zijn. Zij gaven ons altijd weer een houvast, want wij moesten er toch voor hen zijn. De kleine Siegfried is nu drie jaar. Hij is zeer verstandig en bedachtzaam, lijkt zeer op zijn vader. De kleine Horst-Dieter is een en al zonneshijn. Het is alsof je onze Muttchen voor je ziet, altijd vrolijk en lachend, met grote stralende ogen. Het is maar goed, dat zij van alle ellende niets hebben overgehouden, hoewel Horst-Dieter lang ziek was en geruime tijd onder medische behandeling stond. Dit was ook met mij het geval, maar onkruid vergaat niet!

Zo, broertjelief, nu heb je eindelijk een levensteken van ons in handen en kunnen we elkaar weer schrijven. Wat zou het heerlijk zijn, als we elkaar konden ontmoeten. Misschien kan jij dat vanuit Nederland organiseren. Er zullen beslist middelen en wegen zijn en voor jou zal het gemakkelijker zijn iets te regelen, dan voor ons.

Hoe gaat het eigenlijk met jou? Ben je al verloofd of misschien wel getrouwd? Ach, er zijn nog zoveel vragen en er is nog zoveel te vertellen na al deze afschuwelijke jaren. Laat spoedig iets van je horen en probeer ons eens te bezoeken, ook al zijn we weer helemaal opnieuw, van voor af aan begonnen.

Het ga je goed, van ons allen de heel, heel hartelijke groeten. Ook Siegfried nodigt je vriendelijk uit, een keertje

hiernaartoe te komen. Hij laat je groeten. Ook ik wens je alle goeds en groet je allerhartelijkst. Schrijf ons gauw!

Een kusje van je zusje, altijd jouw Alida.

Tegenwoordig kunnen wij ons er nauwelijks nog een voorstelling van maken, hoeveel tijd er zo kort na de oorlog overheen ging voordat een brief op zijn bestemming arriveerde. Brieven konden elkaar gemakkelijk kruisen. Even naar Duitsland bellen was niet mogelijk, een bezoekje over en weer nog ondenkbaar.

Ali aan Pieter. Otteleben, 11 augustus 1946:

Enige dagen geleden heb ik (via de familie Verhoeff) waarachtig de eerste brief van jou gekregen. Ik kan je niet vertellen hoe blij ik daarmee was. Ik dacht dat ik gek zou worden. Telkens en telkens weer heb ik de brief gelezen. Het was bijna niet te vatten, ja, ik heb gehuild als een klein kind. Misschien kan je het begrijpen, na al die jaren van grote ontgoocheling, van thuis verdreven, geen dak meer boven je hoofd, het verlies van je ouders en zusjes...

Ik had je een zeer lange en uitvoerige brief geschreven. Hopelijk heb je deze intussen ontvangen en kan jij je een beeld vormen van ons doen en laten hier. Hoe vaak ik niet aan je heb gedacht en met je in contact wilde komen, alle pogingen leden echter schipbreuk.

Pietje, je schrijft me in je brief dat je sinds 4 april 1946 getrouwd bent. Dat was voor ons werkelijk een blijde boodschap. Je moet ons daarover wel wat meer details schrijven. Je weet, de nieuwsgierigheid blijft. Ook moet je ons wat meer vertellen over je bezigheden, überhaupt over alles! Natuurlijk zou ik je ongelooflijk graag ooit eens bij ons willen hebben. Helaas schreef je me, dat een bezoek voorlopig niet is toegestaan. We hebben zoveel op ons hart en er valt zoveel te bespreken, wat onmogelijk zo afgedaan kan worden.

Wat hebben we nu nog te verwachten?! We hoeven geen hoop meer te koesteren, alles is voorbij, alles is weg, economisch volkomen vastgelopen of op de beste weg daarnaartoe, dat is onafwendbaar. Niemand kan er meer uit wijs worden. Loopt eindelijk eens iets, dan komen de Russen weer met een beschikking en voorbij is de pret. Op dit moment ergens een functie bekleden op een landgoed van de staat, blijf daar maar liever met je vingers van af. Siegfried zegt dat je op dit moment het beste zo klein als mogelijk kunt blijven. Het heeft geen zin, iets anders te willen. De tweedracht is te groot en vooral de haat van het volk. Alle intelligentie is weggevaagd en zal hier ook nooit meer getolereerd worden. Ach Pietje, je hoeft alleen maar naar de radio te luisteren en je oren open te houden.

Ik luister vaak naar de Nederlandse radio en geniet alleen al van de taal, het is alsof ik onze ouders hoor spreken. Zo zijn er altijd weer dingen, waar je onwillekeurig op stuit.

Hoe ziet het er nu in Nederland uit en hoe gaat het daar nu met de voedselvoorziening?

In gedachten ben ik vaak bij jullie. Stil en zwijgzaam moet je zijn. Naar buiten toe mag je niets laten blijken, maar innerlijk is het slecht met ons allen gesteld.

Het door de geallieerden overmeesterde Duitsland was in een aantal bezettingszones verdeeld. Ali en Siegfried waren op hun vlucht neergestreken in gebied dat na de verdeling in de Russische bezettingszone bleek te liggen. Met verbijstering en schrik om het hart moesten zij toezien hoe snel en ingrijpend in deze zone door de Sovjets hervormingen werden doorgevoerd met als doel de oprichting van een communistische staat.

Stil en zwijgzaam moet je zijn... Ja, zoals de meesten na de oorlog inderdaad gezwegen hebben en niets van hun ellende en verdriet hebben laten blijken.

Evenals Cobi kende ook Ali het treurige einde van Michiel

niet. Beide zusjes tasten in het duister. Was hij als gevolg van de zware beproevingen tijdens de vlucht gestorven of had hem een ziekte getroffen? Ali twijfelt: 'We weten niet eens zeker of hij werkelijk dood is.'

Het kan bijna niet anders, dan dat Jan ertegen opgezien moet hebben zijn broer te schrijven. Hij begint zijn brief neutraal met felicitaties aan zijn adres.

Jan aan Pieter. Monheim, Gut Altjuddenhof, 16 augustus 1946:

Dit is nu al de vierde brief die ik naar Nederland stuur. De eerste drie aan oom Johan van Spronsen bleven onbeantwoord. Misschien zijn deze niet aangekomen. Omdat ik je adres niet wist, heb ik naar Rotterdam geschreven. Van Cobi heb ik nu vernomen dat je in Amsterdam zit en intussen getrouwd bent. Ik weet weliswaar niet wie mijn schoonzusje is, of zij soms tot de kring van personen behoort die ik toentertijd in Nederland heb leren kennen, maar in ieder geval wens ik jullie alsnog alle goeds toe voor jullie gezamenlijk leven.

Van Cobi zal je al wel hebben gehoord over het lot van de familie. Ik wil daar nu niet nader over schrijven. Eerlijk gezegd had ik niet geloofd dat, toen de Russen januari 1945 Oost-Pruisen binnenvielen, er ook maar iemand levend uit zou komen. Ik kan je niet zeggen hoe blij ik was, toen ik eerst van Ali en vervolgens van Cobi bericht ontving.

Het moeilijkste was het voor mij om, toen de positie van Duitsland steeds benarder werd, toch te moeten inzien dat alle anderen, jij en Vati en hoe ze allen heten die de ondergang voorspeld hebben, gelijk zouden krijgen. Hoe duur en onuitsprekelijk zwaar dit inzicht mij is komen te staan, kan ik je niet zeggen. Het heeft mij mijn ouders, mijn zusjes en al mijn jeugdherinneringen gekost. En je moet nogmaals geheel van

voren aanvangen, rijker geworden aan ervaring, rijker aan levenswijsheid.

De opleiding die ik hier in het Rijnland heb gevolgd, was bijzonder hard, maar ik ben van mening dat het goed geweest is, dat ik destijds hiernaartoe ben gekomen. Hier heb ik uiteindelijk ingezien, wat voor mijn verdere toekomst van doorslaggevende betekenis is geworden. Ik heb mensen uit alle lagen van de bevolking leren kennen en fundamenteel het onderscheid geleerd tussen wat goed en slecht is. Vaak denk je niet meer uit het moeras om je heen te kunnen klimmen, maar het is me altijd nog gelukt. Het is goed, dat ik deze ervaring heb opgedaan, zonder daarbij mijn rechte rug en open geest verloren te hebben. Het leven gaat echter verder en verlangt beslissingen.

Na het beëindigen van mijn leerlingentijd heb ik hier een baan als inspecteur aangenomen en verdien ik 150 mark netto. Op landbouwgebied zou ik tegen iedere taak opgewassen zijn, ik heb alles van de werkvloer af aan geleerd. Mijn doel is zelfstandig te worden, dat wil zeggen, ergens een zelfstandige positie als inspecteur te verwerven, ofwel een boerderij te pachten. Onder de tegenwoordige omstandigheden is dat echter zo goed als onmogelijk. Hoe dan ook, ik ben blij dat ik destijds niet tot de N.S.D.A.P. [Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei] of een van haar gelederen ben toegetreden en daardoor alle deuren achter mij dichtgeslagen zou hebben. Ik kan in ieder geval proberen om verder te komen.

Ik ben al meerdere malen op het Nederlands consulaat geweest om te informeren over de mogelijkheden van emigratie naar Amerika of misschien naar andere gebieden overzee, jammer genoeg tot nu toe zonder succes. Het consulaat in Düsseldorf functioneerde tot voor kort slechts provisorisch. Eerst nu is daar een consul benoemd, majoor Capman. Deze is in dienst bij het Nederlandse leger. Gisteren was ik daar en

heb ik drie kwartier met hem over allerlei zaken gesproken. Hij heeft alles over onze ouders genoteerd en over Schakenhof. Naar zijn zeggen zal hij contact opnemen met een Nederlandse verbindingsofficier in Berlijn, die daar soortgelijke vragen behandelt.

Ik heb hem ook mijn eigen verzoek voorgelegd, of hij mij misschien behulpzaam zou kunnen zijn bij het vinden van een zelfstandige baan als beheerder/inspecteur. Ik vertelde hem ook, dat ik wilde emigreren.

De heer Capman raadde mij ten stelligste af mij hier in Duitsland te verzelfstandigen. Dat heeft geen enkele zin. Europa is één grote heksenketel waarin het voortdurend borrelt. Wanneer je het politieke nieuws hebt gevolgd, wordt duidelijk dat het grote conflict tussen Oost en West nog slechts een kwestie van tijd is. Duitsland ligt in puin en hier een nieuwe existentie opbouwen lijkt kansloos.

De heer Capman denkt dat het beter is, naar Nederland terug te keren, mijn kennis van het Nederlands te verbeteren en Engels te leren en dan, wanneer ik dat zou willen, naar overzee te gaan. Ik ben tot de overtuiging gekomen dat dat de juiste weg voor mij is. Tot nu toe heb ik steeds gearzeld, omdat ik hier een meisje heb, van wie ik waarschijnlijk moeilijk afscheid nemen kan. Hier een andere weg volgen, is echter uitzichtloos. Volgens de heer Capman moet het niet moeilijk zijn om op korte termijn de benodigde papieren te verkrijgen. Mij rest de vraag, waar ik gedurende dat halve tot een heel jaar in Nederland zou kunnen verblijven, tot mijn reis de wijde wereld in. Ik heb intussen geleerd de handen uit de mouwen te steken en zou zelf in mijn levensonderhoud kunnen voorzien, zodat ik niemand tot last zou zijn. Ik wend mij nu tot jou en vraag je mij te schrijven, hoe je over deze plannen denkt en of er een mogelijkheid is om van Nederland naar overzee te emigreren.

In de hoop dat mijn brief eindelijk aankomt en jij mij spoe-

dig schrijft, groet ik je zoals vanouds hartelijk en vanzelfsprekend ook je vrouw. Je broer Jan.

Onverwacht heeft Jan zich hierna bedacht, hij blijft in Duitsland. Hij realiseert zich dat Pieter hem in Nederland niet met open armen zal ontvangen en dat hij daar ook overigens niet welkom zal zijn.

Jan aan Pieter. Monheim, Gut Altjuddenhof, 1 december 1946

De reden dat ik hier blijf is voor mij steekhoudend. Het is toch zeer ongewis, wat mij daar bij jullie te wachten staat. Ik blijf nu eenmaal een 'mof' en daar is niets aan te doen. Mijn Duitse opvoeding zal ik niet kunnen verloochenen en dat zou dus een moeilijke start betekenen.

Daar komt nog bij, dat ik hier nu al een leidinggevende functie in een bedrijf heb. Een dergelijke functie zal ik in Nederland naar alle waarschijnlijkheid niet krijgen.

Ten slotte heb ik ook banden met een oude jeugdliefde. Ik kan haar niet meenemen naar Nederland. Vele hartelijke groeten van je broer Jan.

Voor Teuntje ziet de toekomst er somber en uitzichtloos uit. Aan het einde van de oorlog woonde zij met haar man nog in een groot en comfortabel huis op het terrein van het elite-internaat Oranienstein. Toen eind maart 1945 de oprukkende Amerikanen Diez naderden, moest Teuntje met haar kinderen Oranienstein ontvluchten. Karl ging met de laatste Jungmannen – een groot deel was al opgeroepen om dienst te doen bij de Wehrmacht of de Waffen-ss – op weg richting Führer, het vaderland helpen verdedigen. Teuntje liet hij ontredderd achter, alleen met vijf kinderen, het jongste kind net drie uur oud.

Voor haar man hield Teuntje een dagboekje bij. Zij maakte 'kleine aantekeningen' over de gebeurtenissen tijdens zijn afwe-

zigheid en over haar grote twijfels en gevoelens van angst, nadat gebleken was dat Hitler de oorlog verloren had. Een intense eenzaamheid maakte zich van haar meester.

Teuntje was in het Duitsland van na de oorlog niet de enige die in een dergelijk hachelijke positie verkeerde. Veel vrouwen met kinderen trof hetzelfde lot. Hun echtgenoten waren gevallen of door de geallieerden gevangengenomen. Er was nauwelijks iets te eten en na de vele bombardementen op Duitse steden en de grote toeloop van vluchtelingen uit de oostelijke gebieden, was de beschikbare woonruimte uiterst krap.

Dagboek aantekeningen Teuntje, van 24 maart 1945 tot 12 maart 1946:

24-03-45, Karl wordt herhaaldelijk weggeroepen. Geruchten doen de ronde.

25-03-45, Limburg wordt gebombardeerd. Geweldige bedrijvigheid van jachtvliegtuigen. Wij brengen alles in gereedheid om naar mevrouw Ruppel te vertrekken. Na het avondeten zware ontploffingen, in Diez worden de bruggen opgeblazen.

Karl komt tegen 22:30 uur thuis. Zij [Karl met zijn Jungmannen] moeten weg, alles wordt snel gepakt. In mijn angst heb ik zuster Jessie opgebeld. Ik heb wat bloed verloren. Ons kindje kan iedere dag komen. Ik wilde Karl daar niet meer mee belasten. Doordat zuster Jessie terugbelt, bemerkt hij het toch. Karl haalt zuster Jessie met de fiets op. Met pillen en injecties komen de weeën op gang.

26-03-45, Om 5:00 uur gaan we naar mevrouw Ruppel. Die morgen is het rustig.

Karola wordt om 9:30 uur geboren. Ik ben gelukkig, dat Karl onderweg geen zorgen om mij hoeft te hebben.

Steeds meer bedrijvigheid in de lucht. 's Middags horen we over parachutisten. Limburg ligt onder pantservuur. Veel soldaten zijn op de vlucht, zij willen de Lahn over. Om 16:30

uur heftig machinegeweevuur op vluchtende soldaten. Kogels stuiten af tegen het huis van de Ruppels. Wij moeten barvoets de kelder in.

27-03-45, Om 10:00 uur vragen de eerste Amerikanen bij de Ruppels naar Duitse soldaten.

28-03-45, Oranienstein moet lazaret worden.

29-03-45, De gezinnen moeten Oranienstein verlaten. Mevrouw Ruppel helpt vastberaden.

30-03-45, Grote drukte in Oranienstein. Ook de wijk Freien-diez ligt vol met Amerikanen.

31-03-45, Zuster Jessie gaat voor mij mijn paspoort halen. Ik moet daar echter zelf naartoe. De berichtgeving over de Wehrmacht wordt steeds serieuzer. Het Ruhrgebied is omsingeld. Er vliegen de hele dag veel transportvliegtuigen.

01-04-45, Pasen, allen bezorgen de kinderen wat paasplezier.

09-04-45, Bij dr. Schlichte geweest, vanwege onze woning.

10-04-45, Negers in Oranienstein!

12-04-45, Geen uitzicht op tijdelijke opslagmogelijkheid voor onze meubels.

14-04-45, Met de kinderen Karls verjaardag gevierd. Tot vreugde van de kinderen was er taart. Dit zijn moeilijke dagen voor mij.

16-04-45, Vandaag een grote was gedaan en de tuin van Rother onder handen genomen. Het zijn steeds heerlijke dagen, bijna alsof het zomer is. Waar is mijn liefste? Karola gedijt goed, zij is in een week 170 gram aangekomen.

17-04-45, Bij de burgemeester navraag gedaan. Om het restant van onze meubels uit ons huis te halen, moet ik wachten, totdat de negers weg uit Oranienstein zijn. Er zitten nu politieke gevangenen in Oranienstein.

19-04-45, Geweldige ontploffing. Goebbels spreekt aan de vooravond van de verjaardag van de Führer.

21-04-45, Hevige strijd om Berlijn.

Een tijd lang worden door Teuntje geen aantekeningen meer gemaakt. In die dagen wordt de positie van Duitsland steeds penibeler, totdat de totale ineenstorting een feit is. Op 30 april heeft Hitler in Berlijn zelfmoord gepleegd, waarna op 8 mei de onvoorwaardelijke capitulatie van Duitsland volgt. Duitsland heeft de oorlog verloren! Karls lot baart Teuntje grote zorgen:

11-06-45, Na elf weken eerste post van Karl.

14-06-45, Brief van Karl van 30 april.

05-07-45, Deprimerende zoektocht naar een woning.

06-07-45, Op 25 juni Karl voor het laatst gezien.

Vervolgens noteert Teuntje:

Karl: Fürstenfeldbruck bij München, Oberbayern.

Fürstenfeldbruck was een van de vele Amerikaanse gevangenkampen. Karl was door de Amerikanen gevangengenomen. Hij had besloten zichzelf over te geven.

Nadat zij in maart 1945 de Rijn overgestoken waren, richtten de Amerikanen langs de westelijke oever van de Rijn voor de Duitse krijgsgevangenen provisorische kampen in. Flinke terreinen, meestal open weilanden, werden in beslag genomen en met prikkeldraad omheind, waarna de gevangenen als vee naar binnen werden gedreven.

Na de capitulatie van 8 mei 1945 werden de nog op de diverse fronten aanwezige Duitse soldaten en de soldaten die voor de Russen naar het westen waren gevlucht, eveneens gevangengezet. Ook werden burgers die in de *Partei*, bij de staat of in het bedrijfsleven leidinggevende functies hadden, onder arrest gesteld en samen met de krijgsgevangenen in de kampen ondergebracht.

Nadat de geallieerden verder oostwaarts waren opgerukt, werden door de Amerikanen op Duits grondgebied nog talrijke

andere kampen ingericht. De meeste van deze gevangenkampen werden na enige tijd weer opgeheven en de aanwezige gevangenen overgebracht naar kampen in het Rijngebied.

Naar alle waarschijnlijkheid bevonden zich uiteindelijk vijf tot zes miljoen Duitse gevangenen in de US-kampen aan de Rijn. Bij de invoering van de diverse bezettingszones in juli 1945, werden deze zogeheten *Rheinwiesenlager*, afhankelijk van hun ligging, overgedragen aan de Britten of aan de Fransen.

Teuntjes dagboek gaat verder:

08-07-45, Mevrouw Rotther steelt van een moeder met vijf kinderen groente uit haar tuin. De laagheid is één ding, maar dit, nadat mevrouw Rotther zoveel goeds bij ons ervaren heeft.

09-07-45, Eindelijk kan ik de meubels uit onze oude woning halen.

10-07-45, Alle dagen, bij iedere bezigheid ben ik in gedachte bij Karl. Hij kon geen andere beslissing nemen, daarvoor is hij een te oprechte kerel. Ik hoop dat hij op een dag naar huis zal komen. Hopelijk is het voor hem in zijn gevangenkamp uit te houden. De Fransen lossen de Amerikanen af. Kon ik hem maar één keer laten weten dat de kinderen voldoende te eten hebben en allen gezond en monter zijn.

15-07-45, Iedere dag op zoek naar een woning! Dit is niet erg verheffend!

20-07-45, Er is mij een zolderwoning aangeboden in de Adelheidstrasse.

21-07-45, Woning definitief geregeld.

25-07-45, Een Fransoos pakt mijn horloge af.

27-07-45, Veel opgeruimd en schoongemaakt. Ben benieuwd of de Engelsen werkelijk hiernaartoe komen.

28-07-45, Fruit geplukt in de tuin, 12 zakken met peren.

29-07-45, Bij mevrouw Ruppel bonen geoogst. Het doet goed,

weer eens de wereld in te kunnen kijken. In onze zolderwoning zijn de vensters zo hoog, dat je alleen de hemel kunt zien.

30-07-45, Aardappelen in Oranienstein gerooid. De rit de berg op kost grote moeite.

31-07-45, Bij Ruppel voor ons bonen gehaald.

Tien dagen later noteert Teuntje:

10-08-45, Liefste man, de gehele dag is één gedachte aan jou. Mijn innigste wens, je snel weer hier te hebben, maakt mijn werk lichter. Na de 26ste maart kom ik langzaam weer iets tot rust. Alles is zo ondoordringend. Zonder de hoop dat je iedere dag thuis kunt komen, zou mijn leven onmenselijk zijn. Ik voel me zo eenzaam 's avonds, wanneer de kinderen slapen. Dan komen de vele onbedwingbare verlangens, dan juicht mijn hart, dat ik jouw vrouw kan zijn.

Ik weet hoe oprecht en eerlijk je bent en dat je niemand wat hebt aangedaan. Daarom hoop ik ook nadrukkelijk, dat je eens weer bij ons zult zijn. Onze kinderen zijn godzijdank gezond en goed gehumeurd. Karola, de jongste, maakt het goed.

11-08-45, Een grote dag, twee brieven van mijn liefste. Zo ben je, Karl. Ondanks je situatie gaat van jouw woorden veel kracht uit. Je bent me steeds nabij, ik zal alles doen, zoals jij dat gewild zou hebben.

12-08-45, Acht jaar geleden stonden wij voor de ambtenaar van de burgerlijke stand. Acht jaar! In deze jaren is onze grootste wens kinderen te hebben, in vervulling gegaan. We hebben het als een grote zegen ervaren, ze zo gezond te zien opgroeien. Zo moet het ook onder de nu volledig veranderde omstandigheden blijven. Ik hoop en wens dat bij je terugkeer de kinderen aan je verwachtingen zullen voldoen.

Ach liefste, kon ik maar bij je zijn, zodat jij een antwoord kan geven op al mijn pijnlijke vragen.

Hartverscheurend zijn in jouw brief de woorden, dat je om aardappelen vraagt.

Ons nieuwe onderkomen in de Adelheidstrasse wordt steeds mooier en huiselijker. Nu hebben we weer een thuis. Ik ben vooral blij, dat ik weer meer aandacht aan de kinderen kan besteden. Er heerst weer regelmaat en ik kan voor ze koken. Het is van het grootste belang dat de kinderen in de huidige tijd gezond blijven. We hebben niet veel, dat betekent sparen en zorgvuldig verdelen. Tot nu toe is me dit verbazingwekkend goed afgegaan. De kinderen zien er allen uitstekend uit.

Het onwaardige leuren voor een woning is toch de moeite waard geweest. Het was in feite een genadeaanbod, maar ik ervaar dat niet als zodanig. De drie trappen omhoog heb ik op de koop toe genomen, evenals het feit dat de woning nog geen water heeft. Daarvoor in de plaats hebben de kinderen een grote tuin om in te spelen, met weinig huizen eromheen. Zo kunnen zij ook nu weer in de vrije natuur zijn. Voor het gezond houden van onze kinderen vonden we dit immers van essentieel belang. Straks ga ik met mijn vijf schatten wandelen. Wat zouden wij jou op onze wandeling graag mee willen nemen.

13-08-45, Een gedenkwaardige dag! Acht jaar geleden zijn wij getrouwd. Ik was mij de ernst van deze stap volkomen bewust.

De huidige dag stond in het teken van zeer zware lichamelijke arbeid. De aardappelen in Oranienstein moesten snel de grond uit, opdat daar voor ons nog iets van over zou blijven. Tweemaal ben ik met Henrik en Dierk met een volle zware handwagen de berg naar Diez omhoog gedraafd. Bij de derde keer heb ik Karola opgehaald bij de Ruppels, dus nog een berg extra. Die bergen zijn een ramp!

Ik was goed geluimd. Onze broodmaaltijd in de middag, buiten bij het broeiraam, was heerlijk! Brood met wat vlees, dat over was van zondag, een tomaat, kaas en jam!

Karola is twintig weken oud en weegt nu 5690 gram.

Ik wil mijn dag eindigen met innige gedachten aan mijn liefste ver weg. Slaap lekker mijn lief, in je meedogenloze gevangenschap.

14-08-45, Iedere kleine feestdag blijft de kinderen bij. Daarom heb ik alsnog voor onze trouwdag voor bij de middagkoffie pannenkoeken met kwarkvulling klaargemaakt. De kinderen hebben heerlijk gesmuld.

Eind augustus schrijft Teuntje voor de eerste keer in haar dagboekje iets over haar familie. Door Karls lidmaatschap van de Partij en zijn leidinggevende functie in Oranienstein, was in de loop der jaren het contact met haar Nederlandse ouders moeilijk geworden en verwaterd. Na haar huwelijk was zij nooit meer in Schakenhof geweest.

Teuntje is eenzaam, haar woorden zijn schrijnend, wanneer zij zich afvraagt of zij van haar familie ooit nog iemand terug zal zien. Ze probeert moedig haar lot te dragen, maar het gaat haar steeds moeilijker af:

20-08-45, Jans liefde, mejuffrouw Lydia Merz, duikt bij ons op. Ze had ons adres op het Einwohnermeldeamt vernomen. Jan is beheerder in Langenfeld bij Düsseldorf. Hopelijk komt hij ook zelf een keertje langs.

22-08-45, Vandaag is het de verjaardag van moeder Hoogen-dijk. Waar kunnen zij allen zijn? Zal ik hen ooit weerzien?

Wij gaan vaak naar tante Ruppel om wat te helpen. De regen die al enige weken aanhoudt, veroorzaakt veel schade. De tarwe groeit flink uit. Ik loop vaak licht gekleed in de regen met alle kinderen naar huis. In het gezelschap van de kleintjes gaan mij zulke omstandigheden gemakkelijker af. Met een liedje gaat het monter voorwaarts. Al het hout dat wij onderweg tegen komen, wordt meegenomen.

23-08-45, Dierk brengt twee manden met pruimen mee naar huis! Een snoezige onbekende dame staat met spinazie voor

de deur. Ze heeft de groente gebracht, omdat de spelende kinderen op haar vraag of wij een groentetuin hebben, ontkennend hebben geantwoord.

24-08-45, Kolen de kelder in gesjouwd.

25-08-45, Hout gehakt! Verschrikkelijk die knoesten in dat hout!

26-08-45, Zondag! Na lange tijd, een mooie dag. De zon schijnt, het regent niet. Mijn hart is vol verlangen naar mijn liefste. Hoe zal het met hem gaan. Wat weet hij over ons?

27-08-45, Vanmiddag bij mevrouw Ruppel. Ik pak al het werk aan, dat buiten op het veld gedaan moet worden.

28-08-45, Ik doe het werk bij mevrouw Ruppel graag. Op deze zonnige dagen kunnen de kinderen daar heerlijk buiten in hun zomerse kleding rondrennen.

Toen ik 's avonds om 7:00 uur naar huis kwam, waren mijn huissleutels weg. Natuurlijk was ik zelf onachtzaam geweest. Ik had deze bij mevrouw Ruppel laten liggen. Dit was echter een moment, dat mij alles te veel werd. Moedeloos legde ik Karola weer in de kinderwagen die nog in de tuin stond, de andere vier speelden in de gang. Ik had thuis nog zoveel werk te doen, de kinderen hadden honger en het was al laat geworden.

Alleen met onze vijf kinderen en mijn hart vol verlangen naar Karl...

Teuntje werkt hard mee op het land, om een beetje eten bij elkaar te verdienen. Ze gaat ook in de omgeving bedelen om groente en fruit voor haar kinderen. Dit valt haar zwaar, maar om te overleven blijft haar geen andere keuze:

31-08-45, Naar Elly Schmidt in Birlenbach gereden, om daar naar fruit te vragen. Elly gaf mij voor de kinderen appels en groente mee. Bij Doss kreeg ik 25 pond wortelen.

01-09-45, Karola huilt plotseling veel. Zij heeft pijn aan haar oortjes.

02-09-45, In de nacht moet Henrik flink overgeven en hij heeft diarree. Anke is bezaaid met rode vlekjes. Ik ben mijn dagboekje weer eens ontrouw geworden. Door het vele werk heb ik weinig tijd. Tien lange dagen achtereen heb ik bij mevrouw Ruppel op het land gewerkt. Commentaar overbodig!

22-09-45, Innig dankbaar kreeg ik vandaag post van mijn liefste man. Hij is voor mij voortdurend een bron, waaruit ik kracht kan putten.

02-10-45, Henrik is vandaag jarig. Zeven jaar wordt hij, een lief kereltje. Hij was zielsgelukkig met een paar appels en chocolade. Vandaag gaat hij voor het eerst naar school.

08-10-45, Ik heb financiële ondersteuning aangevraagd en Dierk voor school aangemeld.

10-10-45, Willi is ziek. Mevrouw Ruppel stuurt de ploeg, terwijl ik de ossen drijf.

Mijn handen zijn zo zwart als aarde, vol met schrammen en kloven, maar wat geeft het.

15-10-45, De eerste schooldag voor Dierk. Alles verloopt goed, dat wil wat zeggen! Hij krijgt een 'brezel' [krakeling], een zaligheid voor het kind.

16-10-45, De heer Doss heeft op wonderbaarlijke wijze de schoenen van Henrik gerepareerd. Wat ben ik hem dankbaar!

22-10-45, De heer Deich brengt van Jan uit Düsseldorf een koffer en een pakket. Grote vreugde, de kinderogen stralen!

Vervolgens stel ik op mijn rechterarm een rode streep vast, vanaf een wondje op mijn hand. Denkend aan mijn vijf kinderen, overvalt mij plotseling een grote angst. Lieve Heer, moge ik behouden blijven voor hen! Wat zouden zij zonder mij moeten beginnen? In de door de maan helder verlichte nacht ben ik naar het ziekenhuis gegaan en heb me daar laten verbinden. [Het ziekenhuis lag schuin tegenover Teuntjes woning.]

Nu is het verder afwachten. Door deze kleine aanval ben

ik gedwongen mijn werkzaamheden bij mevrouw Ruppel te beëindigen. Ik ben dankbaar, dat ik door deze arbeid mijn kinderen van groente heb kunnen voorzien.

Uit Jans brief verneem ik dat mijn zwager Horst Wolff aan een zware keelontsteking overleden is. Ik hoop toch zo dat God mijn zusje Jo verlost heeft uit haar zware lijden van enige maanden geleden. Wat een tragedie voor deze twee. Mijn zwager heb ik niet gekend. Jockel heb ik de laatste keer bij de geboorte van Henrik gezien...

01-11-45, Het been is niet beter. In het ziekenhuis wordt mij absolute rust voorgeschreven. Er is gevaar dat de wond tot ettering overgaat. Met geweldige pijn ben ik naar mevrouw Doss gereden en heb ik haar gevraagd mij te helpen. De komende drie dagen zal er voor ons worden gekookt door mevrouw Doss, mevrouw Hofmann en mevrouw Stein. Zuster Jessie heeft de regie. Anke gaat naar mevrouw Doss en Tile naar mevrouw Hofmann.

Ellendige gedachten bekruipen mij. Als door een wonder ontvang ik juist vandaag post van mijn liefste. Ik voel mij altijd ten zeerste met hem verbonden. Kon ik hem maar vertellen dat wij leven. Na zijn lieve, goedbedoelde woorden wordt ik weer rustig. Ik dwing mezelf in bed te blijven, omdat de koorts tot 39 graden is opgelopen. Alles moet maar gaan, zoals het gaat. Ik wil en moet voor de kinderen gezond worden.

03-11-45, Van Ali een brief en ook van moeder Westermann de eerste post ontvangen. Kon toch maar één iemand eens naar mij toe komen, ik kan de vijf kinderen niet aan hun lot overlaten.

04-11-45, Ik probeer op te staan, het gaat niet goed.

08-11-45, Zo langzamerhand gaat het weer, hoewel mijn been nog zeer zwak is.

10-11-45, Anke en Tile komen weer thuis. Wat een vreugde! Lieve Anke, ik moet telkens weer naar haar kijken, naar haar stralende ogen in het prachtige kindergezicht.

13-11-45, Omdat mijn man niet anders van mij zou verwachten, vier ik met de kinderen mijn verjaardag.

19-11-45, Post van mijn liefste. Wat goed van hem, dat hij altijd schrijft.

20-11-45, Henrik loopt al wekenlang rond met kapotte knieën, telkens weer nieuwe etter. Inmiddels heeft hij ook de waterpokken en een flinke steenpuist op zijn bovenbeen. Hij ligt op de hoekbank in de keuken. Hij heeft koorts en veel pijn.

24-11-45, Wij krijgen water.

26-11-45, Brief nr. 7 van Karl, geschreven in mei. Ook al is de brief oud, de woorden geven mij moed.

27-11-45, We hebben nogmaals hout van Menzel gekregen. Ik heb het zelf gehakt en alles de kelder in gedragen. Ik was reuze blij met dit onverwachte brandhout. Tot nu toe werden mij pas vijf zakken, voor 14,50 RM, toebedeeld.

01-12-45, De kinderen hebben dennentakken in het bos verzameld en samen hebben we de adventskrans gevlochten. Terwijl ik nog bezig was, ons kleine thuis feestelijk voor advent te versieren, kwam mevrouw Metz met het nieuws dat allen die na 1 september 1939 naar Diez waren verhuisd, weer terug moesten naar de omgeving, van waar zij kwamen. Als reden werd aangegeven dat mensen die uit de oostelijke gebieden waren verdreven, hier gehuisvest moesten worden. Dit waren vreselijke minuten voor mij, zo zonder iemand die mij helpen kon. De heer Neuser zei 's avonds, dat vooraleerst de mensen in de Engelse zone op transport gezet zouden worden. We moeten dus maar afwachten.

02-12-45, Met de kinderen advent gevierd.

04-12-45, Na enkele weken gaat Henrik weer naar school, een braaf en gemoedelijk kereltje. Karl zou het goeddoen, wanneer hij de kinderen kon horen zingen en bidden. Geheel in de geest van Karl heb ik de jongen op school opgegeven voor godsdienstles.

Ik wil niet verhelen, dat mijn zwaarste dagen die zijn, waar-

in ik worstel met mijzelf. Moge God mij kracht geven, dat hij mij behoudt voor onze kinderen. Deze troosteloze eenzaamheid, zonder ook maar één dierbaar iemand te kunnen spreken... Geen vader, geen moeder, mijn zusjes zoek, de moeder van mijn liefste ver weg... Ik maak mij grote zorgen over het lot van mijn liefste. Hoe lang houdt men hem gevangen. Zal hij nog naar Frankrijk worden overgebracht? Ik weet, dat mijn liefste leeft. Dat zou voor mij een troost moeten zijn en mij hoop moeten geven.

07-12-45, Alle kinderen hebben de waterpokken.

Een week later krijgt Teuntje bericht van Karl:

15-12-45, De eerste kaart uit gevangenschap! Diep ontroerde vreugde.

Mijn lief, mijn ziel verlangt naar je, zoals nog nooit daarvoor. Wat een ellende, dat we niet met elkaar kunnen spreken. Ik zal vechten en Onze Lieve Heer vragen, dat ik deze tijd mag doorstaan.

16-12-45, De brief van de eerste advent kwam op het moment dat ik ernstig worstel met mijzelf. Lieve Heer geef mij kracht. Mijn heimwee is zo onmetelijk groot.

10-01-46, Liefste man, ik wil dan pas weer schrijven, wanneer ik innerlijk tot rust gekomen ben. Wat was de zomer mooi, toen mijn hart nog onbezorgd was. Inmiddels ben ik op van de zenuwen. Overdag word ik doodmoe van het lawaai van de kinderen in één en dezelfde ruimte. Mijn gedachten laten mij niet meer los en de nachten zijn niet bepaald verkwikkend.

Ik wens toch zo vurig, dat eindelijk, eindelijk iemand eens naar mij toe zou kunnen komen. Dan zou ik geestelijk meer afleiding hebben. Alles is zo ver weg in mijn herinnering. Alles lijkt zo onwaarschijnlijk. Kon je maar je armen om mij heen slaan, zodat de spanning van mijn ziel kan wijken. Ik ben nu eenmaal niets zonder jou.

Dan treft Teuntje een volgende slag. Ze hoort wat haar beide ouders en haar zusje Truus is overkomen. Door de politieke ambities van Karl en zijn nazisympathieën was Teuntje lang gescheiden van haar ouders. Pas nu kan zij de houding van haar vader begrijpen en ziet ze in, hoe zinloos de verwijdering tussen Michiel en haar is geweest.

13-01-46, Liefste man, kon ik maar troost bij je vinden. Gisteren kreeg ik via Jan de verschrikkelijke zekerheid, dat vader mishandeld en door de Russen doodgeschoten is. Frauenburg, waar moeder bij de lieve zieke Jo verbleef, is met de grond gelijkgemaakt. Heinrich en mijn lieve zusje Truus hebben met hun vijf kinderen zelfmoord gepleegd, om niet in de handen van de Russen te vallen. Cobi dook het einde van het jaar met een telegram en een brief op bij Jan.

Vaak denk ik, dat ik het niet red. Kon de hemel zich maar over mij ontfermen.

Je weet, hoe dubbel zwaar dit alles weegt, omdat ik vader nu ruim acht jaar en moeder vijf jaar niet meer heb gezien. Onze wereldbeschouwing scheidde ons van vader, terwijl nu wederzijds begrip mogelijk zou zijn. De wetenschap dat deze trotse, rijzige man mishandeld werd en vervolgens doodgeschoten is, is voor mij nagenoeg ondraaglijk.

Kon je maar hier zijn en je hand op de mijne leggen. Ik ben in mijn diepste ziel zo ziek. Ach, was ik maar niet zo grenze-loos alleen. Laat de hemel mij helpen.

06-02-46, Liefste man! Ik ben bij zuster Jessie. Wij zullen haar nooit kunnen vergoeden, wat zij niet alles voor ons heeft gedaan. Zij begrijpt mij en mijn nood. Ik wil dapper vechten, totdat ik mijn oude blijdschap terug heb. Ik wens niets liever dan jou weer bij ons te hebben, zodat ik mijn innerlijke rust terug kan vinden. Het wachten valt mij, na alles wat ik heb meegemaakt en na de treurige berichten uit Oost-Prusen, waanzinnig zwaar. Ik wil volhouden, liefste man, maar mocht

mij dat onverhoopt niet vergund zijn, dan weet ik, in welke nood jij bij je thuiskomst zult verkeren. Je zult echter ook weten, dat ik je altijd in grote liefde toegedaan was. Wees dan niet vertwijfeld met onze vijf kinderen. Misschien is een mannenhart toch sterker. Ach, wanneer ik aan onze vijf lieve schatdebouten denk... Ik zal zielsgelukkig zijn, wanneer we op een goede dag deze woorden samen kunnen lezen, want dan is al onze nood voorbij, dan hebben wij het allebei gered. Dan heeft God ons willen helpen.

12-03-46, Liefste man, ik heb je toch zo nodig. Het lukt me nog steeds niet de raadselen des levens te ontwarren. Het besef dat alles in mij gebroken is, kwam pas laat en juist tijdens de donkere wintermaanden die toch al zo tot piekeren stemmen. Je weet hoe wij al die jaren in eenvoud hebben geleefd, nu is alles stuk. Kon ik maar een keertje met je praten. Ik durf te stellen dat ik dan weer een ander mens zal worden en dat mijn oude levensvreugde weer terug zal komen. Zo word ik geleefd door mijn gedachten, zij laten mij niet meer met rust. Moge het mij gegeven zijn spoedig weer innerlijke vrede te hebben.

Hier stopt het dagboekje. Teuntje heeft het niet meer kunnen opbrengen verdere aantekeningen te maken. Uit een brief van Cobi aan haar vriendin Margot wordt duidelijk waarom:

Cobi aan Margot Niebuhr-Rose, 8 juli 1946:

Teuntje heeft een zwaar noodlot te dragen. Het zal nog jaren duren voordat Karl vrij zal komen. Hij wordt gerekend tot de 'Hauptverbrecher' [hoofdschuldigen]. Zij is zwaarmoedig van aard, alle ellende kropt zij op en daardoor is zij volkomen uitgeput.

Vier jaar lang had Teuntje geen enkele brief meer van haar broer Pieter ontvangen. Pieter had bij zijn laatste bezoek in 1941 erva-

ren hoezeer zijn zusje in een andere wereld leefde. Nazi-Duitsland was zijn wereld niet. Hij wilde daar niets mee te maken hebben en had de contacten met Teuntje en haar man verbroken.

Zoals Michiel en Pieter hadden voorspeld, was het Duitse Rijk ineengestort. Hitler had zijn oorlog niet alleen verloren, ook was aan het licht gekomen welke onvoorstelbare wandaden zich in de concentratiekampen en elders hadden afgespeeld. Volgens Pieter kon het niet anders, dan dat Teuntjes man als leider van een nazi-opleidingsschool, en met hem diens vrouw, daarvan geweten moeten hebben. Met grote aarzeling en met de nodige reserves had hij Teuntje na zo lange tijd nu toch geschreven.

Teuntje aan Pieter. Diez, 2 juli 1946:

Mijn lieve Piet!

Wat was dat gisteren een feestdag, toen ik je brief van 21 april 1946 in mijn handen hield. Je leeft! Ook ik heb geprobeerd contact met je te zoeken, maar helaas tevergeefs. Laat me je allereerst hartelijk omarmen. Ik ben nooit te weten gekomen, waarom je niet meer geschreven hebt. Bij de geboorte van Tile, nu vier jaar geleden, ontvingen wij een laatste groet.

Ook jouw vrouw begroet ik allerhartelijkst. Ik ben blij voor jou, dat je nu een thuis hebt en dat jouw lieve vrouw je kan helpen bij het dragen van alle harde tegenslagen die ons getroffen hebben. Het valt mij zwaar je te moeten schrijven, maar je moet de waarheid weten.

In februari 1945 ontvingen wij in Oranienstein van Ali het bericht dat zij met haar man en haar twee jongens Oost-Pruisen had weten te ontvluchten. Zij wonen nu in Ottleben.

Vervolgens vergingen vele bange maanden van afwachten tot rond de kerstdagen 1945 een telegram van Cobi bij Jan opdook. Van Cobi ontvingen wij verschrikkelijke berichten.

Wees sterk, lieve Piet, onze vader is door de Russen doodgeschoten.

Moeder verbleef bij onze lieve zieke Jo. Frauenburg schijnt met de grond gelijkgemaakt te zijn. Er bestaat weinig hoop dat wij van onze lieve Mutti en van Jochen ooit nog iets zullen horen.

Over Truus met man en hun vijf kinderen weten wij met zekerheid, dat zij zelfmoord hebben gepleegd om niet in handen van de Russen te vallen.

Horst, de man van Jo, die nog in Engelse gevangenschap gezeten heeft, stierf vijf dagen na zijn vrijlating aan een etterende ontsteking aan zijn amandelen.

Cobi zelf was negen maanden in Russische gevangenschap. Zij is nu bij mij en zal jou zelf schrijven.

Jan heeft een aanstelling als beheerder op een landgoed bij Düsseldorf. Hij is verloofd.

Ik had je graag wat anders geschreven.

Wat er van ons geworden is?

Op 26 maart moest Karl ervandoor met zijn jongens (Jungmannen). Ons vijfde kindje zag drie uur daarvoor het levenslicht in een kleine boerderij aan de Lahn nabij Oranienstein.

Karl moest weg. Wij lagen onder schot. De Amerikanen stonden voor de deur, de oorlog was verloren. Bange, bezorgde maanden om Karl volgden. Hij is in Amerikaanse gevangenschap geraakt. Wanneer hij vrij zal komen? Ik weet het niet. Indien je wilt, schrijf hem dan, hij zal zich beslist verheugen.

Onze vijf kinderen zijn allen gezond en monter.

Nu hoop ik spoedig weer iets van je te horen, dan schrijf ik ook wat uitgebreider. Schrijf ook rustig, wanneer je wrok tegen ons koestert, dat bevrijdt. Wij zijn je in ieder geval een hartelijke broederlijke liefde toegedaan.

Onze lieve, goede Mutti... En hoe moest onze trotse vader zich niet vernederen! Geloof me, dat ik in mijn eenzame zolderwoning vele bittere weken en maanden heb doorstaan.

Ik groet je heel hartelijk, Teuntje.

Teuntje (vanuit Diez) aan Pieter, 18 augustus 1946:

Ik wilde je al direct voor je lange brief van 14 juli bedanken, maar wat is er niet allemaal te doen met vijf kleine kinderen. Ik weet echter dat Cobilein je gelijk geschreven heeft. Gisteren arriveerde jouw brief aan haar. Ik heb deze ook gelezen.

Wat ben ik blij dat het contact eindelijk weer hersteld is. Het verheugt me ook zeer, dat het je naar omstandigheden goed gaat.

Je vraagt Cobi nadrukkelijk naar Nederland te komen. Ik kan dit goed begrijpen en gun het haar ook zeer. Ze zal je over haar plannen geschreven hebben. Ik zou echter graag willen, dat ze nog een poosje bij mij bleef. De levensomstandigheden zijn voor mij heel, heel hard. Mijn belangrijkste zorg is, dat ik mijn kinderen in leven behoud en dat er voor hen voldoende te eten is. Ik heb bij een kleine boer een stukje land gekregen, waarop ik voor de kinderen groente verbouwen kan. Je kunt hier niets kopen. Ik zou daar trouwens ook het geld niet voor hebben gehad. Deze boer wil me dit stukje land weer afpakken. Om het te kunnen behouden, ga ik nu al vanaf het voorjaar 's middags zes uur op het veld helpen. Aanvankelijk wisselden Cobi en ik elkaar af. Nadat Cobi een keertje boos geworden is, doet zij nu voor mij de huishouding en de kinderen. Ik doe alle werkzaamheden die op het land gedaan moeten worden. Nu in de oogsttijd heb ik 's avonds en 's morgens aren gelezen, om voor de kinderen wat griesmeel tegen andere etenswaren te kunnen ruilen.

Cobi is mij zo dus een dierbare hulp. Wij kunnen goed met elkaar opschieten, nadat wij elkaar eerst nader moesten leren kennen. Ik had haar immers negen jaar niet meer gezien. Ik hoop toch zo, dat ze deze winter blijft, want ik zou werkelijk niet weten hoe ik het zonder haar met mijn lieve kindertjes moet redden. Karola is op een moeilijke leeftijd. In de winter kan ik haar nauwelijks meenemen naar het werk. Een meisje

kan ik er niet op nahouden, dat is uitgesloten. Het is al moeilijk genoeg voldoende eten op tafel te krijgen. Dat gaat voor. Ik krijg daarvoor maar een kleine financiële bijdrage.

Dat Cobi altijd al zo onbaatzuchtig heeft geholpen, gaat mij aan het hart. Maar wij wilden ons wederzijds behulpzaam zijn en daarom vraag ik ook jou hartelijk, dat te doen wat in je macht ligt. Het allerliefste zouden we willen, dat je een keertje naar ons toe kwam. Zou dat mogelijk zijn? Er zijn dingen, waar ik liever niet over schrijf. Het vertrek van Karl, de geboorte van onze kleine Karola, de zorg voor de kinderen en het verleden, alles is zo verschrikkelijk, dat ik vol afschuw aan de achter mij liggende maanden denk. En wat zal er nog komen?

Zonder mijn innige liefde voor Karl en mijn geloof in zijn trouw en eerbaarheid, zou ik niet weten waar ik vandaag de dag zou staan. Karl is aan het einde van de oorlog in Amerikaanse gevangenschap geraakt. Hij heeft bij de ondervragingen naar waarheid geantwoord. Zoals verwacht werd, is hij rond Pinksteren 'geïnterneerde' geworden. Ik bewonder hem, hoe hij zijn lot draagt. In zijn hart verlangt hij naar zijn vrouw en kinderen. En wat heeft hij nu eigenlijk gedaan? Hij heeft fatsoenlijk gewerkt en geleefd. Ik zou mij schamen, mij heden onder de mensen te begeven, wanneer dat anders geweest zou zijn. Wij leefden op een eiland der gelukzaligen en hebben er geen vermoeden van gehad, wat zich om ons heen heeft afgespeeld. Ook wij zijn misleid en geloof me, dat de ineenstorting ontzettend hard bij ons is aangekomen. Het is nog steeds verschrikkelijk.

Ik krijg de meest hartverscheurende brieven van Karl. Na zijn internering is alles zeer bitter geworden. Eén kaart mag hij per maand schrijven, nog minder te eten, enz.

Wat kunnen we hieraan doen, lieve Piet. Kon ik maar een keertje met je praten! Voor alle duidelijkheid, ik verwacht van jou geen financiële hulp. Met de kinderen moet ik het zelf zien te redden. Maar kunnen we misschien wat voor Karl doen?

Ik reken op een scheiding van jaren. Je kunt je er geen voorstelling van maken, hoezeer ik lijd en desalniettemin moet ik dankbaar zijn, dat mijn liefste leeft.

Heeft Jan je al geschreven?

Nu wacht ik met spanning op een brief van jou. Ik wens jou en je vrouw alle goeds. Heb elkander lief, dat maakt het leven draaglijk.

Ik groet je, zoals vanouds hartelijk en toegenegen, Teuntje.

Teuntjes situatie stond niet op zichzelf. De meeste Duitsers trof eenzelfde lot. De intensieve bommentapijten, de oprukkende vijandige legers, de waanzinnige verdedigingsoorlog. Na de totale ineenstorting heerste er alom ontredde-ning. De kapotte steden, de voedseltekorten, het niet weten of je de dag van morgen zal halen.

Na het breed bekend worden van de meedogenloze terreur door het eigen regime, volgde de ontkenning: *Wir haben es nicht gewusst*. Met de woorden van Teuntje: 'Wij leefden op een eiland der gelukzaligen en hebben er geen vermoeden van gehad, wat zich om ons heen heeft afgespeeld.'

En al snel zag de Duitse bevolking zichzelf ook als slachtoffer, slachtoffer van de nationaalsocialisten. Het was een oorlog geweest, die zij niet hadden gewild, zeiden velen.

Het zal niemand verbazen, dat men in het Nederland van toen sceptisch stond tegenover uitspraken als die van Teuntje. In tegenstelling tot haar zusje, voelde Ali de terughoudendheid van haar broer intuïtief beter aan. Behoedzaam probeert zij Pieter en Teuntje weer nader tot elkaar te brengen.

Ali aan Pieter. Otteleben, 17 september 1946:

Ik heb nog steeds geen post van je, alleen de eerste brief via de Verhoeffs. Ik heb al een aantal keren aan je geschreven, hopelijk zijn de brieven aangekomen.

Onlangs kregen we bezoek van de heer Kamp uit Gerdauen. Hij had veel te vertellen. Zeer velen is het gelukt uit onze regio weg te komen. Je vraagt je daarom steeds weer af waarom juist de mensen die jou dierbaar waren, slachtoffer geworden zijn. Ik kan daar met m'n verstand niet bij. De heer Richter van Grüneberg heeft zich nog thuis door het hoofd geschoten.

Boswachter Schulz is Oost-Pruisen uit gekomen, evenals vele andere landgoedeigenaren. Men is blij voor iedereen die het heeft gehaald.

Ik heb buitengewoon veel medelijden met Teuntje, zij lijdt enorm onder alles. Ze had eigenlijk altijd al een ander karakter dan wij. Zij schrijft mij heel weinig, meestal alleen maar een kaartje. Ik kreeg nu een brief van haar, deze heeft mij diep geschokt. Natuurlijk is het niet gemakkelijk vijf kinderen te verzorgen, niets te eten... Cobi en Teuntje werken hard, enkel om een klein stukje land bij een boer te behouden. Wagens opsteken, het hooi aan oppers zetten, enz. Ze krijgt voor haar vijf kinderen acht pond aardappelen voor tien dagen, geen levensmiddelen. En dan te bedenken, dat wij voldoende aardappelen hebben, maar vanwege die domme grenzen niets kunnen sturen, hoogstens pakjes van een pond. Ik maak echter geregeld pakketjes, die ik zo de grens over meegeef. Op deze manier heb ik tarwe geruild voor wol, opdat ik voor de kinderen voor de winter iets warm kan breien. De zorgen blijven.

Teuntje schreef ook dat Karl verschrikkelijk honger moet lijden. Zij droogt groente en stuurt deze aan hem op. Zij smeekt mij hem levensmiddelen te sturen, opdat hij in het kamp niet verhongert.

Ik heb er behoefte aan om met de broers en zusjes eens een goed gesprek te hebben. Siegfried laat mij echter de grens niet overgaan, hoewel zeer velen dat doen. Er zou misschien wat kunnen gebeuren. Ik moet daar niet aan denken, daarvoor ben ik te zeer aan mijn kinderen gehecht. Nu, mijn lieve Pietje, wacht ik dagelijks op een bericht van jou.

Schrijf ook eens aan Teuntje. Zeker, zij hebben fouten begaan. Je moet hun deze niet verwijten maar eerder helpen, hen weer op het rechte pad te brengen. De kinderen lijdten daar het meeste onder. Karl is daadwerkelijk niet de slechtste geweest. Hij heeft ons persoonlijk de ondergang al voorspeld, toen wij tijdens de winter van 1943 bij hen waren. Het was één grote waanvoorstelling.

Karl had in 1943 al voorzien, dat de ineenstorting van het Duitse Rijk slechts een kwestie van tijd zou zijn, aldus Ali. Het machtsvertoon van de nationaalsocialisten zou één grote waanvoorstelling zijn geweest... Waarom is hij, na tot dat inzicht gekomen te zijn, dan toch op zijn post bij de NPEA Oranienstein blijven zitten? Was aanzien binnen de Partij voor hem belangrijker geweest dan integriteit en rechtvaardigheid? Waarom was hij bij het naderende einde nog met zijn Jungmannen richting Führer getrokken om Duitsland te redden van de ondergang?

Na hun overwinning hadden de vier bezettingsmachten een proces tot *Entnazifizierung* van Duitsland en Oostenrijk ingezet, waarbij de Duitse en Oostenrijkse maatschappij en cultuur, economie en justitie, politiek en pers gezuiverd moesten worden van alle nationaalsocialistische invloeden.

Ook Pieter heeft Karl om rekenschap gevraagd. In Pieters archief bevond zich een volledig door Karl ingevuld vragenformulier *Meldebogen auf Grund des Gesetzes zur Befreiung von Nationalsozialismus und Militarismus vom 5.3.1946*, en daarnaast een opvallende, welhaast sarcastische brief van Karl.

Karl aan Pieter. Regensburg, 6 oktober 1946:

Sinds ik enige tijd geleden via Teuntje jouw zeer lieve brief van 14 juli heb ontvangen, ben ik van plan geweest je te antwoorden.

Ik spreek je mijn dank uit, dat jij mij als eerste hebt geschreven. Ook ben ik je dankbaar, dat jij in je brief tegenover je zusjes en ook tegenover mij je gevoelens na alle verschrikkelijke gebeurtenissen tot uitdrukking hebt gebracht.

Sinds het vonnis in Neurenberg behoor ik tot die mannen, die lid zijn geweest van een misdadige organisatie, namelijk de ss. Nu ben je natuurlijk ontsteld. Ik wil je in het kort over mijn misdadigersloopbaan informeren.

Na mijn terugkeer uit Engeland, waar ik 1932-1933 was, ben ik in november 1933 toegetreden tot de SA en heb het daar in 1939 tot Obertruppführer gebracht. In de herfst van 1941 ben ik overgestapt naar de Allgemeine ss, omdat ik daar een met mijn functie overeenstemmende rang zou krijgen en geen actieve dienst meer hoefde uit te oefenen. November 1944 werd ik Hauptsturmführer bij de Allgemeine ss en gelijktijdig Obersturmführer bij de Waffen ss.

De *Sturmabteilung [SA]* was de paramilitaire gevechtsorganisatie van de NSDAP tijdens de Weimarrepubliek. Deze organisatie speelde een doorslaggevende rol bij de opkomst van de nationaalsocialisten. De *Schutzstaffel [SS]* werd in 1925 opgericht, met als hoofdtak de persoonlijke bescherming van Hitler. Na 1934 werd de ss het elitekorps van de nazi's en het veiligheids- en terreurapparaat van Hitler. De *Allgemeine ss* was de civiele afdeling binnen de ss-organisatie, vooral belast met administratieve taken, terwijl de *Waffen ss* de bewapende tak van de ss vormde.

Zo raar als het misschien klinkt: ik heb noch bij de Allgemeine ss, noch bij de Waffen ss ook maar één dag dienstgedaan, ik heb geen ss-eed gezworen en ik heb geen lidmaatschaps-geld betaald.

Ik denk, dat ik je er niet van hoef te overtuigen dat ik aan geen enkele misdaad heb deelgenomen. De sleutel tot mijn

positie binnen de ss ligt in het feit, dat ik een hogere functionaris en wel leider van de NPEA [Nationalpolitische Erziehungsanstalt] Oranienstein was.

Bij de processen van Neurenberg, die van november 1945 tot oktober 1946 plaatsvonden, stonden niet alleen de kopstukken van het naziregime terecht. Ook de ss-organisatie werd in haar totaliteit aangeklaagd. De ss werd aangemerkt als het belangrijkste instrument voor de gepleegde politieke terreur en werd daarom tot misdadige organisatie verklaard. Bij de veroordeling werd in aanmerking genomen dat van de meerdere honderdduizenden ss-aanhangers niet iedereen persoonlijk misdadige handelingen had begaan, maar dat zonder de organisatorische en moreel-ideologische ondersteuning van de organisatie als geheel, deze oorlogsmisdaden niet gepleegd hadden kunnen worden. Het bleek moeilijk de gruweldaden aan individuen toe te schrijven. Slechts bij enkelen konden deze expliciet worden aangetoond.

Karl schrijft dat hij aan geen enkele misdaad heeft deelgenomen. Hij schrijft niet, dat hij niets afwist van de misdaden, de moordpartijen op Oekraïense Joden en van de vernietigingskampen in Polen. Daar laat hij zich niet over uit.

Jij hebt Teuntje en mij hulp aangeboden. Persoonlijk wil ik daar niet op ingaan. Mijn grootste zorg betreft de kinderen. Zij hebben geen schoenen voor de winter. Zie jij een mogelijkheid voor een paar schoenen te zorgen? Het geeft niet wanneer deze al gedragen zijn. Het is bitter, dat ik je dit schrijven moet, maar nog bitterder zou het zijn, te weten, dat mijn kinderen zonder schoenen de winter in moeten.

Karl.

Op 25 oktober schrijft Teuntje onder deze brief:

Hartelijk dank voor je lieve brief die ik naar Karl heb door-
gestuurd. Zijn kanttekeningen in deze brief vertellen je alle
wetenswaardigheden.

Stel je voor, gisteren kreeg ik bericht dat ik Karl twee
uur mag bezoeken. Eind november zal ik de reis wagen. Dit
weerzien zal heel aangrijpend zijn. Hopelijk komt mijn liefste
spoedig naar huis, zodat ook ik eindelijk mijn innerlijke rust
wat terug kan vinden.

Wanneer zullen wij elkaar weer zien? Ach, als je dat toch
eens voor elkaar zou kunnen krijgen, het zou te mooi zijn om
waar te zijn.

Ik groet jullie hartelijk, Teuntje

In de tussentijd had Ali de zoektocht naar haar moeder en naar
haar zusje Jo onverminderd voortgezet. Nog altijd had zij hoop
gekoesterd hen terug te vinden, totdat zij een brief van professor
Boenig ontving, de zoon van tante Prochen.

Ali (vanuit Ottleben) aan Pieter, 14 augustus 1946:

Mijn lieve, goede Pietje.

Vandaag ontving ik een brief van professor Boenig. Deze brief
heeft me weer diep geraakt, ik wil je dan ook direct van dit
laatste bericht op de hoogte stellen. Professor Boenig is het
gelukt in contact te komen met een eerbiedwaardige zuster
uit het 'Katharinenkloster', die in Frauenburg gewerkt heeft.
Zij heeft hem de volgende brief geschreven:

Omdat ik in de kliniek in Frauenburg werkzaam was, kan ik
u enige informatie geven over het lot van de zieken aldaar.
Ondanks alle denkbare inspanningen zijn wij er niet in ge-
slaagd alle patiënten op tijd weg te krijgen. Na de inval van
de Russen op 8 februari 1945 moesten wij zusters de kliniek
verlaten en werden wij naar Preußisch Holland verjaagd. De

zieken werden na enige tijd door de Russen overgebracht naar Braunsberg (thans Braniewo), naar het vroegere bureau van de districtscommissaris.

Vorig jaar zomer is mevrouw Wolff onze verblijfplaats te weten gekomen en heeft zij ons via een bode een brief doen toekomen. Daarin deelde zij ons mede dat zij alles goed doorstaan had. Haar gezondheidstoestand had zich echter onder de toenmalige omstandigheden niet verbeterd.

De moeder van mevrouw Wolff, mevrouw Hoogendijk, is voor zover ik mij kan herinneren aan tyfus gestorven. Zuster M. Helmtrud.

Pietje, dit bericht heeft mij wederom zo geschokt, dat ik het maar moeilijk kan accepteren. Muttchen schijnt nu ook dood te zijn, dat wil er bij mij nog niet in. De goeierd, ik hoop nu maar, dat Onze Lieve Heer haar niet een te zwaar einde heeft bezorgd.

Nu wat ons Jockelchen betreft. Pietje, alleen jij kunt hierin via het Nederlandse Rode Kruis of consulaat bepaalde stappen ondernemen. Braunsberg is immers nu Pools gebied. Zij is beslist nog in leven en staat er nu helemaal alleen voor met al haar leed. Als ik het zou kunnen, dan zou ik te voet naar haar toe gaan, om haar te halen.

Pietje, probeer het toch in ieder geval, jij bent nog mijn enige redding.

Laat ons nu stil en zwijgzaam de doden gedenken, die in ellende en eenzaamheid hun leven hebben moeten laten. Ten overstaan van zoveel ellende en zo onvoorstelbare smart, zijn woorden van ons mensen niet op zijn plaats.

Wie weet, wat ons zelf allemaal nog te wachten staat, Pietje. Men leeft alleen nog maar voor zijn kinderen. Altijd jouw Alida.

Wat bijna niemand voor mogelijk had gehouden, was geschied. De doodzieke Jo was nog altijd in leven. Maand in, maand uit schreef zij brief na brief, maar nooit, helemaal nooit kwam er een antwoord, van niemand.

Ten einde raad stuurde Jo een noodkreet aan de zuster van haar moeder in Rotterdam. Deze brief is na veel omzwervingen uiteindelijk in het bezit van Pieter gekomen.

Jo aan de familie Van Spronsen. Braniewo (Braunsberg), 15 september 1946:

Lieve familie Van Spronsen! Lieve tante Marie, oom Johan en Mien!

Vandaag wil ik proberen aan u een paar regels te schrijven, in de hoop, dat deze brief u bereikt. Helaas kan ik de brief niet in de Hollandse taal schrijven, maar ik hoop dat u in staat bent hem te lezen. Ik verzoek u, mij zo snel als mogelijk te antwoorden. Dat mag gerust in het Nederlands, ik kan het lezen en ook begrijpen.

Ik heb een heel zware tijd achter de rug en lig hier nu al bijna een heel jaar eenzaam en verlaten in het ziekenhuis. Mijn lieve Mutti, uw zuster, lieve tante Marie, sloot op 29 september 1945 voor altijd haar ogen. Zij stierf aan tyfus.

Sindsdien heb ik al acht brieven aan mijn broer Piet (Nieuwe Binnenweg) geschreven en tot op heden geen antwoord gekregen. Ik weet niet of hij nog leeft, ik weet niet waar mijn man is, mijn vader, Cobi en Jan, Truus, Teuntje en Ali met hun gezinnen. Zij kunnen toch onmogelijk allemaal dood zijn? Ik heb sterke hoop dat Vati met Cobi in Nederland is. Kunt u mij iets naders vertellen, ook waar Pietje is?

Het is zo treurig. Heel eenzaam en verlaten, volkomen hulpeloos in bed te liggen en niet te weten, waar je naaste verwanten zijn. Al sinds maanden zouden we van hier weg moeten, met transporten mee. Waarheen weet ik niet, in ieder

geval Oost-Pruisen uit, richting Duitsland. Misschien gaat het zoeken van daaruit wel gemakkelijker.

Ik wil nu alles maar aan God overlaten, hij zal mij wel zo leiden, als voor mij het beste is. Hoe goed heeft Muttchen het niet, nu zij uit dit tranendal verlost is.

En hoe is het u vergaan? Hoe ziet het er nu in Nederland uit, in Rotterdam? Ik weet helemaal niets van wat er in de wereld gebeurt. Je leeft hier volkomen afgesloten. Alles is anders geworden, alleen de hemel met zijn zon, zijn maan en de sterren zijn nog altijd dezelfde. Mijn hart is vol verlangen naar hen, die mij hebben verlaten.

Mocht u Pietje zien, of misschien ook Vati en Cobilein, groet ze dan zo hartelijk en zo innig, als maar mogelijk is, van mij.

Ik wens u alle, alle goeds en verzoek u, mij spoedig bericht te sturen.

Voor allen vele hartelijke groeten, uw Jo Wolff-Hoogendijk,
Braniewo/Ziekenhuis/Pool's bezettingsgebied.

Waarschijnlijk nog voordat Pieter Jo's brief aan tante Marie had gelezen, was Ali erin geslaagd met Jo in contact te komen.

Ali aan Pieter, Otteleben, 21 november 1946:

Lieve Pietje. Ik heb nu waarachtig de eerste brieven van Joc-
kelchen gekregen, een afschrift sluit ik in. De brieven hebben
ons enorm geschokt.

Is het niet fantastisch voor ons kinderen, haar weer onder
ons te weten? Ik zal haar graag verplegen en haar bemoede-
ren. Zij moet zich bij ons thuis voelen.

Nu ontbreekt alleen onze vader nog.

Evenals de andere zusjes was ook Jo niets bespaard gebleven.
Aan bed gekluisterd en aangewezen op de hulp van anderen, had

ze de komst van het Sovjetleger afgewacht. Haar beschrijving van de dingen die volgden is schrijnend. Het is een wonder dat zij, zo ziek als zij was, onder die omstandigheden heeft kunnen overleven.

Jo aan Ali. Braniewo (Braunsberg), 27 oktober 1946:

Nr. 1

Mijn lieve, lieve Stupsi, lieve Siegfried!

Eindelijk, eindelijk zijn mijn vurige gebeden voor iemand, die mij lief is, voor een levensteken, hoe dat ook uitgevallen zou zijn, eindelijk zijn zij verhoord. Vervuld van angst en zorgen heb ik dag na dag gesmeekt, of eindelijk aan deze verschrikkelijke, grenzeloos diepe onzekerheid een einde mocht komen. Ik was op alles voorbereid, ook op een verlies van jullie, doch ik hoopte, dat toch nog iemand in leven zou zijn. Alle pogingen die ik heb ondernomen, leden schipbreuk. Ik heb geschreven naar Königsberg, Danzig, Rotterdam, aan het Rode Kruis in Berlijn... Zwijgen, één groot zwijgen en in mijn hart een knagend verlangen... Moederziel alleen op de wereld!

En dan kwam vandaag een congregatiezuster, die mij met een ernstig gezicht twee brieven van jou, lieve Stupsi, overhandigde, die van 8 september en die van 9 oktober. Ach, ik had kunnen huilen van vreugde! Na 21 maanden het eerste bericht!

Jullie leven en hebt jullie beide jongens nog! Wat ben ik blij voor jullie, dat jullie als gezin bij elkaar mogen zijn. Dat is een kostbaar geschenk. Hoe het nu met jullie gaat, dat weet ik niet, maar ik wens jullie beiden voor de moeilijke tijd van het opnieuw opbouwen van jullie leven Gods zegen toe en alle goeds. Leg vooral een stevig fundament. Moge God jullie kracht schenken!

Ook ik moet dagelijks daarom vragen. En nu in het bijzonder, nadat mijn vermoeden is bevestigd dat ik mijn geliefde

Horst nooit meer zal zien. Ik hoop spoedig nader van jullie te horen, hoe Horst Königsberg en Oost-Pruisen uit gekomen is en waar hij gevangen zat.

Wat heb ik al die maanden mijn hersenen niet gepijnigd met allerlei mogelijke vragen. Op de vraag, waarom dit alles is gebeurd, bestaat geen kant-en-klaar antwoord, een ieder moet voor zichzelf een antwoord zien te vinden. Zolang Horst en ik elkaar kenden, betekende dit steeds weer een afscheid-nemen, tot iets anders waren wij niet voorbestemd. Het zou niet zo bitter mogen klinken, maar dat was het wel.

Doch genoeg over mijn eigen verdriet. Ik wil jullie daar niet mee belasten, maar in mij is dit bericht nog zo vers. Wat zal dit voor mijn schoonouders ook moeilijk te dragen zijn. Nu hebben zij ook hun derde geliefde zoon moeten geven. O afgrijselijk noodlot, wat ben je toch hard!

Stupsi, het is beter de post persoonlijk uit te wisselen, want langs de officiële weg gaat veel verloren. Ik heb trouwens ook geen geld. Het beste is de brieven te nummeren.

Wat het leven overigens nog voor mij in petto heeft, daar heb ik geen idee van. Ik laat het maar over mij heen komen. Wat mij zelf betreft, kan ik je alleen zeggen dat mijn wonden sinds september 1945 dicht zijn. Omdat wij hier zonder enige medische behandeling liggen, durf ik niet op te staan. Ik zie eruit, alsof ik 70/71 heb meegemaakt [de Duits-Franse oorlog van 1870/1871].

Sinds Pasen wordt ons al gezegd dat wij op transport gezet zullen worden, terug naar ons 'vaderland'. Van hieruit kan ik niets organiseren. Een verzoek in april van dit jaar aan het Rode Kruis in Berlijn bleef onbeantwoord. Of dit verzoek daar ooit is aangekomen, blijft een vraagteken. Ik heb nu een gelijkluidend verzoek naar Warschau gestuurd. Samen met mij liggen hier nog twee Duitse vrouwen, ook uit Frauenburg. Met z'n drieën wachten wij dagelijks op het transport. De arts had het er laatst over dat hij een ziekenauto wilde aanvragen.

Iedere keer wanneer hij bij ons binnenkomt, vragen wij hem daarnaar. Hier zijn nog vier Duitse verpleegsters, begeleidend personeel is dus aanwezig. Zou Piet misschien wat kunnen uitrichten?

In ieder geval raad ik jullie aan, hier met een dikke stapel documenten en paspoorten naartoe te komen en zonder bagage enz. Ik zal nu ook direct nog aan Piet schrijven. Negen brieven zijn al naar hem toe gegaan, weliswaar altijd naar Rotterdam. Een brief aan Jan kwam na vier maanden als onbestelbaar weer terug.

Nu wat onze ouders betreft. Ook zij rusten beiden al. Zij die daar rusten, hebben het goed. Wat zouden deze tijd en al deze berichten niet met Mutti gedaan hebben!! Ik voel met jullie mee, ik ervaar het verlies samen met jullie en druk jullie in gedachten de hand.

En onze vader! Ach kinderen, alles komt als een stortvloed over mij heen. Deze tragedie en die van Truus in Rastenburg. Wat zal zich daar niet allemaal hebben afgespeeld! Ik heb altijd nog een sprankje hoop gekoesterd, dat Vati en Cobilein samen ergens in Nederland beland zouden zijn. Arm lief meisje, wat heeft zij niet allemaal mee moeten maken.

God geve het mij, dat ik eens jullie allemaal mag weerzien.

Ook met Teuntje en haar gezin had ik niet meer gerekend. Je leeft hier volkomen argeloos en hebt er geen idee van, hoe het er op dit moment in de buitenwereld uit ziet. En Janchen...

Hoe vaak ben ik niet in gedachten bij allen, hoe vaak denk ik niet intens aan mijn kindertijd en dan wandel ik door Schakenhof, oude en vertrouwde, dierbare paden... Ik wil Schakenhof ook niet meer terugzien, ook niet mijn geliefde Königsberg. Alles is immers verwoest.

Muttchen en ik hebben hier gezamenlijk de beschieting en de inname door de Russen beleefd. Dat de zenuwen van een mens zoveel kunnen uithouden... Daarop hebben wij nog tot

18 mei 1945 in de koude, vochtige en donkere kelder gelegen, met alle opwinding van dien, twee maaltijden per dag. Veel, veel water. Muttchen heeft daar ijverig meegeholpen. Van de vijftig patiënten waren wij overgebleven, samen met een arts en zijn vrouw. De zusters kwamen uit Preußisch Holland.

Hier in Braunsberg werden wij allereerst overgebracht naar het bureau van de districtscommissaris en vervolgens naar het bureau van de geneeskundige dienst. Sinds augustus liggen we nu hier, in het vroegere evangelische ziekenhuis.

Op 19 augustus 1945 legde Muttchen haar hoofd ter ruste. Op 24 augustus werd zij verlegd naar de tyfusafdeling en daarna heb ik haar niet meer gezien. Op 29 september is zij gestorven en op 1 oktober werd zij begraven, natuurlijk zonder kist en met zeven tegelijk. Helaas heeft zij nog lang moeten lijden. Ik kon niet naar haar begrafenis gedragen worden.

Het stelt mij enigszins gerust, dat Horst een lang ziekbed bespaard is gebleven. Geloof me, dit dagelijkse, al jaren durende sterfproces is bepaald niet eenvoudig.

Voor vandaag moet ik deze brief besluiten, ik heb het zo ontzettend koud. Onder één deken, in een onverwarmde ruimte en dan nog alle opwinding... Het wordt me alles een beetje te veel. Het heeft hier op 24 oktober al gesneeuwd.

Nu, laat het jullie goed gaan, blijf vooral gezond en draag alles wat komt, gemeenschappelijk, dan is het niet zo moeilijk. Moge God jullie beschermen en ons weer samenbrengen. Dan zal mijn vreugde buitengewoon groot zijn. Ik zal nu vol ongeduld op nieuwe berichten wachten.

Denk eraan, dat jullie allen van mij zullen groeten! Tot ziens, tot spoedig, heel spoedig. In innige liefde zend ik jullie 1000 lieve groeten. Zoals altijd, jullie Jo.

Braniewo, Polska, Szpital.

Vanuit het Poolse Braniewo werd Jo met het laatste Rode Kruis-transport 'gerepatrieerd' naar het *Umsiedlungslager* Elster-

horst, dat ten noorden van Dresden lag.

Veel vluchtelingen en verdrevenen uit Oost-Pruisen, Silezië, Pommeren en Sudetenland werden vooraleerst in uitgebreide Umsiedlungslager [hervestigingskampen] ondergebracht. Van daaruit werd gezocht naar werk en definitieve huisvesting, geen sinecure in het platgebombardeerde Duitsland van toen. De vluchtelingen waren niet welkom in hun eigen land. Velen verbleven uiteindelijk jaren in dergelijke barakkenkampen.

Jo aan Pieter. Umsiedlungslager Elsterhorst, 14 november 1946:

Nr. 10

Mijn allerliefste broertje.

Nu hoop ik toch echt, dat je eindelijk een levensteken van mij hebt ontvangen. Sinds 13 maanden heb ik het al tevergeefs geprobeerd. Daarom wil ik je vandaag, mijn lieve Pietje, van harte begroeten als mijn verloren gewaande, nu naar huis teruggekeerde broer.

Hoe verschrikkelijk alles ook was, wat Ali mij schreef, ik had uiteindelijk dan toch bericht. Het drama in Rastenburg omvat een tragiek, waarvan ik al een vermoeden had. Wat een noodlot. En de arme, kleine Cobi! Hoe vaak heb ik niet aan haar gedacht, aan jullie allen.

Ach, broertjelief, wist je maar een fractie van dat, wat gebeurd is.

Ik heb op 27 oktober slechts een kort berichtje via een verpleegster ontvangen, die recent in Braniewo was. Iets naders weet ik dus nog niet. Ik hoop nu heel snel post te krijgen of iemand te kunnen weerzien.

Laten we de doden, onze dierbare doden in vrede rusten, zij hebben het beter. Ook onze lieve Muttchen rust van alles uit. Vijf weken heeft zij het ellendig gehad, met een verschrikkelijke diarree. Hoezeer hebben wij niet op 11 april 1945 aan jouw verjaardag gedacht. Het was de eerste keer dat ik haar

heb horen huilen, mijn lieve jongen! Op 29 september 1945 is zij gestorven. Ik kon niet bij haar zijn, omdat zij op de tyfusafdeling lag. Geen arts, geen verlichting van haar lijden...

Met mij gaat het aardig goed. Ik lig nu 31 maanden manmoedig op bed, daarvan 18 zonder behandeling. Ondanks alles ben ik op verhaal gekomen, mijn geest en mijn handen werken weer en daar ben ik dankbaar voor. Wat heb ik naar jullie uitgekeken, naar een levensteken gehunkerd. Dit alleen zijn, volkomen machteloos, is verschrikkelijk, broertjelief.

Stel je voor, Pietje, toen ik zo helemaal alleen en verlaten was, kruiste jij bij mij op! Een jong meisje dat bij mij op de kamer gelegen had en wist, dat ik een Hoogendijk was, bracht mij foto's van jou uit een album van een leraar Wehrmann uit Braunsberg. Dat album was onder het puin gevonden. Wat was ik blij, want al mijn eigen foto's zijn verloren gegaan. Stuur me eens een fotootje van je. Je bent nu intussen toch zeker een echte man geworden. Wat zou ik je graag weer eens willen zien en willen weten, hoe het jou is vergaan, wat je nu doet, enz. Ben jij al getrouwd?

Voor nu deze groeten, lief broertje, en spoedig meer..., ja? En dan krijg ik een lange brief van je. Ga maar direct achter je bureau zitten en begin maar met schrijven. Duizendmaal alle goeds. Lieve, lieve groeten en een 'soentje', je zusje Jo.

Jo kon niet rechtop zitten, alleen maar languit liggen. Het was daarom niet mogelijk haar in een gewone auto te vervoeren. Aangezien een ziekenauto niet voorhanden was, bleef Ali geen andere keuze, dan haar met een lijkwagen ophalen.

Ali aan Pieter. Otteleben, 17 december 1946:

Wat zijn wij gelukkig! Eindelijk zijn wij erin geslaagd onze Jockel weer bij ons te hebben. We hebben heel wat moeten

leuren, voordat we een Fahrbefehl hadden en voldoende benzine voor de in totaal 300 kilometer. Daarna zijn Siegfried en ik haar gaan halen.

Haar linkerheup is nog kapot, de wonden zijn echter dicht. Zij kan zich niet bewegen, ze kan alleen languit liggen. Met de kerstdagen blijft ze vooraleerst bij ons. Na Nieuwjaar zal ze in een kliniek in Magdeburg opgenomen worden.

Hartelijk dank voor je lieve brief, die gisteren bij ons is aangekomen. Jockelchen bestudeert nu alle verzamelde brieven en komt zo van alles te weten. Het is hier heel koud. We hoorden net over de radio, dat bij jullie de Zuiderzee dichtgevroren is.

Jo aan Pieter. Otteleben, 17 december 1946:

Mijn innig geliefd broertje, ik ben nu thuisgekomen. Het doet geweldig goed, met zoveel zorg en warmte omringd te worden.

Het is een verschrikkelijk noodlot geen vaderland meer te hebben, nog erger is het geen thuis meer te hebben in je eigen vaderland. Met heel veel weemoed keek ik de wolken na en zond groeten mee aan jou. Ik was er vast van overtuigd, dat jij in leven zou zijn.

En nu heb ik alles overleefd, pijn, honger, vorst, chicanes van alle kanten, transport en kamp. Het ergste van alles was echter de onzekerheid, het verlangen, als hulpeloos mens zo eenzaam en verlaten te zijn. Met één woord, Pietje, het was verschrikkelijk!

En nu hoor ik waarachtig, dat mijn broertje getrouwd is. Hebt elkander innig lief, dan is het vele leed gemakkelijker te dragen.

Jouw voorstel om te proberen weer de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen, lijkt mij een goed plan. Zou jij dat van daaruit in gang kunnen zetten?

Ik zou heel graag een praatje in de Hollandse taal houden, maar je weet dat ik het niet kan. Ik wil het nog eens leren. Dag hoor! De hartelijkste groeten voor Marian.

Het kerstfeest zou nooit meer hetzelfde zijn, maar de dierbare herinneringen aan de gelukkige kerstdagen van weleer waren gebleven. Destijds verzamelden de grote familie en het huispersoneel zich op kerstavond in Schakenhof in de feestelijk versierde herenkamer. Er werden kerstliederen gezongen en kerstgedichten voorgedragen. Michiel las uit de Bijbel het kerstverhaal voor.

Ali aan Pieter. Otteleben, 5 januari 1947:

Wij hebben goede kerstdagen gehad. Ook al hebben we met verdriet aan onze familie gedacht, de vreugde Jockel weer in ons midden te hebben was groot. Oude herinneringen, gebeurtenissen uit onze kindertijd komen weer boven. Ach, wat is dat dan heerlijk. Dat kunnen ze ons niet meer afpakken, ook al hebben ze ons verder alles afgenomen.

Jockel heeft zich bij ons al aardig bij laten voeren. Haar kleding past haar nu al zonder leukoplast. Zij luistert de hele dag naar de radio.

Jo aan Pieter. Magdeburg-Krakau, 21 januari 1947:

Op 15 januari hebben de Lengnicks mij hier naar de orthopedische kliniek gebracht. De arts heeft mij stellig beloofd, dat hij mij weer op de been zal helpen. Hij had gedacht dat mijn toestand slechter zou zijn. Ik heb immers twee jaar geen enkele behandeling gehad en was, nadat de Russen op 8 februari 1945 Frauenburg veroverd hadden, tot vel over been vermagerd. Natuurlijk ondervind ik de gevolgen van de ondervoeding. Wij lagen bijna vijf maanden in een vochtige kelder. Er drong nauwelijks daglicht tot ons door, het water

liep van de muren. Uit louter zwakte baadde ik 's nachts in het zweet.

Ik lig samen met zeven patiënten. Het mooiste aan deze kamer is, dat hij een balkon heeft van tien meter lang en vijf meter breed en over de gehele lengte ramen. Ik heb dus frisse lucht en licht. Zon, maan en sterren kijken hier ongehinderd naar binnen.

Was het niet Jo geweest, die de oorlog vurig had verwelkomd als vergelding voor het Verdrag van Versailles, die de overwinningen van het Duitse leger had bejubeld en de prestaties van de soldaten had bewonderd, die het vanzelfsprekend had gevonden, dat offers werden gebracht om een nieuwe tijd mogelijk te maken? Nu had zijzelf onzegbaar leed moeten ervaren. Was dat gerechtigheid? Was dat haar verdiende straf? In het moralistische Nederland van toen, waarin men of 'goed' of 'fout' was geweest en niets ertussenin, wordt Pieter voor een moeilijk dilemma gesteld.

Pietje, zoals altijd wil ik open naar je zijn. Toen Ali bij mij was, overhandigde zij mij oprecht verdrietig ook jouw brief. Broertje, zoiets mag je niet meer doen.

In menig opzicht denk ik beslist zoals jij. Inderdaad heeft het Duitse volk een gigantische schuld op zich geladen, dat valt niet te ontkennen. Ik kan jouw verbittering zeer goed begrijpen, broertjelief, maar Pietje, wanneer je alles, maar dan ook werkelijk alles hebt verloren en jezelf onder de zwaarste omstandigheden in leven hebt moeten zien te houden, dan doet het pijn zulke verwijten van je eigen broer te moeten lezen.

Pietje, de Lengnicks hebben slechts het vege lijf kunnen redden, de kleine Horst-Dieter is slechts dankzij de kleine teckel in leven gebleven. Het was schokkend toen zij op de vlucht bij ons in Frauenburg langskwamen, buiten 25 graden vorst. De kleine baby van vier weken lag in een mandje en

bij hem het hondje, om hem te warmen en voor bevriezing te behoeden.

Wat Cobilein lichamelijk heeft moeten meemaken, dat is al voldoende om een mensenhart te breken. Door mijn ziekte is mij dat tenminste gespaard gebleven.

De lotsbestemming van Truus..., tot op de dag van vandaag kan ik de tragiek achter dit drama niet doorgronden. Ook het lot van Teuntje is niet eenvoudig.

Pietje, onze zenuwen zijn na al deze tegenslagen, niet meer zoals vroeger. Wanneer je dan lezen moet over een verdiende straf, ...dat doet pijn! Begrijp het alsjeblieft niet verkeerd. Wie zijn billen brandt, moet op de blaren zitten. Maar je kunt toch niet iedereen afzonderlijk voor deze onuitsprekelijke ellende verantwoordelijk houden.

Ali aan Pieter. Otteleben, 19 januari 1947:

Gisteren ontvingen wij een brief. Hij was voor Jockelchen bestemd, maar had mijn adres. Denk je, dat ik geen Nederlands lezen kan? Het is alsof ik ieder woord uit de mond van onze ouders hoor. Jockelchen en ik maken daar altijd grappen over, bijna zoals de oude Hollanders dat zelf gedaan zouden hebben.

Jouw brief heeft ons zeer verdrietig gestemd. Het is niet juist, wanneer je schrijft dat het de verdiende straf is voor het gehele volk. Nee, lief broertje, dat is het niet. Denk daar maar eens bewust over na! Je eigen ouders en zusjes bevonden zich toch ook onder dit volk? Geheel gezwezen over ons, hebben deze 'anderen' niet zelf de bitterste ellende moeten verduren? Jij zult waarschijnlijk niet kunnen begrijpen hoe zij lichamelijk en geestelijk hebben geleden. Huis en haard te moeten verliezen, heilloos de duisternis in gejaagd. Dit is het lot, ja het eigen lot van een eens zo trotse, daadkrachtige familie!

Ik weet niet of ik er goed aan heb gedaan, jou om hulp te

vragen voor Teuntje en haar kinderen en voor de vrijlating van Karl. Hoe het ook zij, je moet begrijpen dat ik mij genoodzaakt voelde het uit een groot plichtsgevoel tegenover hen te doen. Mag gebeurd zijn wat geweest is, men moet niet de ganse mensheid willen veroordelen. Pietje, daarom vraag ik je iedere keer weer, help hen, bied hun je hulp aan. Kan je het niet, schrijf mij dat dan openlijk.

17

EINDSTATION RUSLAND, 1946

De trauma's van de vlucht uit Schakenhof en haar tijd in Russische gevangenschap waren nog verre van geheeld. Toch was Cobi naar Diez gegaan om onbaatzuchtig Teuntje in haar nood bij te staan. Deze kon het met haar vijf kinderen alleen niet redden. De twee zusjes verschilden sterk in karakter. Bij haar grote broer kon Cobi, evenals vroeger, haar hart uitstorten en haar verdriet delen over het verlies van haar vader. Ook nu weer probeert Pieter haar over te halen naar Nederland te komen. Zij aarzelt, ze wil Teuntje niet aan haar lot overlaten.

Cobi aan Pieter. Diez, 3 juli 1946:

Mijn lieve broer Pietje!

Onuitsprekelijk gelukkig, blij en dankbaar ben ik, jou na al dat lange hunkeren, wachten en zoeken, gevonden te hebben. Hoe vaak heb ik je niet gezocht en telkens tevergeefs.

Ik zal je in het kort verslag doen van alle gebeurtenissen. Een jaar vol kwellingen, ellende en beproevingen ligt achter mij, een jaar, waarin het noodlot onze familie zwaar heeft getroffen.

Toen wij in januari 1945 Schakenhof met een trek van 16 wagens moesten verlaten, heeft waarschijnlijk niemand er een vermoeden van gehad, wat ons te wachten stond. De oorlog walste in al zijn hardheid over ons heen. Ik was alleen met

Vati en tante Prochen, Mutti was bij Jo in het ziekenhuis in Frauenburg gebleven.

De Russen namen ons begin februari gevangen. Vati werd van mijn zijde gerukt. De Russen kennen geen volkerenrecht. Ondanks zijn Nederlandse nationaliteit heeft men hem doodgeschoten, zoals mannen van ons landgoed die bij hem waren, hebben bericht.

Schrijf alsjeblieft gauw, ik wacht daar zo op. Je zusje Cobi.

Cobi aan Pieter. Diez, 22 augustus 1946:

Het is hier middagrust, de kinderen slapen en Teuntje is buiten op het veld aan het werk. Deze datum was de verjaardag van Muttchen. Jullie kunnen je wel voorstellen, hoe verdrietig ik ben.

Pietje, ik kan je niet zeggen, hoezeer ik mij weer over jouw brief heb verheugd. Al als klein meisje heb ik toch al zeer sterk aan je gehangen. Vaak denk ik aan je laatste bezoek in Schake, hoe wij met z'n tweeën op jacht gingen en vaak lange wandelingen door ons mooie land hebben gemaakt. Ik heb je beeld dan weer voor me en het liefste zou ik mijn koffer willen pakken en naar jullie toe willen komen. Denk je Pietje, dat ik mij in Nederland op mijn gemak zal voelen?

Ons landgoed ligt nog net in de Russische zone, tot de grens is het twee à drie kilometer. Ik weet het zo precies, omdat ik in juli 1945 nog in Schake ben geweest. Zoals je weet, hebben de Polen de andere helft van Oost-Pruisen. Alle gebouwen stonden er nog, alleen alle leeggeplunderd, evenzo het woonhuis.

Vati is in de buurt van Bartenstein in een klein dorp, genaamd Tolks, gevangengenomen. Daar zou hij ook doodgeschoten zijn.

Je informeert naar ons leven hier. We hoeven geen honger te lijden. Dankzij onze groentetuin en onze noeste arbeid die

soms wel heel zwaar is, hebben we veel groente, onze belangrijkste voedselbron. Ik heb honger geleden en ben met alles tevreden.

Wat kleding betreft gaat het voor de zomer nog, doch ik moet niet aan de winter denken. Ik bezit nog niets warm. Ook wat schoenen aangaat, is het slecht gesteld. Hier is niets te koop. Daarover bezorg ik me echter geen grijze haren. Wanneer ik er nog aan denk, hoe ik in gevangenschap tijdens de koude januarimaand rondgelopen heb, zonder kousen en met kapotte schoenen. Noodgedwongen had ik uit een zak een rok in elkaar genaaid. Het enige warme stuk was een bontjasje, dat ik houden mocht. Het diende 's nachts als deken, steeds afwisselend over m'n voeten en dan weer naar boven getrokken.

Nee, Pietje, dan is men vandaag de dag al dankbaar, wanneer men weer een paar dingen heeft. Ik wil ook niet meer klagen. Men kan zich dit alles niet voorstellen als men het niet zelf aan het eigen lijf heeft meegemaakt. De mensen beseffen nog altijd niet, hoe goed het hun gaat. Ik ben dan ook altijd heel verdrietig als ik zie, waarmee men zich het leven moeilijk maakt en met welk een valsheid tegenwoordig gehandeld wordt. Bestaan er eigenlijk nog wel mensen die men vertrouwen kan?

De kinderen van Teuntje zijn zo heel anders dan die van Truus en ook Teuntje zelf is zo heel anders dan ik ben. We hebben aanvankelijk heel erg aan elkaar moeten wennen.

Dadelijk gaan we weer naar buiten, richting de groentetuin. Met een hele kinderschaar en Karola in de wandelwagen, vormen de drie hoge heuvels een lastige weg om te gaan.

Pietje, heb je misschien een fotootje van jullie beiden? Ik zou zo graag er weer eentje van jou willen hebben. Ik heb er immers toch geen enkele kunnen redden. Dat is mijn liefste wens wat jou betreft. Heel veel lieve groeten van jullie Cobi.

Cobi had er niet aan getwijfeld. Haar vader was op de vlucht doodgeschoten. Zolang echter niemand zijn dood had bevestigd, bleef Ali een sprankeltje hoop koesteren hem terug te vinden: 'We weten niet eens zeker of hij wel dood is...' Had zij dan toch een vooruitziende blik gehad?

Cobi aan Pieter. Diez, 20 september 1946:

Mijn geliefde broer Pietje,
Zoëven kwam de post en die bracht mij als allergrootste verjaardagscadeau het bericht, dat Vati zou leven. Ik geef je snel een afschrift van deze brief:

'Ik hoorde van een heer Gevert, dat jouw Vati leeft. Een zekere Wendt zou samen met jouw vader begin van het jaar in een interneringskamp in de Oeral gezeten hebben...'

Ik zal meteen daarnaartoe schrijven, om naar details te vragen. Ik ben toch zo gelukkig met dit bericht! Ik hoop toch zo dat hij alles mag overleven.

Ach Pietje, de ene opwinding volgt de andere. God heeft veel narigheid op onze schouders geladen en toch laat hij de zon weer voor ons schijnen. Ik ben zo dankbaar!

Vandaag alleen dit, mijn hart loopt echter over van dankbaarheid.

Ali aan Pieter. Ottleben, 28 september 1946:

Mijn lieve Pietje! Ik heb je wat belangrijks mede te delen. Stel je voor, de 23ste kreeg ik het bericht, dat Vati leeft en dat hij zich in de Oeral bevindt. Ik heb hemel en aarde bewogen en zo-even telegrafisch zijn adres vernomen. Tekst: 'Tot begin september 1945 Noord Oeral, Schachtlager 37, district Kisel, Alfred Wendt.'

Kisel (Kizel) ligt op de grens van Europees Rusland, ten westen van het Oeralgebergte, 200 kilometer ten noordoosten van de stad Perm. In de omgeving van Kisel waren meerdere grote werkkampen voor krijgsgevangenen gelegen.

Deze heer Wendt heeft samen met Vati gevangengezeten, alleen weet ik niet, wanneer hij uit Rusland teruggekomen is. Vati zou gezegd hebben dat hij hoopte met het volgende transport ontslagen te worden.

Je kunt je voorstellen dat ik niet wist wat ik hoorde, hem al één driekwart jaar dood te wanen en nu blijkt hij in de Oeral te zijn. We moeten ons wel realiseren dat sindsdien al een jaar is verstreken. Hopelijk leeft hij nog en houdt hij het nog zo lang vol totdat wij hem gevonden hebben.

Ik heb direct naar Berlijn, naar het Nederlandse Rode Kruis geschreven en hun verzocht alles te doen om hem vrij te krijgen.

In Frankfurt aan de Oder zijn de 23ste twee grote transporten aangekomen, waaronder zich ook civiele geïnterneerden bevonden. Vati zou zich onder hen kunnen bevinden. Mocht hij inderdaad via daar teruggekomen zijn, dan zal hij bijna zeker naar Berlijn proberen te komen, om de nodige papieren te bemachtigen. Ik heb in ieder geval daar ons adres opgegeven.

Kijk vooral wat jij in Nederland kunt bereiken, misschien lukt dat jou daar sneller.

Stel dat hij werkelijk nog in leven zou zijn, arme Vati, wat heeft hij dan niet allemaal moeten doorstaan, lichamelijk geen werk gewend.

Laat het jou en je liefde goed gaan. Wij groeten je bijzonder hartelijk.

Altijd jouw Alida.

De traumatische ervaringen van zijn jongste zusje Cobi hebben Pieter diep getroffen. Hij probeert er zich een voorstelling van te

maken hoe zij er, ondanks haar moed en veerkracht, feitelijk aan toe is.

Jan aan Pieter. Monheim, Gut Altjuddenhof, 13 oktober 1946:

In jouw brief vraag je mij, hoe het met de zusjes gaat, en speciaal met Cobi.

Ja Pieter, zoals bij alle mensen die deze verschrikkingen hebben meegemaakt, zo is er ook bij haar iets gebroken, wat nooit meer te helen valt. De ziel van een vrouw wordt hard getroffen. Ze is totaal anders, dan dat zij vroeger was. Ik kan je daar nauwelijks een beeld van schetsen. Stil, terughoudend, verdrietig, verbitterd, door leed verteerd, nadenkend, peinzend over alles, wat zij verloren heeft... Ze kan daar eenvoudigweg niet overheen komen. De gedachten aan Schakenhof, aan een gelukkige jeugd, komen steeds weer. Helpen kunnen we haar niet.

Laten we hopen, dat Vati in Rusland niet zozeer heeft moeten lijden en dat wij hem nog enigszins als mens terug zullen krijgen.

Jan aan Pieter. Monheim, Gut Altjuddenhof, 16 oktober 1946:

Van Ali kreeg ik vandaag een brief, waarin zij mij het adres gaf van het kamp waarin Vati zich in 1945 nog bevonden zou hebben. Het adres luidt: Schachtlager 37, District Kisel, Noord Oeral.

Ik heb mij hier al tot het consulaat gewend, dat contact op zal nemen met het Nederlandse Rode Kruis. Ik neem aan dat jij in Amsterdam ook stappen zult ondernemen om zijn vrijlating te bewerkstelligen. Laten we hopen dat het ons lukt.

Inderdaad heeft Pieter de ontvangen informatie voorgelegd aan de Nederlandse autoriteiten. Dit heeft ertoe geleid, dat op 22 oktober 1946 van de afdeling Algemene Zaken van het ministerie

van Buitenlandse Zaken een brief is uitgegaan naar Moskou, Warschau en Berlijn, evenals naar Sociale Zaken, afdeling Repatriëring en naar het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, waarin het zoekproces wordt gestart op basis van de gegevens van Alfred Wendt.

Cobi aan Pieter. Diez, 25 oktober 1946:

Het heeft nogal lang geduurd, voordat ik bericht van de heer Wendt over Vati ontvangen heb. Ik zal je een kort afschrift geven van het belangrijkste uit zijn brief:

‘Geachte mejuffrouw Hoogendijk.

Uw brief van 20 september 1946 heb ik ontvangen. Ik heb toentertijd van de heer Gevert vernomen, dat meneer uw vader door de Russen doodgeschoten zou zijn. Ik heb hem daarop gezegd, dat dat niet juist was, omdat ik samen met hem in de Noord-Oeral in gevangenschap heb gezeten. Een vergissing mijnerzijds is volkomen uitgesloten, omdat ik sedert 20 jaar landelijk beambte in Oost-Pruisen ben geweest en derhalve ook de Kreis Gerdauen ken. In het lazaret deelde ik met uw heer vader een kamer. Dagenlang hebben wij over al het mogelijke en onmogelijke gesproken.

Meneer uw vader was overigens vol goede moed. Wij hadden besloten naar een Nederlandse kolonie te emigreren. Omdat ik geen familie meer heb, wilde ik mee.

Meneer uw vader is tweemaal verhoord, bij het grote verhoor helaas niet, hij kon daar ook niets tegen doen.

Wat zijn gezondheid betreft, ging het hem van begin af aan zeer slecht. Hij was volkomen ondervoed, zodat ik een tijdje dacht, dat hij zou sterven. In augustus ging het hem echter al veel beter. Hij heeft nooit hoeven werken. Hij had wat oude kleren, zijn bontjas en een bontmuts. Zijn laarzen en rijbroek had men hem gestolen.

Zelf ben ik, in het totaal met twaalf man, op 4 september ontslagen uit het Schachtlager 37, District Kisel, Noord-Oeral. Een kleiner aantal, de meesten Polen, bleef achter, daaronder ook meneer uw vader.

Ik ben ervan overtuigd, dat hij nog in leven is. Houdt goede moed.

Gr. Alfred Wendt.'

Ik heb er weinig vertrouwen in, dat wij wat bereiken kunnen. Voor zover ik de Russen heb leren kennen, laten zij niemand gaan, maar we moeten niets onbeproefd laten. Al deze berichten vliegen je weer naar de keel. Je komt nooit tot rust, deze onzekerheid is zo verstikkend.

Sinds 14 dagen werk ik hier nu in het ziekenhuis als verpleegster. Je moet niet boos zijn, Pietje, dat ik nu nog niet naar jullie toe kom. Ik kan het niet over mijn hart verkrijgen, Teuntje hier alleen achter te laten. Voor jullie, die aan de zijlijn staan, is dit besluit waarschijnlijk moeilijk te doorgronden. Maak het mij niet moeilijker dan het al is, ik kom echt wanneer ik kan. Daarom heb ik mij aangemeld bij het ziekenhuis, om tenminste een afgesloten opleiding te hebben. Met mijn negen maanden ambulante dienst gedurende mijn gevangenschap, zal rekening gehouden worden.

Ali aan Pieter. Otteleben, 5 januari 1947:

Heb je nog wat over Vati gehoord, een of ander antwoord gekregen van de autoriteiten? Wacht niet te lang op antwoord. Ik maak me knap ongerust.

Maanden van wachten gingen voorbij, maanden van onzekerheid over het lot van Michiel. Ook Pieters pogingen om via officiële instanties in Nederland meer over Michiels situatie te weten te komen, liepen op niets uit. Michiel was een van de vele vermisten, naar wie gezocht werd.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, Directie Administratieve zaken

's Gravenhage, 31 maart 1947:

Met verwijzing naar uw bezoek aan dit Ministerie op 12 februari 1947, heb ik de eer u Weledelgestrenghe mede te delen, dat Harer Majesteits Ambassadeur te Moskou tot heden van de Russische autoriteiten geen uitsluitsel heeft ontvangen omtrent het lot van uw vader. Harer Majesteits Ambassadeur heeft opnieuw de Russische autoriteiten verzocht het onderzoek voort te zetten. Ik zal niet nalaten u te zijner tijd met het resultaat in kennis te stellen.

De Minister van Buitenlandse Zaken, Voor den Minister,
Het Hoofd der Directie.

Een jaar na het verwachttingsvolle bericht dat Michiel nog in leven was, een jaar van hoop en vrees, ontving Cobi het bericht waar zij zo lang naar had uitgezien, het antwoord op haar vragen.

Cobi aan Pieter. Diez, 23 september 1947:

Het zal vandaag heel moeilijk zijn aan jou zowel als aan de anderen te schrijven. Diep verdrietig zit ik hier in mijn kamer. Vandaag ontving ik met de post het bericht van Vati's dood. Letterlijk luidt de brief als volgt:

'Geachte mejuffrouw Hoogendijk.

Ik ben enige dagen geleden uit Russische krijgsgevangenschap teruggekeerd en houd het voor mijn plicht, u direct te informeren over de dood van de heer Hoogendijk van Schakenhof, omdat ik aanneem, dat de familie daar niet van in kennis is gesteld.

De heer Hoogendijk is in de buurt van Bartenstein met zijn

treck in gevangenschap geraakt. Tot op het laatst was hij teza-
men met de heer Sprengel uit Schönaau.

De heer Hoogendijk werd zwaar ziek op 9 november 1946
overgebracht naar het hospitaal van Moschga, achter Kasan.
Ik wilde hem nog direct dezelfde avond bezoeken, maar liet
dat achterwege, aangezien hij volgens zijn kamergenoot tij-
dens de reis te zeer vermoeid was. De volgende ochtend was
de heer Hoogendijk reeds gestorven.

Met beleefde complimenten, hoogachtend,

Christoph Milthaler, afkomstig van Friedrichsflur, bij Nor-
denburg.'

Moschga ligt in de autonome Sovjetrepubliek Oedmoertië, tus-
sen de Wolga en de Oeral, ongeveer op dezelfde breedtegraad
als Moskou.

Schijnbaar is Vati vanuit de Oeral, vanwaar wij toentertijd de
eerste berichten kregen, naar Moschga overgebracht. Ik zal
mij direct met de heer Milthaler in verbinding stellen om van
hem meer details te weten te komen.

Hoewel wij allen het vermoeden hadden dat Vati niet meer
in leven zou zijn, is de zekerheid toch afschuwelijk hard. Ik
ben vandaag heel erg verdrietig. Moge onze Vati in vrede rus-
ten en moge God hem hebben bijgestaan tijdens zijn zwaarste
uren. Zo is hij na meer dan een jaar ons Muttschen gevolgd.
Wij kunnen slechts in stil gebed onze handen vouwen en hen
danken voor al het goede, dat zij voor ons betekend hebben.

Ik wil en kan vandaag niet meer schrijven, Pietje, alles in
mij is zo doods en leeg. Ik sla heel hartelijk mijn armen om je
heen. Een lief kusje van je zusje Cobi.

Christoph Milthaler (1923) was de oudste zoon van de eigenaar
van het landgoed Friedrichsflur, dat eveneens in de Kreis Ger-
dauen lag, niet ver van Schakenhof.

In 2007 heeft Christoph Milthaler in een emotioneel gesprek over zijn kampervaringen nog het volgende verteld:

Helaas heb ik de heer Hoogendijk niet meer persoonlijk ontmoet. Toen ik hoorde dat hij in het kamp was, wilde ik hem beslist bezoeken. Hij kwam uit dezelfde omgeving waar ik vandaan kwam. De heer Hoogendijk had een goede naam, men sprak met hoogachting over hem.

Toen ik hem die betreffende morgen opzocht, was hij al gestorven. Ik mocht afscheid van hem nemen. Hij lag in de gang. Zijn arm was naar beneden gevallen. Ik heb zijn handen gevouwen en hem gegroet.

Zoals wij gevangenen elkaar beloofd hadden, heb ik zijn dochter Cobi over de dood van de heer Hoogendijk geïnformeerd. Wij mochten geen brieven schrijven. Daarom leerden wij de adressen van de familieleden van alle medegevangenen uit het hoofd en overhoorden elkaar iedere avond. Dat waren meer dan 30 adressen.

De heer Hoogendijk is door ons waardig ten grave gedragen.

Ruim vier jaar na Michiels vlucht uit Schakenhof ontving Pieter via het Rode Kruis in Den Haag bericht van Arthur Grimm. Nog één keer trok het leven van zijn vader aan hem voorbij.

Arthur Grimm aan Pieter Hoogendijk. Tieggen, 9 maart 1949:

In een kamp met gedeporteerden in het noorden van de Oeral (Rusland), trof ik maart 1946 een bekende met de naam Hoogendijk, die ik uit de jaren na de Eerste Wereldoorlog als eigenaar van het landgoed Peterkau, Kreis Rosenberg, West-Pruisen kende. De vreugde was groot, in deze ellende tenminste één bekende te hebben. Zodoende hebben wij ons nader aaneengesloten en elkaar beloofd, dat degene, die van ons overleeft, de familie van de ander zal informeren. Deze

belofte wil ik nu hiermede inlossen.

De heer Hoogendijk vertelde mij dat hij, nadat hij Peterkau had verkocht, in Oost-Pruisen een landgoed van 500 ha heeft gekocht, dat ik ook kende. Verder dat zijn vrouw dood zou zijn. Een dochter, die met een arts getrouwd was, was bij het binnentrekken van de Russen, uit angst voor hen, met de kinderen vrijwillig uit het leven gestapt, door het innemen van gif. Hij heeft een zoon, die in Nederland advocaat is.

Wij hadden schrijfverbod en konden daarom onze familie geen berichten doen toekomen.

De heer Hoogendijk had, zoals de meesten van ons allen, een zeer sterke levenswil, om zijn vaderland nog een keer weer te zien. Helaas was zijn gezondheid en die van vele anderen niet bestand tegen de beestachtige behandeling. Hij is eind 1946 in het kamp Moschga (school 4) gestorven.

Ik had het geluk uit deze hel te kunnen ontsnappen.

Van alle Duitse provincies heeft Oost-Pruisen de hoogste verliezen aan mensenlevens gekend. Van de bijna 2,5 miljoen inwoners kwamen 511.000 mensen om, onder hen 311.000 burgers, als gevolg van oorlogshandelingen, vlucht en verdrijving, deportaties en gevangenkampen, honger en koude. Er waren duizenden vermisten. Het kon jaren duren voordat men zekerheid verkreeg over het lot van een kind, een moeder, een vader.

Vrienden en bekenden hielpen elkaar bij het zoeken naar familieleden. Op 30 oktober 1950 stuurde Hans Boetticher een door hem ontvangen brief van August Schulz aan Cobi door.

August Schulz aan Hans Boetticher. Altenbanberg, 26 oktober 1950:

U rechercheert (voor de familie) naar Michael Hoogendijk.

Ik ben met Michael Hoogendijk bijna twee jaar samen in gevangenschap geweest. Wij beiden leefden als broers en voor zover wij konden, ondersteunden wij elkaar wederzijds. Wij beloofden elkaar, dat wij, wanneer we weer in ons vaderland zouden zijn, ons blijvend zouden herinneren hoeveel goeds de een voor de ander betekend heeft.

Mijn vriend Michael is ook geestelijk zeer met mij verbonden geweest. Ik was gelukkig met zijn innerlijke houding tegenover God. Ik ben vier weken eerder uit het lazaret ontslagen dan hij. Ik kon hem in de tussentijd wel bezoeken, want het lazaret was in het kamp.

Michael Hoogendijk was op het laatst zeer zwak. Vermoedelijk leed hij al aan dystrofie *III*.

De 5de of de 6de november 1946 ging een ziekentransport naar het hospitaal Moschga 3888, niet ver van Moskou. Mijn vriend Michael ging met dit transport mee. Naar mijn mening had hij in ons kamp al longontsteking opgelopen, waardoor hij bij het vervoer niet meer helemaal bij volle bewustzijn was. Op 13 november 1946 is Michael Hoogendijk tijdens het transport naar het hospitaal 3888 gestorven.

Na hun genezing zijn de overige kameraden teruggekommen, ongeveer 150 man. Zij berichtten over de dood van Hoogendijk.

Ik ben op 27 april 1950 als een van de laatste krijgsgevangenen naar huis teruggekeerd.

Later dat jaar beschrijft August Schulz zijn transport naar Rusland en zijn herinneringen aan de laatste dagen van de trotse Nederlander, Michiel Hoogendijk:

Op 20 januari 1945 kreeg ik het bevel, mij aan te sluiten bij de trek richting Königsberg. Omdat de civiele autoriteiten ons te laat gewaarschuwd hadden, bleek het niet meer mogelijk aan de Russen te ontkomen. Op 24 januari zijn de Russen

over ons heen gewalst en werd de weg naar het westen versperd.

Na ons een week lang zonder eten of drinken onder hooi verstopt te hebben, besloten mijn maat en ik ons aan de Russen over te geven. Op 30 januari 1945 maakten wij ons op, om naar het westen te lopen, richting Königsberg. We kwamen echter niet ver. Op de eerstvolgende kruising werden wij opgepakt door een Russische wachtpost en naar een verzameltransport gebracht.

Na het eerste verhoor in Rastenburg werden we met vrachtwagens naar Kalwaria gebracht, een garnizoensstad in Litouwen. In Kalwaria werden we voor de tweede keer verhoord en in kelders gestopt. Deze kelders waren zo vol, dat wij alleen konden staan. Wie uit onmacht in elkaar zakte, werd door zijn lotgenoten vertrapt en stierf. Aangezien in de overvolle kelders te weinig zuurstof was, zijn sommigen waanzinnig geworden.

Van daaruit werden we met een transport van 2000 man, oud en jong, ziek en gezond, mannen, vrouwen en meisjes, in veewagens afgevoerd richting de Oeral. Dit transport duurde drie weken. We kregen alleen knäckebröd en zoute haring te eten. De dorst was ondraaglijk. Alle ijzeren onderdelen die in onze wagon bevroren waren, werden afwisselend afgelikt. De enige remedie tegen de dorst was de eigen urine.

Iedere morgen werd de wagon geopend en werden de lijken van de mensen die de afgelopen 24 uur waren gestorven, naar buiten gedragen en in een open wagon gegooid. Voordat zij verwijderd werden, gebruikten wij de lijken als bescherming tegen de wind bij de deur, of als hoofdkussen. In Moskou werd de eerste volle wagon met lijken omgewisseld en een andere wagon gebracht. Bij ons eindstation in de Oeral, District Kisel, was de andere wagon ook vol. De meesten van de overledenen gelden heden nog als vermist.

Na drie weken reizen zijn wij als halve lijken aangekomen en werden wij in ziekenbarakken ondergebracht. Velen van ons hadden bevroren ledematen en ziek waren wij allemaal. Het vroom op dat moment 35 graden.

In de eerste drie maanden van onze gevangenschap is twee derde gestorven. Een derde is in leven gebleven, waartoe ook ik behoor. Omdat zo velen gestorven zijn, waren veel barakken inmiddels half leeg. Om die reden hebben de Russen lotgenoten uit latere transporten met ons samengevoegd en zo de barakken opgevuld.

Ik zag toe hoe die stakkers door onze poorten naar binnen kwamen, ontredderd, haveloos, gebukt en gebogen, met een bundeltje onder de arm. Een hoopje ellende! Onder deze ongelukkige lotgenoten bevond zich ook een vriend, een landgoedeigenaar uit Schakenhof bij Gerdauen.

Omdat ik zag, dat mijn vriend hulpeloos was, heb ik mij om hem bekommerd, zijn hemden hersteld, gewassen, sokken gestopt, enz. Omdat hij een flinke roker was, heb ik sigaretten voor hem gedraaid. Ik deed dat, omdat hij dikwijls zijn brood tegen tabak inruilde, wat ik hem steeds ontraden heb.

Ondanks alles was Michiel Hoogendijk blijmoedig en vol goede hoop dat wij eens ons vaderland terug zouden zien. In het bijzonder was hij hoopvol, toen de Nederlandse regering de Sovjet-Unie om zijn vrijlating had verzocht. Hiervoor heeft hij zich tweemaal op het kantoor moeten melden. Wij allen, die iedere dag bij hem waren, hebben hem gelukgewenst dat hij tenminste naar huis zou gaan.

Hoogendijk luisterde graag naar de geestelijke liederen die wij iedere avond zongen. Het liefste hoorde hij het lied dat wij naar het Nederlandse gebed 'Wilt heden nu treden, voor God de Heere' op verzoek van mijn vriend hebben gemaakt. Dit lied luidt als volgt:

Wir treten zum Beten vor Gott, unsern Vater,
Wir flehen von Herzen: Herr mach uns ganz frei!
Wir flehen am Morgen, wir flehen am Abend
Zum Herrn, der uns schuf, Herr, erhör' unsern Ruf!
Herr, mach uns frei!

Wir treten zum Beten vor Dich, unsern Heiland,
Wir flehen von Herzen: Herr, mach uns doch frei!
Herr, Du warst gefangen in Spott und in Schanden,
Du kennst unsere Not, Herr, vergib uns unsere Schuld.
Herr, mach uns frei!

Na verloop van tijd is mijn vriend ziek geworden en is hij met vele andere zieken voor herstel op transport naar Moschga gegaan, waar hij is gestorven. Volgens de berichten van mijn kameraden, die terugkwamen, zou Hoogendijk in Moschga begraven zijn.

Voor het geval hij zou sterven, vroeg hij mij zijn vrouw en kinderen daarvan op de hoogte te stellen en hun zijn laatste groeten over te brengen.

Dat is, wat ik over mijn vriend vertellen kan.

EPILOOG

Michiel Hoogendijk en zijn vrouw Johanna waren dood. De kinderen moesten leren leven met dit verlies. De weg naar de plek waar zij waren opgegroeid, het landgoed Schakenhof in Oost-Pruisen, was voorgoed afgesneden.

Tijdens de Conferentie van Potsdam besloten de Sovjet-Unie, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten op 2 augustus 1945 Oost-Pruisen in twee helften op te splitsen. Het noordelijke deel werd toebedeeld aan Rusland, het zuidelijke deel aan Polen. De provincies Silezië en Pommeren zouden aan Polen worden overgedragen. Voorts zou worden overgegaan tot de 'repatriëring' van alle Duitsers die buiten de nieuwe Duitse grenzen en in de door Polen en de Sovjet-Unie geannexeerde oostelijke Duitse provincies woonden. Schakenhof ligt nu in de Russische provincie Oblast Kaliningrad en is door de Russen geannexeerd. In 1946 kreeg het de nieuwe naam Trostniki.

In 1989 viel de Berlijnse Muur. Als prijs voor het na de *Wende* mogen samenvoegen van de BRD en de DDR, kwam het *wiedervereintes* Duitsland op 14 november 1990 met Polen overeen, dat de dan bestaande *Oder-Neiße-Grenze* voor nu en in de toekomst zou gelden en dat Duitsland definitief zou afzien van zijn aanspraken op de verloren *Ostgebiete*.

Nadat de *treck* uit Schakenhof door Sovjettroepen was ingehaald, waren de bewoners die niet door de Russen gevangen genomen waren, te voet naar huis teruggekeerd. Gedurende de

bezettingstijd verhongerden velen van hen of zij stierven aan besmettelijke ziektes. De weinigen die nog in leven waren, werden uiteindelijk naar de DDR 'gerepatrieerd'. De laatsten vertrokken in 1950. Het land werd vervolgens bevolkt door Russen en Wit-Russen die eveneens uit hun oorspronkelijke woongebieden verdreven waren.

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 werd het mogelijk het Russische gedeelte van Oost-Pruisen te bezoeken. Ik was daar in juni 2000. Rijdend over de verkeersweg A 196 van Königsberg (Kalininrad) over Friedland (Prawdinsk) richting Gerdauen (Schelesnodoroschny), stond bij de afslag naar Friedenberg (Dworkino) op dat moment nog als herkenningsteken de hoge schoorsteen van de Melkfabriek Schakenhof. Na nog geen 50 meter op de weg naar Friedenberg gaat het linksaf naar Schakenhof.

Schakenhof was lange tijd een vee-kolchoz. De contouren van het erf zijn nog herkenbaar. Van de oorspronkelijke gebouwen staat alleen het Kavalierhaus nog overeind, weliswaar in slechte staat.

Op de fundamenten van de oude stallen zijn eenvoudige nieuwe stallen gebouwd. De ruïnes van de overige gebouwen, zoals het herenhuis en de smederij, werden pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw geheel afgebroken. Evenals bij het oude Slot Schakenhof werden de stenen hergebruikt, nu voor het bouwen van nieuwe arbeiderswoningen. Omdat de nieuwe bewoners niet wisten hoe zij met het drainagesysteem om moesten gaan, vormen de landerijen thans één grote steppe, begroeid met grassen en kruiden. In het park, dat volkomen verwilderd is en waar de vijvers zijn verland, groeien echter nog steeds de oude kastanjabomen.

Een vriendelijk en behulpzaam echtpaar uit Dworkino heeft mij aan de hand van de plattegrond van Schakenhof en de oude foto's die ik bij mij had, alles laten zien 'wat er niet meer is'.

In juni 2008 ben ik nog een keer naar Schakenhof teruggekeerd. Het dorp is verder uitgebouwd met eenvoudige wonin-

gen. In de vervuilde stallen stonden koeien en kalveren. De melkfabriek was weer in bedrijf en vanuit een nieuwe bakkerij werd brood tot in de wijde omgeving geleverd.

Wanneer ik vandaag de dag terugblik, kan ik niets anders dan constateren dat de diverse oorlogen gedurende de lange geschiedenis van het landgoed, de Napoleontische oorlog, de Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog, de eigenaren en de bewoners niet veel goeds hebben gebracht. Telkens verloor een familie het landgoed. De Tweede Wereldoorlog betekende uiteindelijk de definitieve teloorgang van het eeuwenoude Rittergut Schakenhof.

Rijk aan levenservaring bouwden de kinderen van Michiel na het einde van de oorlog een eigen leven op.

Teuntje restten nog meerdere, zeer harde en uitputtende jaren van nood en ellende. Lange tijd was er voor de kinderen nauwelijks iets te eten. Zoon Dierk vertelde mij: *Wij verzamelden aren en aardappelen op het land, aten beukennootjes en in de wasketel werd beetwortelstroop gekookt.*

Karl kwam in 1949 uit gevangenschap naar huis. Pieters verzoek aan de *Commandant du Camp d'Internés No 51, Diez Ost Zone français* van 31 januari 1948 om eerdere vrijlating omwille van de kinderen, had geen effect.

De familie verhuisde in 1951 van Diez naar Bad Kreuznach in Duitsland, waar de gedesillusioneerde Karl een baan als leeraar aan het gymnasium kreeg. Nadat haar kinderen uitgevlogen waren, heeft Teuntje als kinderverzorgster afleiding gezocht voor haar gecompliceerde leven. De moeilijke jaren hebben ook een zware wissel getrokken op het leven van haar vijf kinderen.

Jo werd twintig maanden in de orthopedische kliniek in Magdeburg behandeld. Op 12 september 1948 mocht zij de kliniek verlaten. Inmiddels kon zij in huis zonder stok lopen, maar zij moest

nog wel dagelijks vier tot vijf uur liggen.

Pieter hielp haar de Nederlandse nationaliteit terug te krijgen die zij door haar huwelijk verloren had. Vanwege haar gezondheid durfde zij echter niet naar haar geboorteland terug te keren. Na haar ontslag uit het ziekenhuis woonde zij aanvankelijk in de buurt van Ali. Uiteindelijk trok ook zij naar Bad Kreuznach.

Na vele jaren kwam zij 'Leyermann' weer tegen, een van haar jeugdvrienden uit Oost-Pruisen. Werner Ley en Jo leefden nog 25 jaar samen. Ondanks het grote aantal jaren dat Jo ziek te bed heeft gelegen en haar blijvend broze gezondheid, heeft zij van de zeven kinderen de hoogste leeftijd bereikt. Jo werd 87 jaar.

Pieter was niet in de gelegenheid zijn zusjes met kleding of met levensmiddelen te helpen, omdat het de eerste jaren na de oorlog niet geoorloofd was van Nederland uit pakketten naar Duitsland te sturen.

Pieter en Marian kregen in 1947 een dochter en in 1948 een tweeling, mijn broer en mij. Het gezin verhuisde in 1950 van Amsterdam naar Arnhem.

Na de oorlog heerste er in Nederland nog vele jaren een felle anti-Duitse stemming, zoals duidelijk zichtbaar was rond het huwelijk van prinses Beatrix met de Duitse prins Claus. Onverdiend werd Pieter ongenueanceerd zijn 'Duitse verleden' nagedragen. Pieter stierf in 1973 op 56-jarige leeftijd.

Ali en Siegfried Lengnick breidden hun landbouwbedrijf in Otteleben met kleine stappen verder uit en bouwden een eigen woonhuis. Hun droombeeld ooit terug te kunnen keren naar Oost-Pruisen, naar Damerau, bleek een illusie.

Door Ali werden vele levensmiddelenpakketten aan haar zusjes verstuurd. Haar grote zorg ging vooral uit naar Teuntje. Afwisselend nam zij haar kinderen in Otteleben in huis, opdat deze weer eens goed konden eten.

Otteleben lag in de Russische zone, hemelsbreed slechts tien

kilometer van de Engelse zone verwijderd. Op 7 oktober 1949 werd in de Sovjet-bezettingszone en het oostelijke gedeelte van Berlijn de Duitse Democratische Republiek opgericht. De DDR kenschetste zich als een socialistische staat. Zij was een onderdeel van het onder de hegemonie van de Sovjet-Unie staande Oostblok. De collectivisatie van de landbouw en de nationalisatie van bedrijven werd massaal bevorderd. Ook in Ottleben dreigden de nieuw gesettlede boeren zich te verenigen tot een 'productiegemeenschap'. Daardoor zouden de Lengnicks hun zelfstandigheid verliezen en landarbeiders in een coöperatie worden. Zij zouden hun opgroeiende zonen aan de militaire macht of het politieapparaat ter beschikking moeten stellen. De politieke situatie in de DDR werd Ali en Siegfried toen toch te benauwend. Zij wilden vrije mensen zijn en geen onderdanen van de communisten. In het bijzonder gunden zij hun beide zonen een betere toekomst dan in dit regime voor kinderen van voormalige landgoedeigenaren mogelijk zou zijn.

Kort voor Pasen 1961, net voordat de Berlijnse Muur werd opgericht, is het hun gelukt van Oost- naar West-Berlijn te vluchten, uiteraard slechts met enkele koffers. Hun auto bleef staan in Oost-Berlijn. Nogmaals lieten zij hun huis en haard, hun hele hebben en houden achter.

In het westen bouwden zij in Neurenberg voor de tweede keer, geheel van de grond af aan, een nieuwe, bescheiden existentie op. Zoon Horst-Dieter die als baby op de vlucht uit Oost-Pruisen door de lichaamswarmte van de teckel werd gered, werd dierenarts.

Jan zag uiteindelijk definitief af van emigratie naar Amerika. Hij bleef in Duitsland. Nadat hij de trouwbelofte aan zijn oorspronkelijke verloofde had afgekocht, huwde hij in 1950 Maria Binger. Bij deze bruiloft zagen de broers en zusjes Hoogendijk elkaar voor de eerste keer weer terug. Na de geboorte van hun zoon en dochter ging het gezin wonen op de boerenhoeve van de familie Binger in Krefeld-Benrad.

Cobi was door alles wat zij had meegemaakt onzeker geworden. Zij aarzelde lange tijd om knopen door te hakken. Zij bleef voorts nog Teuntje met haar vijf kinderen helpen en werkte onder tusschen als verpleegster in het ziekenhuis in Diez.

Haar Nederlandse paspoort was haar door de Russen afgenomen. Tijdens haar gevangenschap had zij ook in Rastenburg huizen moeten uitruimen. Daar had zij in het lege, sterk vervuilde pand van haar zusje de Nederlandse pas van Truus gevonden, afgegeven op 9 februari 1931 te Koningsbergen. Met deze pas kon zij bewijzen, dat ook zij de Nederlandse nationaliteit bezat. Eerst na meerdere brieven van Pieter aan de autoriteiten ontving Cobi begin 1948 een nieuw geldig Nederlands paspoort.

Het enige kind van Michiel en Johanna dat in Oost-Pruisen, in Schakenhof geboren was, koos uiteindelijk het vaderland van haar ouders als definitieve woonplaats. Op 6 juli 1948 nam zij de trein naar Nederland, naar haar broer Pieter in Amsterdam. Daar kwam zij enigszins tot rust en kon zij op een goede morgen melden, dat zij voor het eerst die nacht geen nachtmerries had gehad.

Nadat Cobi Marian bij de verzorging van de in december 1948 geboren tweeling geholpen had, ging zij, haar roeping volgend, als verpleegster in het Prinsengracht Ziekenhuis werken.

In 1962 trouwde zij met de Nederlander Cees Hoepelingh. In haar woning in Amsterdam hingen aquarellen van haar geliefde Schakenhof.

Het noodlot bleef Cobi in haar verdere leven achtervolgen. Haar eerste kindje stierf drie dagen na de geboorte en zij werd op betrekkelijk jonge leeftijd weduwe. Onbegrijpelijk en daarom des te verdrietiger was voor haar de dood van haar tweede dochter Janneke. Wat had Cobi niet als jonge vrouw voor haar leven gevochten. Janneke, getalenteerd en beeldig om te zien, stierf op 23-jarige leeftijd aan anorexia. Volkomen machteloos heeft Cobi deze tragische dood niet kunnen verhinderen.

Ondanks haar levensgeschiedenis was Cobi nooit verbitterd. Haar gehele leven, tot het einde aan toe, was ze er voor anderen,

een innig warme persoonlijkheid, vol liefde. Cobi, het meisje met de blauwe ogen, stierf in 2004. Met haar was de laatste van de kinderen van Michiel en Johanna heengegaan.

DANKWOORD

Het is nagenoeg ondenkbaar in de huidige tijd, waarin veel communicatie verloopt via de snelle, maar vluchtige sociale media, nog een dergelijke schat aan brieven en documenten te vinden, als waarmee ik het levensverhaal van onze grootvader en zijn gezin kon reconstrueren. Ik ben daarom veel dank verschuldigd aan mijn familie, in de eerste plaats aan mijn grootouders en ooms en tantes die zoveel lief en leed aan het papier hebben toevertrouwd en vervolgens aan mijn tweelingbroer en neven en nichten, die deze tijdsdocumenten zo zorgvuldig hebben bewaard.

Op mijn zoektocht naar het verleden heb ik veel hulp en aanmoediging ontvangen van de *Heimatkreisgemeinschaft* Gerdauen en van de architectuurhistoricus Wulf Wagner, waarvoor ik zeer erkentelijk ben. Door hen heb ik de magie van Oost-Pruisen leren kennen en ben ik in contact gekomen met nog levende getuigen uit Schakenhof en de wijde omgeving van het landgoed. De herinneringen van Wanda Fuhs, Horst Bukschat, Hans Niebuhr, Christoph Mithaler en Wido van Heemstra gaan tot 75 jaar terug. Ik heb veel respect voor het feit dat zij – aan het einde van hun leven – naast goede, ook pijnlijke en verdrietige herinneringen aan de oorlogstijd met mij hebben willen delen, en ben hun daarvoor dankbaar.

De intensieve samenwerking met Arend Hosman, uitgever bij Uitgeverij Thomas Rap, was inspirerend en leerzaam, zijn warme betrokkenheid en goede raad waren onontbeerlijk. Heel veel dank.

FAMILIE HOOGENDIJK

Michiel Hoogendijk	1884 Capelle a/d IJssel	- 1946 Moschga (R)
Johanna van Linschoten	1885 Rotterdam	- 1945 Braunsberg (O.Pr.)
Gehuwd: 1910		
1 Truus Hoogendijk	1911 Rotterdam	- 1945 Rastenburg (O.Pr.)
Heinrich Huismans	1898 Köln (D)	- 1945 Rastenburg (O.Pr.)
2 Teuntje Hoogendijk	1912 Rotterdam	- 1989 Bad Kreuznach (D)
Karl Westermann	1900 Wanne Eikel (D)	- 1981 Bad Kreuznach (D)
3 Jo(ckel) Hoogendijk	1914 Rotterdam	- 2001 Bad Kreuznach (D)
Horst Wolff	1909 Danzig (W.Pr.)	- 1945 Braunschweig (D)
4 Pieter Hoogendijk	1916 Rotterdam	- 1973 Rheden
Marian Willemars	1909 Barneveld	- 1969 Arnhem
5 Ali Hoogendijk	1918 Rotterdam	- 1993 Nürnberg (D)
Siegfried Lengnick	1917 Gerdauen (O.Pr.)	- 1997 Nürnberg (D)
6 Jan Hoogendijk	1921 Peterkau (W.Pr.)	- 1991 Krefeld (D)
Maria Binger	1920 Krefeld (D)	- 1990 Krefeld (D)
7 Cobi Hoogendijk	1923 Schakenhof (O.Pr.)	- 2004 Driebergen
Cees Hoepeling	1912 Amsterdam	- 1975 Amsterdam

BRONNEN

Hieronder volgt een selectie uit de bronnen die ik heb geraadpleegd naast de in de tekst genoemde brieven en documenten:

Bruhns, Wibke: *Het land van mijn vader, Geschiedenis van een Duitse familie*. Oorspronkelijke titel *Meines Vaters Land*, Vertaling: Hans Driessen, De Arbeiderspers 2005.

Dönhoff, Marion Gräfin: *Kinderjaren in een verloren land*. Oorspronkelijke titel: *Kindheit in Ostpreußen*, Vertaling: Carlien Brouwer, Contact 1990.

Dönhoff, Marion Gräfin: *Namen die keiner mehr nennt, Ostpreußen, Menschen und Geschichte*, Deutscher Taschenbuch Verlag 1964.

Dönhoff, Tatjana Gräfin / Sperl, Gabriela: *Die Flucht*, Bloomsbury Berlin 2007.

Heimatkreisgemeinschaft Gerdauen: *Heimatbrief Kreis Gerdauen*, Ausgabe 1, 1988 t/m Ausgabe 60, 2017.

Heimatkreisgemeinschaft Gerdauen: *Kreis Gerdauen Unvergessen*, 1994.

Hoogendijk, Jan: *‘Die Schlippen instandgesetzt: Der Frühling’*, Ostpreußenblatt 18-3-1989.

Hoogendijk, Jan: *‘Ein Strohreif um den Arm: Der Sommer’*, Ostpreußenblatt 17-6-1989.

Hoogendijk, Jan: *‘Strauchholz für Kachelöfen: Der Herbst’*, Ostpreußenblatt 23-9-1989.

- Hoogendijk, Jan: *‘Vorfreude durch Backwochen: Der Winter’*, Ostpreußenblatt 16-12-1989.
- Huber, Florian: *Kind, beloof me dat je de kogel kiest, Duitsland 1945 en de ondergang van gewone mensen*. Oorspronkelijke titel: *Kind, versprich mir, dass du Dich erschießt*, Vertaling: Marianne Palm, Hollands Diep 2016.
- Klemperer, Victor: *Zo zag de waarheid er op donderdag uit, Dagboek van een revolutie 1919*, Oorspronkelijke titel: *Man möchte immer weinen und lachen in einem*. Vertaling: W. Hansen, Atlas Contact 2016.
- Klumper, Ton: *Helden tegen wil en dank, Verzet 1940-1945, het antwoord van gewone mensen op ongewone situaties*. Tirion Baarn 1994.
- Kossert, Andreas: *Damals in Ostpreußen, Der Untergang einer deutschen Provinz*, Deutsche Verlags-Anstalt 2008.
- Krockow, Christian Graf von: *Begegnung mit Ostpreußen*, Deutscher Taschenbuch Verlag 1995.
- Labenski, Rosa: *Und vergib uns unsere Schuld... Ein Historisches Dokument 1945/48*, v. Hase & Koehler Verlag 1965.
- Lehndorff, Hans Graf von: *Ostpreußisches Tagebuch, Aufzeichnungen eines Arztes aus den Jahren 1945-1947*, Deutscher Taschenbuch Verlag 1961.
- Lehndorff, Hans Graf von: *Menschen, Pferde, weites Land, Kindheits- und Jugenderinnerungen*, Deutscher Taschenbuch Verlag 1983.
- Lenz, Siegfried, *So zärtlich war Suleyken*, Fischer Taschenbuch Verlag 1960.
- Ostpreußisches Landes Museum Lüneburg: *Die Ostpreußenhilfe im Ersten Weltkrieg*, 2006.
- Schwarzer, Alice: *Marion Dönhoff, Ein widerständiges Leben*, Kiepenheuer & Witsch 1996.
- Surminski, Arno: *Winter Fünfundvierzig oder Die Frauen von Palmnicken*, Ellert & Richter Verlag 2010.
- Wagner, Wulf D.: *Kultur im ländlichen Ostpreußen, Geschichte, Güter und Menschen im Kreis Gerdauen*, Husum Verlag Band 1 2008 en Band 2 2009.

Wagner, Wulf D.: *Das Rittergut Truntlack 1446-1945, 499 Jahre Geschichte eines ostpreußischen Gutes*, Husum Verlag Band 1 2014 en Band 2 2014.

Zentrum gegen Vertreibungen: *Erzwungene Wege, Flucht und Vertreibung im Europa des 20. Jahrhunderts*, 2006.

Zimmer, Ernst und Fuhs, Hans: *Rittergut Schakenhof, Eine Dokumentation*, 1995.

Zondergeld, Gjalt: *Geen Duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting*, Meinema Zoetermeer 2002.

Stadsarchief Rotterdam

Nationaal Archief, Code-archief Ministerie van Buitenlandse Zaken 1945-1954

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz

Historische Vereniging Capelle aan den IJssel

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge

Krantenarchieven

Wikipedia